

भीवरा

ए. विद्यानाथन द्वारा लिखित

भोवरा

तिसरी आवृत्ती - १ जानेवारी २००३

सर्व हक्क : डॉ. श्रीनिवास कशाळीकर,

शिक्षण : एम्. बी. बी. एस्., पुणे, एम. डी., मुंबई.

फेलोशिप्स : एफ्. आय. सी. जी.,

एफ्. एफ्. एफ्., बी. एम्. एस्. (अमेरिका)

क-४, पुजारी नगर मुंबई - ४०० ०१८.

दूरध्वनी - २४९३ २७ ३२, २४९८ २५ २९

इ-मेल - shriniwasjk@rediffmail.com

website - www.superliving.net

प्रकाशक - सौ. सुहासिनी बर्गे

संचालक - सेंटर फॉर टोटल स्ट्रेस मॅनेजमेंट

माहिम, मुंबई - ४०० ०१६.

फोन. नं. २४४५ ७२ ९०

मुद्रक

प्रिया ऑफसेट, मुंबई

अक्षर जुळणी

विजय सर्जेराव बर्गे

“सदिच्छा” अपार्टमेंट, पंडीत गुणिदास मार्ग

शितळादेवी, माहिम, मुंबई - ४०० ०१६.

फोन. नं. २४४५ ७२ ९०

मुखपृष्ठ

विजय सर्जेराव बर्गे

मूल्य - रु. १७५.००

समाजाच्या सर्वंकष भल्यासाठी या ना त्या प्रकारे, आपापल्या परीने काम करणाऱ्या सर्व व्यक्ती आणि संघटनांनासादर समर्पण

डॉ. जयप्रकाश जनार्दन कशाळीकर

आडेलितील डॉ. कशाळीकर हॉस्पिटलचे सुरुवातीच्या काळातील छायाचित्र

प्रस्तावना (पहिल्या आवृत्तीची)

डॉ. श्रीनिवास कशाळीकर यांनी खेड्यात हॉस्पिटल काढून ते चालविण्याच्या आपल्या अनुभवावर आधारीत असे प्रस्तुत पुस्तक लिहिले आहे. “वैद्यकीय ज्ञान आणि सामाजिक जाणीव यांच्या आधारे लोकांपुढे आपलं जीवन ठेवलं तर लोकांना अप्रत्यक्षपणे थोडंतरी मार्गदर्शन होईल असं मला वाटलं.” त्यांच्या या वाक्यात आडेलीसारख्या खेड्यातील हॉस्पिटलमध्ये काम करण्यास डॉक्टर का तयार झाले हे स्पष्ट होते. विद्यार्थीदशेपासून डॉक्टरांना सामाजिक जाणिवेने झपाटलेले होते. अन्यायाची चीड, सचोटीचा व्यवहार व ठरवलेल्या कामात स्वतःला झोकून द्यावयाचे हे गुण त्यांनी जोपासले होते. म्हणूनच आदिवासी समाजात स्वतःला विसरून कार्यरत असलेला मित्र त्यांचा आदर्श बनला होता. पण दुसऱ्या बाजूला स्वतःची ज्ञान लालसा त्यांना संशोधनात गढलेल्या आपल्या प्राध्यापकांकडे खेचीत होती. हे द्वंद्व सोडवणे कठीण होते. पण तारुण्यसुलभ वृत्तीचा जय झाला. “शोषणरहित समाज निर्मितीच्या” ध्येयाकडे ते खेचले गेले “व्यवसाय, संपत्ती, प्रपंच, घरदार हे सारं काही तुच्छ वाटायचं. फक्त शोषण व अन्याय यांच्याबद्दल चीड आणि शोषणरहित मानवी समाजाचं स्वप्न या दोनच भावना शिल्लक राहिल्या होत्या.” आज अशा तऱ्हेने झपाटलेल्या तरुण-तरुणींची संख्या वाढत आहे व त्यामुळेच भविष्याबद्दल आशा करण्यास जागा आहे, असे वाटते. पण या भावनांना विचाराची, विवेकाची बैठक देणारे नेतृत्व दिसत नाही, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे.

मनामध्ये द्वंद्व होते, भावना हेलावल्या होत्या, त्याच वेळी वडील भावाने खेड्यात हॉस्पिटल काढण्याची कल्पना पुढे मांडली व डॉक्टरांनी त्यात उडी घेतली. खेड्यात जाऊन राहण्यात काय काय अडचणी येतात याचे बोचक वर्णन पुस्तकात फारच उत्तम प्रकारे केले आहे. शहरी माणूस दैनंदिन जीवनात लागणाऱ्या सोई किती सहजपणे मिळवू शकतो याची जाणीव होते. नैसर्गिक अडचणी अनेक होत्या. विषारी सापांना सामोरे जावे लागत होते. पण त्याहीपेक्षा भयंकर होते आजुबाजूच्या समाजाचे अज्ञान व दारिद्र्य. औषधाला पैसे नाहीत म्हणून मुलीच्या डोक्यात किडे पडेपर्यंत दवाखान्यात न येणारी आई, तर आपले आजारी पोर कनवाळू डॉक्टरच्या दवाखान्यात सोडून औषधासाठी व घरी ठेवलेल्या मुलांना भाकरी तुकडा देण्यासाठी परस्पर कुणालाही न सांगता रस्त्याच्या कामावर जाणारी आई तिथे भेटत होती. विषबाधा झालेल्या भावाला अमावस्या आहे व भटाला नाही विचारले म्हणून दवाखान्यात दाखल न करणारा माणूस, तर पोर मेल्यानंतर त्याच्या प्रेताची व्यवस्था करण्याआधीच कुटुंबनियोजनाची केलेली शस्त्रक्रिया उलटी फिरवता येईल का, म्हणून विचारणारा बाप, ही माणसे पण डॉक्टरांना सामोरी आली. त्याचबरोबर मुणगेकर, हेमा नाईक,

किंवा मिस्त्री यांचेसारखी कामात जीव ओतणारी माणसेही भेटली.

शहरात येणारे सर्व अनुभव डॉक्टर या नात्याने पण सचोटीने व्यवसाय करताना डॉक्टरांना आले. एरवी रेल्वेच्या फलाटावर कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया करावी असे सांगणारे सरकारी अधिकारी, हॉस्पिटलला वातानुकूल मशीन (एअर कंडीशनर) नाही म्हणून मान्यता देण्याचे नाकारतात. तर प्रथितयश मान्यवर समाजसेवक पत्रांची उत्तरेही पाठवीत नाहीत. राजकीय पुढारी व तथाकथित समाजातील प्रतिष्ठित माणसे फायदा उठवला तरी मदतीचा हात देत नाहीत, त्याबद्दल खंत डॉक्टरांना वाटते. परिस्थिती वाटते तितकी सोपी सरळ नाही याची पावलोपावली त्यांना प्रचीती येत असते. त्यामुळेच, हळूहळू वास्तव परिस्थितीचा अंदाज येत होता. आमच्या समोरचं आव्हान किती जबरदस्त होतं याची कल्पना येत होती.” तरीही डॉक्टर मन लावून काम करीत होते रोग्यांना दिलासा देत होते, त्यांच्यावर शक्य तितक्या कमी खर्चात इलाज करून त्यांना आरोग्य मिळवून देत होते. पहिल्या एक दोन रोग्यांच्या औषधोपचाराचे वर्णन इतके सुंदर केले आहे की प्रत्येक डॉक्टरला आत्मप्रतीती यावी. वैद्यकीय व्यवसाया बरोबरच डॉक्टर सामाजिक जीवनात रस घेत होते. व्याख्याने देऊन, लेख लिहून किंवा तरुण मंडळे काढून आपल्या समाजसुधारणेचे कार्य पुढे नेत होते. पण डॉक्टरांच्या मनाची चाललेली ओढाताण संपली नव्हती. ज्या समाजाला ते सुधारावयास निघाले होते त्याचेकडून प्रतिसाद पाहिजे तसा मिळत नव्हता. अजून अवधी पण फार झाला नव्हता. पण प्रतिष्ठीत शहरी सहाध्यायी खेड्यातील व्यवसायाबद्दल वेड्यात काढत होते, तर क्रांतिकारक मित्र, मवाळ, “सुधारणावादा” अशा विशेषांनी हिणवत होते. अवघ्या तीन वर्षात स्वीकारलेल्या ध्येयावर दोन्ही बाजूने आघात होत होते. शोषित वर्गातील माणसाला सुधारल्याखेरीज, त्याच्यावरील रूढीची, पुरातन मूल्यांची पकड नष्ट केल्याखेरीज त्यांचे शोषण थांबणार नाही, या निर्णयाप्रत डॉक्टर पोचत होते. पण अजून त्यांचा ठाम निश्चय झालेला नव्हता. आपल्या ध्येय गाठण्याच्या मार्गाबद्दल आत्मविश्वास आलेला नव्हता. आरोग्याविषयी शिक्षण देऊन, जागृती करून व इतरही लहान सहान गोष्टींतून लोकशिक्षण करणे, म्हणजेच क्रांतीची पूर्वतयारी करणे असे वाटायला लागले होते. पण त्याबद्दल पुरेसा विश्वास निर्माण झाला नव्हता. याच गोंधळलेल्या परिस्थितीत माणसे सोडून जाऊ लागली. हॉस्पिटल उत्तम चालत असताना “सर्जन” असलेल्या भावाला कंटाळा येऊ लागला व त्यांचा आधारच तुटला.

डॉक्टर म्हणतात, “लोकांचं अज्ञान, त्यांच्या अंधश्रद्धा, त्यांच्या भोवती असलेल्या शोषण यंत्राचा पाश व विशेषतः आमच्यातील त्रुटी व एकंदर सामाजिक परिस्थिती, मागासपणा यामुळे आम्ही हरलो. परंतु याचा अर्थ आमचा ध्येयवाद हरला असा नव्हे. माणूसकी पराभूत झाली असा नव्हे.” मला वाटते, या बाबतीत हरण्याचा प्रश्नच नव्हता. कारण डॉक्टरांचे काम वाढत होते. आजुबाजूचा समाज त्यांना मानायला

लागला होता. अशा वेळी थोडी कळ काढण्याची, जिद्दीची गरज होती. ध्येयवादाने पछाडलेल्या माणसांना तशाच थोड्याबहुत का होईना, पण पछाडलेल्या माणसांची साथ लागते. भिन्न जीवन-दृष्टीकोन असला तर सख्खे भाऊ सुद्धा एकमेकाला फार काळ साथ देऊ शकत नाहीत. या सर्व प्रयोगाचा शेवट फारसा वाईट किंवा अनपेक्षित झाला असे मात्र मला वाटत नाही. कारण या अपयशाने “डॉक्टर” खचले नाहीत किंवा त्यांच्यात अपेक्षित कडवटपणा आला नाही. उलट ते म्हणतात, “मागे वळून पाहिलं तर आपण सामाजिक व वैद्यकीय दुरावस्थेशी जी धडक दिली त्यांतील हेतू स्वच्छ होता, ह्या समाधानानं मन भरून येतं. पुढची धडक अधिक विचारांती, विवेकाने व संयमाने घ्यायला हवी, या विचारांनी मनाला उभारी येते. “याचाच अर्थ ”डॉक्टरांच्या मनातील “पीळ” कायम आहे. पुन्हा “धडक” देण्याची त्यांची तयारी आहे व त्यासाठी विचारांची व विवेकाची गरज आहे ही गोष्ट त्यांना पटलेली आहे. दारिद्र्य, अज्ञान व पारंपारिक रूढींमध्ये रुतून बसलेल्या समाजाला सुधारण्यासाठी, त्यातील व्यक्तींना माणूस म्हणून जगण्यास मदत करण्यासाठी चिकाटीने, सातत्याने व खंबीरपणे अनेक आघाड्यांवर काम करण्याची गरज असते हेच सत्य तरुण पिढीसमोर मांडण्यास ”डॉक्टरांचे हे लेखन मदत करील अशी खात्री वाटते.

डॉक्टरांची शैली साहित्यिकाची आहे. त्यातील घटनांची, स्थळांची व माणसांची वर्णने बोलकी आहेत. अनेक ठिकाणी डॉक्टरांनी स्वतःच्या त्रुटी प्रांजळपणे पुढे मांडल्या आहेत. हातचे काहीही राखून ठेवलेले नाही. खेड्यात वैद्यकीय व्यवसाय करण्यासाठी पुढे येणाऱ्या तरुण मंडळींना या पुस्तकामुळे मार्गदर्शन तर होईलच; पण सामाजिक क्रांती हे कधी न संपणारे, झटकन न होणारे पण विवेकाने व विचाराने हाती घेण्याचे कार्य आहे; त्याखेरीज या समाजाला तरणोपाय नाही, ही गोष्टही प्रकर्षाने डोळ्यापुढे येईल हेही काही कमी महत्त्वाचे नाही.

डॉ. इंदूमती पारीख

प्रतिसाद (पहिल्या आवृत्तीची)

मराठी साहित्यातलं अशा तऱ्हेचं हे बहुधा पहिलंच पुस्तक असावं. समस्यांनी आणि ताणतणावांनी ग्रासलेल्या तरुण पिढीला जीवनाचा आगळा पैलू, जगण्याची एक अनोखी तऱ्हा ह्या वाचनीय पुस्तकात अनुभवायला मिळेल. केवळ वैद्यकीयच नव्हे, तर सर्वच क्षेत्रातल्या वाचकाना भावेल असं नितांत सुंदर पुस्तक आहे.

डॉ. जी. बी. परुळकर

(एम्. एस्. एफ्. ए. सी. एस्. एफ्. ए. एम्. एस्. एफ्. ए. एस्. सी.)

अधिष्ठाता

सेठ गो. सुं. वैद्यकीय महाविद्यालय व के. ई. एम्. रुग्णालय - मुंबई.

व्यवसायानं साहित्यिक नसलेल्या लेखकाची ही साहित्यकृती वाचकाला एक वेगळ्या अनुभवविश्वात नेते, भारून टाकते. उत्कट अनुभव, अचूक निरीक्षण, प्रामाणिक आणि भेदक विश्लेषण आणि प्रत्यकारी शब्दांकन ह्यामुळे पुस्तक एकदा हातात घेतलं की पुरं केल्याशिवाय खाली ठेवत नाही.

डॉ. कुमुद कोल्हटकर (एम्. डी. डी. पी. एच्.)

प्राध्यापिका, प्रतिबंधक व सामाजिक वैद्यक विभागाचे. ई. एम्. रुग्णालय - मुंबई.

लेखकाने सदसद्विवेकबुद्धीचा कौल मानून घेतलेल्या तारुण्यसुलभ अनुभवातला जोष, निधडेपणा आणि दणकटपणा या पुस्तकात आहेच. पण शिवाय युवामनाचं हळुवार आणि प्रामाणिक आकलन इथे आहे. चोखंदळ वाचकांनी वाचलंच पाहिजे असं दर्जेदार पुस्तक.

डॉ. सौ. श. म. केदुरकर

(एम्. बी. बी. एस्. एम्. एस्. - सी फिजीऑलॉजी) विभाग प्रमुख व प्राध्यापिका

शरीरक्रिया शास्त्र विभाग सेठ गो. सुं. वैद्यकीय महाविद्यालय, मुंबई.

डॉ. कशाळीकरांचा प्रयोग कसा फसला याची हा कर्मकथा. महाराष्ट्रात ध्येयवादी, तरुणांची कमतरता नाही. आहे ती तितक्याच ध्येयनिष्ठ सहकाऱ्यांची. ही अस्तित्वाचीच शोकांतिका आहे. प्रत्येक ध्येयवादी तरुणास सरकार, पक्ष-संघटना, शेट-सावकार यापैकी कुणीतरी उचलून धरले तरच त्याचा ध्येयवाद कामाचा! शिवाय सरकार, पक्ष, संघटना म्हणजे चौकट शिस्त, तडजोड या गोष्टी आल्याच. म्हणजे दोन्ही बाजूनी शेवट एकच - ध्येयाची अथवा कार्याची शोकांतिका. प्रत्येक धडपडणाऱ्या तरुणाने उडी घेण्यापूर्वी वाचावे असे पुस्तक.

डॉ. द. वा. देवल एम्. डी.

प्राध्यापिका, अँनेस्थेशियॉलॉजी

सेठ गो. सुं. महाविद्यालय, मुंबई.

भूमिका : (पहिल्या आवृत्तीमागील)

आडेलीला आम्ही हॉस्पिटल चालू केलं आणि तीन वर्ष चालवून चांगलं नावारुपाला आणून बंद केलं. तेव्हाचे अनुभव आणि त्यावेळी झालेलं शिक्षण केवळ वैयक्तिक स्वरुपाचं नव्हतं. सामाजिक हिताशी त्याचा निकटचा संबंध होता. त्यामुळे आम्ही जे घडवलं आणि जे जे घडत गेलं त्याचा त्रयस्थ दृष्टीने आणि तटस्थ वृत्तीनं साकल्यानं विचार करून अन्वयार्थ काढणं मला आवश्यक वाटलं. आडेली सोडल्यानंतर पाच सहा वर्षांनी आमच्या धडपडीचा अन्वयार्थ जसा जसा काढता येऊ लागला, तसा तो इतरांना सांगण्यासाठी मग लेखणी हातात घेतली.

या पुस्तकाच्या प्रत्यक्ष निर्मिताचं श्रेय अर्थातच दिवंगत श्री फकिरा गायकवाड यांचे. त्यांनी हस्तलिखित तयार करण्यापासून वेळोवेळी प्रोत्साहन देण्यापर्यंत हर प्रकारे मदत केली.

या व्यतिरिक्त या पुस्तकाच्या निर्मितीतला सहभाग माझ्या निकटवर्ती कुटुंबियांचा. कारण हा लेखन प्रपंच करताना त्यांची खूपच गैरसोय झालेली आहे. माझी पत्नी डॉ. विभा व मुली उर्जिता व मुक्ता यांनी अशा तऱ्हेने या पुस्तकाच्या जडणघडणीला अप्रत्यक्षपणे पण महत्वाचा हातभार लावलेला आहे.

पुस्तकाची कल्पना स्फुरण्यासाठी व पुस्तकाच्या रूपात विकसित होण्यासाठी माझे असंख्य मित्र, हितचिंतक, सहकारी, नातेवाईक आणि रूग्ण हे सर्वजण कारणीभूत आहेत. कारण त्यांच्यामुळेच हा जीवनानुभव मला मिळाला आणि कळला.

हे सर्व जसं महत्वाचं, तसंच चांगल्या तऱ्हेनं पुस्तकाची छपाई व सुंदर मुखपृष्ठ करण्याचं श्रेय “विजय बर्गे” यांना. डॉ. इंदुमती पारीख यानी आत्मीयतेनं प्रस्तावना लिहून आणि के. इ. एम्. हॉस्पिटलचे अधिष्ठाता डॉ. परूळकर, तसेच ज्येष्ठ प्राध्यापिका डॉ. श्रीमती कोल्हटकर, डॉ. श्रीमती केंदुरकर, डॉ. देवल यांनी प्रांजळपणानं अभिप्राय व्यक्त करून पुस्तकाला शोभा आणली.

या सर्वांच्याबद्दल माझ्या मनात कृतज्ञता आहे कारण ही “सांगायची गोष्ट” सांगताना केवळ जनहित साधण्याचाच नव्हे, तर मनमोकळेपणानं हा संवाद साधण्यातल्या स्वान्तसुखाचाही हेतू होता व तो पुष्कळ प्रमाणात सिध्द झाला आहे.

पुस्तकात आलेले प्रसंग तसेच विचार आणि मतं यात ज्या काही त्रुटी असतील त्याबद्दल आणि जे काही महत्वाचं घडलं होतं पण विस्मरणामुळे राहून गेलं असेल त्याबद्दल मी संबंधितांची माफी मागतो. दुसरी बाब अशी की व्यक्तिशः कुणालाही दोषी ठरवण्याचा माझा हेतू नाही.

- श्रीनिवास कशाळीकर

भूमिका : (दुसऱ्या आवृत्तीमागील)

भोवऱ्याची हकीकत - घडलेली... घडणारी !

काही अनुभव आणि त्या अनुभवांना आपण दिलेला प्रतिसाद हे स्वरूपाच्या जाणीवेकडे नेतात. ते वैयक्तिक असतातच. पण त्यांना व्यापक असे समेष्टीचे परिमाणही असते. काहीवेळा हे अनुभव किती मोलाचे आहेत हे परिचिताकडून आपल्याला कळते.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातल्या आडेलेला आम्ही घेतलेला हॉस्पिटल सुरू करण्याचा अनुभव “भोवरा” मध्ये मी मांडला, चितारला, तो अनेकांच्याबरोबर या अनुभवाबद्दल ओघा-ओघात गप्पा झाल्यानंतर त्यांना ते अनुभव महत्त्वाचे वाटल्यामुळे.

भोवऱ्याच्या प्रती संपल्या. फक्त एक प्रत आहे. हल्लीच श्री. सी. श्री. उपाध्ये आणि विद्याधर भागवत यांच्याबरोबर या संदर्भात गप्पा झाल्या आणि त्यांनी सुचविले की भोवरा पुस्तकासंदर्भातले अनुभव लिहा. दुसरी आवृत्ती काढण्याची उत्सुकता, उत्साह, उमेद माझ्यापेक्षा त्यांच्या मनात अधिक दिसली. शांत आणि समंजस वृत्तीने, नेकीने आणि चिकाटीने, पण त्याचबरोबर अति साहस टाळून काम करणाऱ्या या दोघांमध्ये सात्विकतेबद्दल किती आस्था आहे हे वर वर पाहणाऱ्याला कळायचे नाही. त्यांच्या या “ओळखीने” माझी उमेद वाढली यात शंकाच नाही.

वैद्यकीय संशोधन व अध्यापनाच्या क्षेत्रात वावरणाऱ्या मला त्यांची “साद” माणुसकीच्या घरट्याकडे घेऊन आली.

तात्काळ मी होकार दिला.

भोवऱ्याचे अनुभव लिहायला घेतले.....

दुसऱ्या आवृत्तीची नांदी म्हणून....

खरं सांगायचं तर “भोवऱ्या”च्या अनुभवांवर एक पुस्तक लिहिता येईल. लिहिणं योग्य होईल. परंतु इथे अनुभवांची एक झलक जरी आली तरी आतापुरते समाधान मानायला हरकत नाही.

भोवरा लिहिण्यामागचा उद्देश असा की, आम्ही जे कणभर काम केले त्याचा

आशय इतरांना कळावा. यशापयशासकट त्याचे स्वरूप इतरांना कळावे. कारण त्यातूनच परस्परांविषयी सद्-भावना, विश्वास व आत्मीयता निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यातून नवी आशा पल्लवीत करणारे प्रकल्प उभे राहू शकतात.

पण या उद्देशाने भोवरा लिहिण्यापूर्वी मी केलेला प्रयत्न म्हणजे “सूर्यशोध.”

मी प्रथम सूर्यशोध कादंबरी लिहीली. या कादंबरीचं अगोदरचं नाव होतं “अंतरी झेपावताना.”

पॉप्युलर प्रकाशनाने ती साभार परत केली. पण भटकळ यांचा वक्तशीरपणा मला आवडला. सांगितलेल्या मुदतीत हस्तलिखित त्यांनी त्यांची मते स्पष्ट नोंदवून घरपोच केले.

त्यानंतर ही कादंबरी आणखी दोन प्रकाशन संस्थांकडे ६-७ महिने आणि दीड दोन वर्षे अशी राहिली. स्पष्टवक्तेपणाचा अभाव, वेळकाढूपणा आणि त्यांची लेखकाच्या तळमळीविषयीची अनभिज्ञता यांचा क्लेशकारक अनुभवही मी घेतला. पण माझा उद्देश कायम राहिला. याच दरम्यान श्री. वा. वि. भट यांना भेटले. त्यांनी माझा हेतू जाणला. भोवऱ्याची कल्पना रूजली. लिहू लागलो. लिहून झालेले त्यांना दाखवू लागलो. त्यांनी वेळोवेळी सूचना केल्या.

स्वतःच्या अंतर्दुर्ग्याची वादळ पचविताना मी एकीकडे गुदमरत होतो तर लेखनातून संवाद साधायच्या प्रत्येक प्रसंगी, येणाऱ्या अडथळ्याने उद्विग्न होत होतो. “सूर्यशोध” अजून दूरच होता. “भोवऱ्या”त मात्र अडकलो. भटांच्या सूचनांनी पुष्कळादा असे वाटायचे की किती कटकटीचे काम आहे हे! जाऊदे. सोडून द्यावे.

पण ते शांतपणाने प्रोत्साहन द्यायचे आणि त्याचबरोबर विचारांची जडता व क्लिष्ट लिखाण सुबोध व प्रवाही व्हावे हेही पटवून द्यायचे.

लिखाण अनेक वेळा झाले.

फकीरा गायकवाड यांनी अनेकदा “हस्तलिखित” तयार करण्याचा बहुधा विक्रमच केला असावा !

कारण त्यांनी सुवाच्य अक्षरात हस्तलिखित तयार केले की माझ्यातला

एव्हाना सशक्त होत चाललेला संपादक जागा व्हायचा. पुन्हा सारे हस्तलिखित म्हणजे “गिचमिड” व्हायची.

पुष्कळदा वाटे की कशाला जुने उकरून काढायचे ? कशाला हा खटाटोप ? कधी वाटे यामुळे संबंधित दुखावले तर जाणार नाहीत ना ? कशाला त्यांना दुखवायचे ? कधी विचार येई आपण अपयशी झालो. या अपयशाचा हा बाजार मांडला आहे असे नाही का काहीजण म्हणणार ? की काहीजण “कशी जिरली” म्हणून कुत्सित हसतील ? थोडक्यात आपण जे करतोय त्याचा परिणाम काय होईल ? किंबहुना हेतू साध्य होईल की नाही ? याबद्दल साशंकता होती. अस्वस्थता होती.

या काळात अनेकांनी- पण विशेषतः फकिरा गायकवाड, वा. वि. भट यानी प्रोत्साहन दिले व हस्तलिखित एकदाचे भटांकडे गेले.

एव्हाना मी इतका कंटाळलो होतो की भटांना म्हटले, “यात जे काही जड किंवा बोजड वाटेले, कंटाळवाणं वाटेले ते खुशाल कापा. माझी काही हरकत नाही.”

भटानी पुस्तक छापायला पाठवले.

पैसे हवे होते. पण नव्हते.

होती फक्त विडू घातलेली तळमळ अन् हतबल होत चाललेली जिद्द. अक्षरशः वैयक्तिक कर्ज काढले.

त्या कर्जदारापैकी एक म्हणजे डॉ. ढकान. मी त्यांचा नेहमीच कृतज्ञ राहिन.... चांगल्या कार्या विषयीच्या त्यांच्या प्रामाणिक निष्ठेसाठी. आणखी देखील तिघा चौघाकडून कर्ज काढले. डॉ. यशवंत देशमुख आणि डॉ. शिरीष नांदेडकर यानीही त्यावेळी पैसे दिले असे आठवतेय. इतरांची नावे पटकन लक्षात येत नाहीयत.

शेवटी हे पैसे म्युनिसिपल बँकेचे कर्ज काढून फेडले.

छपाईमध्ये नेहमीच्या अपेक्षेपेक्षा फारच उशीर झाला. चिकाटी ताणली जात होती. संयम तुटायला आला. दोष कुणाचा ? परिस्थितीचाच.

अखेर दीड वर्ष गेल्यानंतर एक एक गॅली येऊ लागली.

भटांनी गॅलीज् कशा तपासायच्या हे दाखवले. काही प्रुफे त्यांनी आणि मीही तपासली. अचुकतेवर भटांचा भर असे. त्यामुळेच “भोवरा” मध्ये मुद्रणदोष जवळपास नाहीतच. हे त्यांचे श्रम मोलाचे.

“भोवरा” छापून आले.

एका विचित्र आणि अतृप्त आनंद झाला. कारण आता यापुढे प्रतिसाद येणार होते. कदाचित सुखद तर कदाचित वादळी परिणाम होणार होते.

मुखपृष्ठ तयार नसलेली पांढऱ्या वेष्टनातली प्रत डॉ. इंदुमती पारीख यांच्याकडे द्यायची सूचना भटांनी केली. मी स्वतः डॉ. पारीख यांच्या घरी जाऊन त्यांना प्रत दिली.

त्यावेळचे आरोग्यमंत्री कै. भाई सावंत यांनाही एक प्रत दिली.

डॉक्टरबाईंनी प्रस्तावना वेळचे वेळी दिली. आत्मीयतेने आणि सद्भावनेने दिली.

भाईसाहेबांकडून मात्र अनेकदा विचारणा करूनही काही उत्तर आले नाही.

शेवटी ठरवले की कदाचित् भाईंना वेळ होत नसेल, इतर व्याप असतील.

आपण आता वेळ न घालवता प्रकाशनाच्या मागे लागावे.

प्रकाशनसमारंभ के.इ. एम्. हॉस्पिटलच्या जीवराज मेहता सभागृहात करण्याची कल्पनाही भटांची. कार्यवाही माझी आणि त्यांची तसेच इतर मित्रांची.

डॉ. सौ. केंदुरकर आणि आमच्या शरीरक्रियाशास्त्र विभागाचे सारेजण यांनी एक अपूर्व आणि हृद्य गोष्ट केली. प्रकाशनसमारंभाला आलेल्या सर्वांना चहापान-अल्पोपहार होता. तो खर्च आमच्या डिपार्टमेंटल कलीगसनी केला. ह्या प्रेमाचे उतराई कसे व्हायचे ? त्यामुळे मी कायमचा भारावून गेलो एवढे खरे.

डॉ. आनंद सौदागरनी पुस्तक म. वि. राजाध्यक्ष, आणि मधु मंगेश कर्णिक यांना दिले. अपार कौतुक मिळाले.

प्रकाशनसमारंभ २२ मार्च १९८६ ला ठरला.

प्रकाशनसमारंभाला मधु मंगेश कर्णिकाना घेऊन येऊन सौदागरानी समारंभाला आब आणला.

डॉ. जी. बी. परूळकरना माझ्याबद्दल खुप कौतुक. ते त्यावेळी के. ई. एम्. हॉस्पिटलचे अधिष्ठाता होते. त्यांच्या हस्ते “भोवरा”चे प्रकाशन झाले.

प्रमुख वक्ते म्हणून मधु मंगेश कर्णिकानी भावोत्कट भाषण करून वारंवार टाळ्या मिळवल्या. तर अध्यक्ष म्हणून नवाकाळचे संपादक निळू भाऊ खाडिलकर यानी एकीकडे पुस्तकाचे कौतुक करीत असतानाच दुसरीकडे “९९ टक्के विरूध्द १ टक्का”च्या संदर्भातले क्रांतिसूचक विचार मांडले.

खूपच आनंद देणारी बाब म्हणजे पुस्तक प्रकाशनाला कॉमरेड् जांभेकरांसारखे ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ व्यक्तिमत्व उपस्थित होते, तसेच विविध क्षेत्रातले अनेक प्रामाणिक कार्यकर्तेही उपस्थित होते.

साहित्यिक दि. पु. खांडेकर, डॉ. सुधाकर देशपांडे, डॉ. जळुकर, डॉ. सौ. नागराल, सुधाकर कुलकर्णी, प्रा. शहानी, डॉ. पटेल, मुकुल पंड्या, सुरेश नगर्सेकर अशी विविध क्षेत्रातली नामवंत मंडळी कार्यक्रमाला आवर्जून आली होती.

साहजिकच मी खूपच बावचळलो होतो. जणु काही भोवऱ्यातून गटांगळ्या खाताखाताच अलगद् वर येऊन हवेत उडू लागलो होतो! एकापेक्षा एक अव्वल समीक्षकांकडून, लेखकांकडून प्रशंसा आणि वरून अमेरिकेच्या फेलोशिपसाठी झालेली निवड. साऱ्या जगातून निवड झालेल्या केवळ दहांपैकी मी एक होतो! आणि के. ई. एम्. हॉस्पिटलच्या इतिहासात अशी फेलोशिप मिळवलेला पहिलाच.

अल्पोपहाराच्या वेळी जेव्हा लोक ऑटोग्राफसाठी यायला लागले तेव्हा तर मी उडालोच! चेकाळून गेलेला माणूस काय करेल ?

डॉ. सौ. नागराल म्हणजे सुविद्य आदरणीय आणि अत्यंत सुसंस्कृत व्यक्ती. त्यांचा मुलगा माझा विद्यार्थी!

डॉ. सौ. नागराल जेव्हा अभिनंदन करायला आल्या तेव्हा वास्तविक हात जोडूनच नमस्कार करायचा पण मी त्यांच्याशी हस्तांदोलन केले... जे एरवी कधीच

मी केले नसते! त्यानाही धक्का बसला असेलच. पण त्यानी समजून घेतले.

प्रकाशन समारंभानंतर पुढील कार्यक्रम म्हणजे वृतांत छापून आणणे. नवाकाळने भोवऱ्याला “या वर्षीचं मराठीतील सर्वोत्कृष्ट पुस्तक” म्हटले. बहुतेक सर्व वृत्तपत्रांनी भोवऱ्याचे कौतुक केले.

पण भोवऱ्यावर समीक्षण यावी म्हणून आणि वृतांत छापून यावा म्हणून विविध वृत्तपत्रांच्या कार्यालयात खेटे घालताना मी पिंजून गेलो. प्रत्येक वेळी मनात यायचे, सत्य उघड करताना किती आर्जवे करावी लागतात!

अनेकजणानी भोवऱ्याच्या प्रती समीक्षण लिहितो म्हणून मागून घेतल्या पण काही लिहिले नाही!

डॉ. सुभाष भेंड्यांनी मात्र पुस्तकावर उत्कृष्ट परीक्षण लिहून लोकसत्तेमध्ये छापयला पाठवले पण त्याआधीच ठरल्यानुसार मधुवंती सप्रेबाईचे परीक्षण छापले गेले. प्रा. डॉ. भेंड्यांचे श्रम वायाच गेले. एका परीनं. पण त्यांच्याबद्दल आदर मात्र भरून राहिला मनात हृदयात आत्मीयता राहिली. ह्या परीनं त्यांच्या श्रमांचे चीज झाले.

याच दरम्यान प्र. श्री. नेरूरकरानी कौतुकाने मला फुलवले. ए. जे. क्रोनिनशी तुलना केली. सॉमरसेट मॉमसारखा दर्जा दिला.

पु. ल. देशपांडे यांचे पोस्टकार्ड मला याच काळात आले. साधे पत्र आमच्या कार्याचे मोल मानणारे.

भटांनी ते पत्र संग्रहालयात छापले.

(संग्रहालयातच भटांनी भोवरातले एक प्रकरणही पूर्वीच छापलेले होते.)

सर्वात वेगळे-आगळे कौतुक केले ते जयवंत दळवीनी. पुस्तकावर चोखंदळ समीक्षण लिहून त्यांनी पाठवलेच. कौतुक केलेच. पण बरोबर रु. ३५/- चा चेक पाठवला. ते “बक्षीस” मी कधीच विसरू शकणार नाही.

पण खरी गंमत, रंगत पुढेच आहे. कारण इतक्या सरळ पुढे गेली तर भोवऱ्याच्या कथेची खासियत ती काय राहिली ?

नवशक्तीमध्ये भोवऱ्यावर अग्रलेख आला.

त्या अग्रलेखामध्ये माझ्या मनातल्या काही शंका खऱ्या ठरल्या. पुस्तकाचे कौतुक करतानाच काही हेत्वान्वेषी आक्षेपही त्यात होते!

त्या आक्षेपाना मी उत्तर लिहावे असे बऱ्याच जणांना वाटले.

मी स्पष्टीकरण पाठवले.

पुस्तकाचा खर्च कर्ज काढून कसा केला हे लिहिले.

बस्स.

माझे ते स्पष्टीकरण न आवडल्याने प्रकाशकांनी सर्व पुस्तक परत केली.

पुस्तके माझ्याकडे आली होती. कपाटाचे खण भरले होते. भोवरा कोंडला गेला होता. माझा भोवरा मनोवैज्ञानिक भोवऱ्यात बुडाला होता! जणु काळाच्या विवरात गडप झाला होता.

पण करणार काय ?

मी काहीच केले नाही.

करायला वेळही नव्हता.

अमेरिकेला जायची तारीख जवळ येत चालली होती. परीक्षणे उत्तम. पुस्तकांना मागणी जोरदार. पण बाजारात प्रतीच पोचल्या नाहीत. परिस्थितीचा भोवरा जणु मला गिळत होता, “भोवरा” लिहिल्यामुळे.

पण मित्रांनी सारे केले. पनवेलचे कॉ. साने, वाशीचे जगदीश काब्रे, लालबागचे डॉ. नांदोसकर, डॉ. झा, डॉ. कमलाकर कुलकर्णी, डॉ. दिलीप देशपांडे, डॉ. गडकरी, विश्वनाथ पोयेकर अशा कितीतरी जणानी पाच-पाच, दहा-दहा प्रती उचलल्या. खपवल्या!

डॉ. बारलिंगेनी तर पुढाकार घेऊन आणि संस्कृती मंडळाच्या सदस्यांच्या प्रामाणिक सहकार्यामुळे अनुदान दिले.

कॉ. जांभेरानी तर तीस चाळीस पुस्तकांचा एक गट्टाच उचलला. चेक

दिला... ताबडतोब.

मिरजेला अण्णाने (डॉ. जयप्रकाश कशाळीकर) काही प्रती खपवण्याचा प्रयत्न केला.

मी अमेरिकेला गेलो.

जाताना पंधरा-वीस प्रती घेऊन गेलो.

त्या प्रती अमेरिकेतल्या मराठी मंडळींना वाटल्या. कौतुके झाली. विरून गेली.

मुंबईतल्या घरात अजूनही चार-पाचशे प्रती बंदिवान होऊन पडल्या होत्या. अमेरिकेतून घरी पत्र पाठवले.

भोवऱ्याला पंधरा-वीस प्रती मराठी सिने-नाट्य निर्माते-नट याना द्या भेटीदाखल.

अपेक्षा ?

एकच.

एवढं कौतुक झाले त्या पुस्तकाची लायकी असेल तर त्यावर एखादी दूरदर्शन मालिका, चित्रपट किंवा नाटक व्हावे.

घडले काय ?

काही नाही. एकाकडूनही साधी पोच देखील आली नाही. नाही म्हणायला वेगळ्याच संदर्भात जेव्हा संपर्क आला तेव्हा स्व. गजानन जागीरदार यांनी पुस्तकाची प्रशंसा केली.

अमेरिकेहून परत आलो. दोन पारितोषिके, विशेष गुणवत्तेचे प्रशस्तीपत्रक, अमेरिका-कॅनडाचे दर्शन आणि अनुभव गाठीला बांधून परत आलो.

भोवऱ्याच्या चारपाचशे प्रती होत्याच वाट बघत. वाळवी-कसर इ. नीही

भोवऱ्याला अस्पृश्य ठरवले होते ! जशास तशा होत्या ! जणु कत्सित हसत होत्या .

वैयक्तीक पातळीवर अनेकानी विकत घेतल्या . अनेकांना खपवल्या .

एकदा एकाने दुसऱ्याला ओळख करून देताना म्हटले, “मोठे लेखक आहेत .”

मी लगेच म्हटले, “मी पुस्तक लिहितो आणि स्वतः विकतो देखील !” सत्य बोलायला लाज कसली ? या समाजात सिनेमा, नाटकांची, ज्योतिषाची जाहिरात चालते . नग्नतेचीही चालते . पण डॉक्टर किंवा लेखकाची नाही . मी म्हणतो, जे सत्य आहे त्याची जाहिरात का करू नये ? समाजाने भागच पाडलं तर लेखकाने विक्रेता का बनू नये ?

अनेकानी अनिच्छेने पैसे देऊन पुस्तक विकत घेतले . पैसे घेतानाही वाईट वाटले .

जाणवले आपल्या समाजात कोट्यावधी रुपये सत्य झाकण्यासाठी आहेत . पण ते उघड करायला मात्र एक पैसाही नाही ! नाइलाजाने पुस्तके विकली . मुष्कीलीने बऱ्याचदा कंटाळत, वैतागत पैसे वसूल केले .

पुढे पुढे ठरवले की विद्यार्थ्यांना, मित्रांना पुस्तक फुकटच द्यावे . वाचायला परत आले तरी ठीक, नाही आले तरी ठीक . त्यांनी वाचले तरी ठीक, नाही वाचले तरी ठीक .

दरम्यानच्या काळात श्री . जतींद्र कऱ्हाडकर आणि डॉ . जयश्री गडकरी यांच्या साहाय्याने भोवराचे इंग्रजी भाषांतर पूर्ण केले .

ओरिएंट लाँगमन्स, पेंगिन इ . कडे विचारणा केली .

उत्तर ?

पुस्तक उत्तम पण मार्केटिंग पॉलिसीत बसत नाही-पुस्तक चांगले आहे . काम चांगले आहे पण एडिटोरियल पॉलिसीत बसत नाही .

काही इंग्रजी टाइपस्क्रिप्ट्स अमेरिकेला पाठवल्या . त्यांचे अजून काही

झाले नाही . फक्त खर्च . जमा काही नाही .

रशियाची ततान्या आणि जर्मनीचे डॉ . गुंथर सारूथायमर भेटले . आपुलकीने पुस्तक घेऊन गेले . पण अजून प्रतिसाद नाही . वर्षभर झाले तरी .

अर्थात् टपालांचा गोधंळही असेल . काही माहिती नाही .

गंमत अशी वाटते की लेखकाला स्वतःच्या पुस्तकासाठी नेहमीच एवढे धडपडावे लागते का ? सगळेजण असे धडपडतात का ? लेखकाने धडपडणे हे त्याला कमीपणाचे नाही का ? तो आत्मकेंद्रीत झाल्याचे लक्षण नाही का ?

या साऱ्या प्रश्नांना माझे एकच उत्तर आहे .

मला जे हितावह वाटते श्रेयस्कर वाटते ते विविध प्रकारे समाजाच्या कोना-कोपऱ्यापर्यंत पोचवण्यासाठी प्रसंगी कमीपणा, अवहेलना, कुचेष्टा वाट्याला आली तरी मी प्रयत्न करीत राहीलो, व राहणार .

आता या घडीला सूर्यशोध, अमेरिकनांच्या अंतरंगात, थकव्यावर मात, उन्हाळी पावसाळी आजार, गिनिपिग, वैद्यकीय व्यवसाय, मी कोणतेही कष्ट न घेता . अशी पुस्तके व अनेक शोध निबंध प्रकाशित झाले आहेत . पण जे “भोवऱ्यात” आहे ते या कशात नाही . साहजिकच या पुस्तकांसाठी मी धडपडलो नाही . भोवऱ्यासाठी अजून धडपडतोय .

सुधींद्र कुलकर्णीने केलेल्या मोलाच्या सूचना विचारात घेऊन संपूर्णपणे इंग्रजी भोवऱ्याचे (व्हर्ल्पूल) पुनर्लेखन करून संपवले . ते प्रसिध्द करण्यासाठी मी कटिबध्द आहे .

एकदा दिवंगत कम्युनिस्ट नेत्या मीनाक्षीबाई साने यानी पत्राद्वारे विचारले होते की पुस्तकाला एवढी मान्यता मिळाली असताना मी अस्वस्थ का होतो ?

मी लिहिले, भोवऱ्याचे कौतुक म्हणजे सुखद बाब असली तरी ते इप्सितसाध्य नव्हे . भोवऱ्याचे प्रयोजन एकच आहे . या समाजात प्रामाणिकपणे जगणाऱ्यांना आत्माविष्कार करण्यासाठी सेल्फ एक्स्प्रेसनसाठी शक्ती, युक्ती आणि साधने मिळावी . सत्प्रवृत्तीला या समाजात मानाचे, अधिकाराचे स्थान मिळावे .

आडेलीला हॉस्पिटल सुरू करण्यामागची प्रेरणा हीच होती. भोवरा लिहितानाची प्रेरणाही हीच. आणि भोवऱ्याच्या संदर्भातल्या धडपडीची प्रेरणाही हीच.

एका दोघांनी म्हटले, “एवढे काय आहे पुस्तकात.” “स्वतःला काय क्रांतिकारी महात्मा समजतो काय ?”

प्रश्नाचे उत्तर सोपे आहे.

स्वतःला महान् किंवा क्षुद्र समजणे ह्या दोन्हीमध्ये गलूत असते.

स्वतःला काही समजण्याची किंवा काही दावा करण्याची काही गरज नाही. ते योग्य नाही. फक्त पुस्तकात जे आहे ते हितकर आहे अशी खात्री असेल तर त्या पुस्तकासाठी धडपडायची गरज होती व राहिल. आतापर्यंत अनेकानेकांना तशी गरज वाटली. यापुढेही वाटत राहिल. श्री. उपाध्ये व भागवतानी त्यांच्या कृतींनं मला याची खात्री दिली.

म्हणूनच भोवऱ्याची आवृत्ती काढायची आहे. सर्व नव्या जुन्या अनुभवांचे सार जमेला धरून... आणि जी काही मॅच्युरिटी आलीय ती वापरून भोवऱ्यात भर घालून.

अखेर समाजात जर काही चांगले घडायचे असेल आणि भोवऱ्याची त्यात काही भुमिका असेल तर ते घडणारच !

भूमिका : (तिसऱ्या आवृत्तीमागील)

आज गुरुवार. १४ नोव्हेंबर २००२. बालदिन. डिसेंबर १९७४ ते डिसेंबर १९७७ अशी तीन वर्ष आडेलीत राहिले. त्यावेळचे काही सहकारी आणि माझे आई-वडील हयात नाहीत. त्या तीन वर्षा दरम्यानच्या अनुभवांवर भोवरा लिहलं. त्याच्या पहिल्या आवृत्तीची ही दशा झाली. तत्समच दशा दुसऱ्या आवृत्तीची ही झाली. उत्तम अभिप्राय पण मार्केटिंग नाही.

गेल्या तीन दशकात अंतरात्म्याचा कौल मानण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. ह्यालाच मी आज संपूर्ण तणावमुक्ती (ऊर्दूतू ँ ँहूँसह) म्हणतो. भोवराची तिसरी आवृत्ती काढणे हा त्याचाच एक भाग! या अखंड धडपडीमध्ये माझे भाऊ, बहिण, इ. मित्र यांच उत्तम सहकार्य मिळत गेलं. त्यांचा मी ऋणी आहे. आडेलीच हॉस्पिटल तहकूब असलं तरी तणावमुक्ती (ऊर्दूतू ँ ँहूँसह) तील भावना आणि विचारांवर आधारित अशी संपूर्ण तणावमुक्ती केंद्र डॉ. माधवराव कशाळीकर (सांगली), डॉ. सुबोधन कशाळीकर (सावंतवाडी), श्रीमती. सुनीता कलघटकी (बेळगाव), डॉ. अमेय पोयेकर (ठाणे), डॉ. पुष्करखाने, शिकारखाने (मुंबई) अभय देसाई (पुणे), श्री. जयंतराव खांडके (खोपोली) सौ. बर्गे (माहिम, मुंबई) यांनी सुरू केली आहेत. आनंद आहे, तृप्ती नसली तरी! समाधान आहे. सांगतेची शांति नसली तरी. कारण आजही बेकारी, बालमजुरी, गरीबी, अडाणीपणा भीक मागणे, प्रदुषण अशा शेकडो समस्या धगधगत आहेतच. पण संपूर्ण तणावमुक्ती हा विश्वतणावाचा “जगन्नाथाचा रथ” आहे, तो ओढण्यात आपला सहभाग आहे. हेही नसे थोडके!

डॉ श्रीनिवास जनार्दन कशाळीकर

भूमिका : (तिसऱ्या आवृत्तीमागील)

भोवराची तिसरी आवृत्ती काढण्याचा विचार नव्हता. कारण आतापर्यंत अनेक पुस्तकं लिहीण्याचा, प्रकाशकांकडून प्रकाशित करून घेण्याचा, विकण्याचा किंवा फुकट वाटण्याचा समाजाला काही फायदा होताना दिसत नव्हता. समाजाला होणारा फायदा पुष्कळदा दिसत नाही हे कळत असून सुद्धा भोवराच नव्हे तर कोणतच पुस्तक नव्यानं प्रकाशित करण्याचा विचार मनाला रूचत नव्हता.

परंतु पूर्णपणे निराशेच्या गर्तेत असताना देखील भोवराच्या वाचनानं आत्मसन्मानाची आणि आत्मसामर्थ्याची प्रचीती येते, प्रचंड तणावगस्त व्यक्तीला उभारी मिळते आणि असहाय माणसाला आधार मिळतो असे अनुभव आल्यामुळे भोवराची तिसरी आवृत्ती प्रकाशित करण्याचा विचार आला आणि तो प्रत्यक्षातही आला. केवळ भोवराच नव्हे तर सूर्यशोध, अमेरीकनांच्या अंतरंगात, थकवा घालवा, प्रॅक्टिकल स्ट्रेस मॅनेजमेंट, मोसमी आजार सक्सेस इन एक्झॅमिनेशन, नामस्मरण, संपूर्ण तणावमुक्ती, हितगुज अशी दहा पुस्तके प्रकाशित होत आहेत व पूर्ण तणावमुक्तीकेंद्र कार्यरत झाली आहेत व होत आहेत. हे यश केवळ माझ्याशी किंवा संपूर्ण तणावमुक्तीशी निगडीत असलेल्या व्यक्तीचं नव्हे तर साऱ्या सत्प्रवृत्त व्यक्तींचं आहे.

त्या सर्वांना धन्यवाद आणि मनःपूर्वक शुभेच्छा!

डॉ श्रीनिवास जनार्दन कशाळीकर

॥ एक ॥

शोषण मुक्तीचे वारे आणि जीवनाची दिशा

१९६९ ते १९७३ चा काळ माझ्या वैद्यकीय शिक्षणाचा काळ होता. पण खरं पाहिलं तर प्रामुख्याने जीवनविषयीच्या तत्त्वज्ञानाचं शिक्षणच माझं चालू होतं. कुमार शिराळकर हा माझा हिरो. शहादा, नंदूरबार, तळोदे वगैरे भागात श्रमिक संघटना स्थापन करणारा आणि तेथील कष्टकऱ्यांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी धडपडणारा कुमार. त्याच्याबद्दल मला नितांत आदर.

कुमार प्रमाणेच परंतु पूर्णपणे दुसऱ्या क्षेत्रात काम करणारी आणखी एक व्यक्तीही मला आदर्शवत वाटायची. ही दुसरी व्यक्ती म्हणजे डॉ. एम्. जे. नरसिंहन (ज्युनिअर). आमचे प्राध्यापक.

कुमार आणि नरसिंहन ही तशी दोन टोके होती. कुमार हा अभियांत्रिकीतील पदवीधर, तर नरसिंहन वैद्यकीय पदवीधर. कुमारला मी “अरे-तुरे” करी तर डॉ. नरसिंहन आमचे सर अर्थात त्यांच्याशी नेहमी आदरार्थी बातचीत होई.

कुमारने धुळ्यातल्या आदिवासींसाठी सर्वस्व झोकून दिलेले होते, तर नरसिंहननी शरीरक्रियाशास्त्र या वैद्यकीय विषयात संशोधन चालवले होते. अस्खलित इंग्रजी बोलणारे आणि वर्गात शिकवायला येताना टाय बांधणारे नरसिंहन आणि आदिवासींच्यात राहून “क्लासलेस” झालेला, आदिवासींच्या राहणीशी समरस झालेला कुमार यांच्यात एरवी दोन धुवांएवढे अंतर. पण एका बाबतीत मात्र दोघेही अगदी सारखेमाणुसकी!

दोघेही अत्यंत प्रामाणिक, त्यांच्या निष्ठा अव्यभिचारी. शंका घ्यायला तसूभरही जागा नाही.

पुण्यात एम्. बी.बी. एस्. करीत असताना या दोघांची माझ्यावर छाप पडली. साहजिकच एम्. बी.बी. एस्. पास झालो तेव्हा माझ्या मनात दोन विचार घोळत. आपण कुमारप्रमाणे खेड्यात तरी काम करावे किंवा डॉ. नरसिंहनप्रमाणे संशोधन क्षेत्रात जावे. कुमारप्रमाणे काम करण्याची मला आंतरिक तळमळ होती. किंबहुना ती माझ्या अंतर्मनाची भूक होती, तर डॉ. नरसिंहनचे क्षेत्र बुध्दीला आकर्षित करी.

याशिवाय, विवेकानंद आणि मार्क्सच्या पुस्तकांचा माझ्यावर प्रभाव पडला. स्वामी विवेकानंदाचे वैराग्य आणि निष्कलंक चारित्र्य मला भावले, तर मार्क्सच्या पुस्तकांमुळे माझ्या प्रेमासक्त मनाने सामाजिक क्रांती आणि सामाजिक बांधिलकी शिरोधार्य मानली. किंबहुना, अध्यात्मिक प्रवृत्ती जोपासण्याचा उत्तम उपाय म्हणजेच मार्क्सवाद अशी खात्री झाली.

याशिवाय चमत्कार, गुढशक्ती, ईश्वर वगैरेंच्या बाबतही माझ्या मनात तर्कवितर्क चालत. ईश्वर आहे असे कुणी म्हणाला तर ईश्वर नसल्याची बाजू मांडायची आणि कोणी नाही म्हणाला तर तो कदाचित असू शकेल अशीही बाजू मांडायची असे चालू होते. परंतु कधीकधी हा वादच निरर्थक आहे असंही वाटायचं. एकंदरीत या बाबतीत बरेच संशय फिटले नव्हते एवढं निश्चित. माझा मित्र जरीवाल याच्या बरोबर यकीनशा, मेहबूब, फैयाज वगैरे तथाकथित साक्षात्कारी व्यक्तींना मी भेटायचो. त्याचप्रमाणे दग्यातही जायचो. इलूम-इबादद करायचो. हा सारा आंतरिक कुतूहलाचा भाग होता.

जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाचं शिक्षण चालू होतं असं म्हटलं ते अशासाठी की केवळ वैद्यकीय ज्ञान माझी बौद्धिक किंवा भावनिक भूक भागवू शकत नव्हते. सत्याची अनुभूती स्वतःला झोकून दिल्याशिवाय कशी येणार? पण झोकून घ्यायचं तरी कुठे? साहजिकच वाचन, चर्चा इबादद भक्ति जे काही समोर येईल त्यातून सत्य शोधण्याची त्याची प्रचीती घेण्याची कळत नकळत अशी धडपड चालली होती. ना त्यात सुख होतं ना दुःख. फक्त तारुण्यसुलभ आवेग होता. धुंदी होती. पण सारं कसं अस्सल.

वैराग्याचा प्रभाव होता. त्यामुळे मी बेफिकीर व बेदरकार होतो. या दरम्यान एकदा जरीवालानं म्हटलं, “अमक्या अमक्या फकीरानं सांगितलं तर आपण कॉलेज सोडायचं.”

मी म्हटलं, “मी तयार आहे” झालं.

रस्त्यावरच्या त्या फकिराला आम्ही विचारलं.

त्यांनं, “कॉलेज सोडा” म्हटलं.

मी तर सर्व सोडायला तयारच होतो.

पण जरीवालाल काय वाटलं. कोण जाणे. त्यानं स्वतःचं “प्रपोजल” मागे घेतलं.

आज सारखं जाणवतय की विद्यार्थ्यांना केवळ मास्तरांची नव्हे, खऱ्या गुरूची, खऱ्या नेत्याची, खऱ्या मार्गदर्शकाची तीव्र गरज असते.

एम्. बी. बी. एस्. च्या शेवटच्या परीक्षेला तरीही पास झाले. ज्या पदवीची अजिबात किंमत वाटेनाशी झाली होती ती पदरात पडलीच. केवळ पदवीच नव्हे, तर इतरही सुखे मला कवडीमोल वाटायची. हा माझा निराशावाद होता का? की ही निरीच्छता होती? उदासीनता होती? की खऱ्या जीवनसंघर्षापासून पळून जाणं होतं? अमानुष स्पर्धेचा मला वीट तर आला नव्हता? व्यवसाय, संपत्ती, प्रपंच, घरदार हे सारं काही मला तुच्छ वाटायचं. अशा परिस्थितीत काळजासकट सर्वस्वामध्ये भिनून राहिली ती मार्क्सची उत्कट आव्हानं- त्या आव्हानांमागची कळकळ. फक्त शोषण व अन्याय यांच्याबद्दल चीड आणि शोषणरहित मानवी समाजाचं स्वप्न. या दोन भावना मनात शिल्लक राहिल्या.

नियमितपणानं पौष्टिक जेवण जेवणारे, व्यायाम करणारे, टेनिस-बॅडमिंटन खेळणारे, एखादं वाद्य वाजवणारे आणि तरीही नियमित अभ्यास करून उत्तम श्रेणी मिळवणारे बरेचजण माझ्याबरोबर होते. मला तसं होता आलं नाही. तसं व्हावसं वाटलं नाही.

कुमार शिराळकर, अनंत फडके, माधव रहाळकर, पुरुषोत्तम पानसे, डॉ. मशाळकर, सुधीर पटवर्धन, जितेंद्र शहा, गौरीशंकर गंगा वगैरेंच्याबद्दल कमालीची आत्मीयता माझ्या अंतःकरणात दाटून राहिली. त्याचं कारण त्यांचा माझा तेव्हाचा परिचय. त्या काळात ज्यांच्याबरोबर शोषणमुक्त समाजाची स्वप्न पाहिली त्यांच्याशी माणुसकीचे बंध अंतःकरणात दृढ झाले.

साहजिकच नहसिंहनप्रमाणे संशोधन करण्याचा विचार गौण ठरला, आणि माझ्या मनात शोषणमुक्त समाज निर्मितीसाठी स्वतःला झोकून द्यायचं ध्येय शिल्लक राहिलं.

देवधर्म, चमत्कार, अध्यात्म, शास्त्र, कला सर्व काही या एकमेव ध्येयात बुडून गेलं.

अमानुष भौतिक परिस्थितीच्या विरोधात सर्व पातळ्यांवर संघर्ष करण्यासाठी लोकांची, मित्रांची, आणि घरातल्यांचीही मनं वळविण्याचा मी ध्यास घेतला.

वेगळ्या वातावरणात

जानेवारी १९७४ मध्ये इंटर्नशिपसाठी मी मिरजेला आलो. पुण्याच्या मानाने मिरज म्हणजे खेडं. धड रस्ते नाहीत. फुटपाथ नाहीत. धड सांडपाण्याचा निचरा नाही. रस्त्यावर खड्डे पडलेले. प्रचंड धुरळा. जुनाट गल्ली बोळ. लोकही ग्रामीण भागातून बाजारासाठी आलेले. मिरजेला आल्याआल्याच हा बदल जाणवला.

पण जिथे मी काम करायला आलो ते वॉनलेस हॉस्पिटल मात्र पूर्ण वेगळं. अमेरिकनांच्या संस्कृतीचा प्रभाव पदोपदी जाणवावा इतकं. हॉस्पिटलमध्ये पाऊल ठेवताच हे जाणवलं. अमेरिकन मिशनचं हे हॉस्पिटल म्हणजे डॉक्टर आणि रुग्ण यांच्यातील सांस्कृतिक दरीचं उत्तम उदाहरण. इथला आचार, विचार, बोलणं, चालणं, उपचार सर्व काही पाश्चात्य. आणि इथे उपचार घ्यायला येणारे बहुतेक रुग्ण मात्र अशिक्षित आणि ग्रामीण पौर्वात्य!

मिरजेचं वैशिष्ट्य म्हणजे मुसलमान आणि ख्रिस्ती धर्मीयांचा प्रभाव. काही पिढ्यांपूर्वी हिंदू असलेले, हिंदू नावे व आडनावे अजून असलेले लोक बाटलेले आढळतात. पुष्कळदा प्रश्न पडतो, नावं बदलून किंवा उपासनेची पध्दत बदलून व्यक्तीचे अंतरंग बदलू शकतात का? की सामाजिक संदर्भ बदलतात व त्यामुळे धर्मांतरितांचा फायदा होतो? काहीही असो मिरजेमध्ये एकंदरीत वेगवेगळ्या रीतीरिवाजांचा आणि रूढींचा पगडा आहे.

वॉनलेस हॉस्पिटलमध्ये काम करीत असतानाही माझ्या मनात सतत एकच विचार घोळत असे- शोषणमुक्त समाजाची निर्मिती.

वॉनलेस हॉस्पिटलमध्ये शिस्तीचं वातावरण होतं. डॉ. थॉमस, डॉ. सोर्टूर, डॉ. कौडिंग्य, डॉ. फ्लेचर बहुतेक डॉक्टर शिस्तीचे भोक्ते होते. रुग्णांना तपासणे, उपचार करणे, डिसचार्ज देणे वगैरे कामे ते वक्तशीरपणे करीत. परंतु त्या बहुतेकांच विष्व तेवढ्यापुरतंच मर्यादित आहे असं मला वाटायचं. कारण माझ्या मतानुसार रुग्णांची जी मूलभूत समस्या दारिद्र्य, त्या दारिद्र्याविषयीची जळजळीत जाणीव किंवा खंत त्यांच्यामध्ये अभावानेच आढळायची. याचा अर्थ ते मला वाईट वाटत होते असं

मुळीच नव्हे. पण असं मत व्हायचं की दारिद्र्य हा जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे असंच त्यांना वाटत होतं. डॉक्टरांनाच नव्हे, तर रुग्णांना देखील स्वतःच्या दारिद्र्याबद्दल फारसं काही वाटतं नसे. त्यांनीही दारिद्र्य जीवनाचा अविभाज्य घटक म्हणून स्वीकारलं होतं.

इथल्या प्रमुख डॉक्टरांपैकी एक म्हणजे डॉ. सावईकर. हे स्त्रीरोग चिकित्सा विभागाचे प्रमुख होते. माझा सामाजिक कल ध्यानी घेऊन एकदा त्यांनी मला स्त्री-रोग शास्त्राच्या सामाजिक अंगाबद्दल स्टाफमॅबर्ससाठी मी एक व्याख्यान द्यावं असं सुचवलं. मी कबूल झालो. अन् तयारीला लागलो.

मूळ कारणांचा शोध घेणं अपरिहार्य नाही काय ?

आपल्याला व्याख्यान द्यायला सांगितलंच जर आहे तर रुग्णांची खरी समस्या जी दारिद्र्य तिच्यावर भर द्यायचं मी ठरवलं. अर्थात हे सर्वांना पटेल, रूचेल की लोक चिडतील? अशी शंका मनात होतीच. पण मी ठरवूनच टाकलं की यावेळी संधी सोडायची नाही. माझ्याकडे काही चांगले संदर्भ ग्रंथही होते. आयत्यावेळी श्रोत्यांनी प्रश्न विचारले तर अडचण होऊ नये म्हणून मी सर्व संदर्भ-ग्रंथ बरोबर न्यायचं ठरवलं.

ठरल्याप्रमाणे व्याख्यानाला वेळेवर सुरूवात झाली. स्त्री-रोग विषयक समस्यांची आकडेवारी देऊन मी सांगितलं की ह्या सर्वांमागे खरं कारण शोषण आहे. जोपर्यंत शोषण आहे तोपर्यंत दारिद्र्य राहणार. दारिद्र्य राहिलं तर अज्ञान, अंधश्रद्धा राहणार. रोग राहणार. म्हणून आपण शोषणमुक्त समाज रचनेचा विचार करायला हवा. “रेडी रेफरन्स” म्हणून दहा-बारा पुस्तकं मी बरोबर ठेवली होतीच. रजनीपाम दत्त यांच्या “इंडिया टुडे”- या पुस्तकातील एक परिच्छेद माझ्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ वाचून दाखवित असतानाच डॉ. सावईकरांनी मध्येच उभे राहून मला थांबविले. म्हणाले, “वुई डोन्ट वांट पॉलिटिक्स, वुई वांट अ लेक्चर ऑन ऑब्ट्रेटिक्स- (आम्हाला राजकारणावर नव्हे स्त्रीरोगावर लेक्चर हवयं)”

मी म्हटलं, “अँज डॉक्टर्स वुई मस्ट कन्सिड दॅट मेडोसिन इज बोथ सायन्स अँड आर्ट. अँड इन सायन्स वुई आर सपोझ्ड टु गो टू द रूट कॉजेस (डॉक्टर्स म्हणून वैद्यकीय ज्ञानाकडे पाहताना ते शास्त्रही आहे आणि कलाही आहे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. आणि शास्त्राचा अभ्यास करताना आपण मूळ कारण शोधणं हे अपरिहार्य नाही काय ?)”

यावर हातवारे करुन ते आक्षेप घेऊ लागले. ते काही ऐकेनासे झाले. तेव्हा अखेर मीच म्हटलं, “आय डॉट वांट टू टॉक इफ द ऑडियन्स रिफ्युजेस टु अढीअर टु सायन्टिफिक थिंकींग” आणि तडक खोलीवर निघून गेलो.

माझं ते वागणं म्हणजे अपरिपक्वतेच किंवा हतबलतेचं लक्षण होय. किंबहुना चातुर्य व खुबीचा अभाव असल्यानेही मी तसा वागलो असेन. पण डॉ. सावईकरांबद्दल अनादर किंवा तुच्छता मला कधीही वाटली नाही. वाटणार नाही.

श्रोत्यांच्यामध्ये स्त्रीरोग विभागाच्या एक जेष्ठ तज्ज्ञ श्रीमती डॉ. नगरवाला उपस्थित होत्या. त्यांनी मात्र मागाहून माझं मनोमन कौतुक केलं असं मला कळलं. निःपक्षपाती त्रयस्थाने आपल्या बोलण्याची कदर केली याचं मला त्यातल्यात्यात समाधान वाटलं. आज जाणवतय की आजही बहुसंख्य लोक दारिद्र्य व समृद्धी हा नशिबाचा खेळ मानतात व दारिद्र्य असल्यास ते जीवनाचा नैसर्गिक घटक म्हणून स्वीकारतात. त्यामुळेच आज देखील कोणत्याही वैद्यकीय व्यासपीठावर “दारिद्र्य” या विषयावर विचार केला जात नाही ! “सम्यक आरोग्य” व “सम्यक वैद्यक” यांची जाणीव व दृष्टी नसल्यामुळे असं होतं !

तुमचा मुलगा बेपत्ता आहे.

मिरजेत असताना शोषणमुक्तीच्या ध्यासानं मी इतका झपाटलो होतो की रात्रंदिवस माझ्या खोलीत या विषयाची चर्चा चाले. या ध्यासामध्ये इंटरनेशियमध्ये करावयाची कामं काही वेळा बाजूला राहत. वेगवेगळे फॉर्म भरणं हे एक महत्वाचं काम ! माझ्या सहकारी इंटरनेटवर त्यामुळे बोजा पडायचा आणि साहजिकच ते नाराज होत. पुष्कळांना माझं आवेशपूर्ण बोलणं म्हणजे गर्विष्ठपणा वाटे. त्यांचा अहंकार दुखावला जाई. काहीजणांना माझं म्हणणं पटलं तरी मला मोठेपणा मिळतो म्हणून मत्सर वाटे. मोठेपणा अशा प्रकारचा की ज्यांच्यासमोर जायला कनिष्ठ डॉक्टरांना गांगरायला होई अशा ज्येष्ठ डॉक्टरांबरोबर मी बेधडक आणि कोणत्याही दडपणाशिवाय बोलत असे. तेही माझ्याशी मित्रत्वाने बोलत. शिवाय इतरही बारीकसारीक कारणांमुळे पुष्कळांच्या मनात माझ्याविषयी दुरावा तयार झाला असावा.

माझी अपरिपक्व वागणूक आणि इतरांची तारुण्यसुलभ प्रतिक्रिया ही दोनच कारणं यामागे असावीत असं या घडीला वाटतय.

एकदा मी पुण्याला-जयप्रकाशला-मी त्याला अण्णा म्हणतो- भेटायला गेलो होतो. अण्णा-माझा थोरला भाऊ. तो त्यावेळी एम्. एस्. करीत होता. एक दोन दिवस पुण्याला राहून लगेच मी मिरजेला परतलो.

हॉस्टेलवर पोचल्यावर डॉ. नाना आगाशेंच्या खोलीवर गेलो. तिथे त्यांची पत्नी डॉ. शोभा आगाशे म्हणाली,

“तुझ्याबद्दल सुपरिटेण्डेंटकडे तक्रार गेलीय. सुपरिटेण्डेन्टी तुला आल्याबरोबर लगेच भेटायला बोलावलय!”

मी विचारलं, “तक्रार कशाबद्दल?”

“काही लोकांनी - तुझं डोकं फिरलय - असं त्यांना सांगितलं. त्यातून तू मिरजेत नाहीयेस असं त्यांना कळलं. कुठे गेलायस ते पण त्यांना कळलं नाही.”

“मग काय झालं?”

“मला कळलं तेव्हा मी त्यांना भेटले. त्यांनी तुझ्याबद्दल बरच विचारलं, मी सांगितलं की, त्याला मी चांगला ओळखते. तो वेडाबिडा तर नाहीच पण अतिशय हुशार आहे. ही इज अ मार्क्सिस्ट. तो मार्क्सवादी आहे.”

“पुढे...?”

“त्यांनी सांगितलं की, त्यांच्याकडे तुझ्याबद्दल कॅम्प्लेंट्स आल्या की, रात्रभर तू एकटाच बडबडत असतोस म्हणून.”

मी गप्प बसलेला पाहून तिनं विचारलं, “आर यू हर्ट? प्लीज टेक इट इझी. दे आर फूल्स”

“एक कप कॉफी कर ना.” मी म्हटलं.

“हो” म्हणून आय. एच्. आर. मधल्या तिच्या छोट्या खोलीत तिनं कॉफी बनविली.

कॉफीचे घुटके घेत मी म्हटलं, “आणखी काय काय झालं?”

9हां, तू मिरजेत नव्हतास ना म्हणून त्यांनी तुझ्या घरी तार केली.”

“काय?” मी रागानं लाल झालो! “काय मजकूर होता?”

“मला नाही माहीत”

उद्याच भेटतो कौडिण्यांना. ओ. के. गुड नाईट,” विचार करत तसाच माझ्या खोलीवर गेलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी कौडिण्यांना भेटून मी सारं विचारून घेतलं. त्यांना सर्व समजावून सांगितलं आणि त्यांना तार पाठवल्याबद्दल माझी तीव्र नाराजीही व्यक्त केली. इतक्यात त्यांच्या प्यूनने बाहेरून एक व्हिजिटिंग कार्ड आणून दिलं.

“युअर ब्रदर?” मला कार्ड दाखवत त्यांनी विचारलं. मी होकारार्थी मान हालविली.

“आत पाठव!” ते प्यूनला म्हणाले आणि नंतर माझ्याकडे वळून त्यांनी विचारलं, “व्हाट अबाऊट युअर वर्क एफिशियन्सी” युअर रेग्युलॅरिटी? आय हॅव रिसिव्हड सम कम्प्लेंट्स फ्रॉम युअर नेबर्स अँज वेल्.”

“मी ताडकन बोलणार इतक्यात तात्या आणि बापू आत आले. मला पाहून त्यांच्या चेहऱ्यावर एकदम आश्चर्य व आनंद दाटला.

मला क्षणभर कळलंच नाही की ते असे कां बावचळले म्हणून.

दोघांनी कौडिण्याची तार टेबलावर ठेवली. ते काही बोलणार इतक्यात मी उठून तारेचा मजकूर बघितला. “तुमचा मुलगा बेपत्ता आहे-”

मला खूप वैताग झाला खरा. पण निष्णात शल्यविशारद डॉ. कौडिण्याच्या बरोबर काय हुज्जत घालायची! त्यांनीच म्हटलं, “जाण्यापूर्वी कळवलं का नाहीस?”

मी म्हटलं, “मी निरोप ठेवला होता. त्यातून मी काही शाळकरी मुलगा नाही. घरच्यांना कशाला एवढा त्रास दिलात?” काही वेळ जुगल बंदी झाल्यानंतर माझी नाराजी प्रगट करून मी उठलो आणि तात्या -बापूकडे वळलो. हलकेच म्हटलं, “चला, यांच्याबरोबर बोलण्यात अर्थ नाही.” आम्ही तिघे बाहेर आलो.

डॉ. कौडिण्यांचा काही दोष नव्हता. त्यांनी आपलं कर्तव्य पार पाडलं होत. दोष होता माझा. त्या व्यवस्थेत मीच “मिसफिट” होतो. मला वेडं ठरवल्यानं मी नक्कीच

हादरलो. पण इलाज नव्हता. स्वतःला मी सावरलं.

आय कॅनॉट वर्क मोअर

डॉ. सोर्टूर यांच्या युनिटला असताना सकाळी साडेसातला राऊंडला जावे लागे. मुळात काम चुकवावं अशी माझीही इच्छा नव्हती. त्यामुळे मी रोज साडेसातला जात असे.

डॉ. सोर्टूर यांचा लौकिक चांगला होता. त्यांचं वाचनही चांगलं होतं. पण त्यांची कडक शिस्त म्हणजे मला पोरकटपणा वाटे. समाजाच्या मूलभूत समस्येवर प्रहार करण्यामध्ये काही महत्त्वाची भूमिका असली शिस्त बजावेल असं मला मुळीच वाटत नसे. त्यामुळे इतर इंटरनसना ज्याप्रमाणे त्यांच्या शिस्ती बद्दल अफाट आदर वाटत असे, तसा माझ्या मनात फारसा नव्हता. त्यांच्या ज्ञानाबद्दल मात्र कदर आणि आदर दोन्ही होते व आहेत.

एकदा मात्र “युध्दाचा प्रसंग” आलाच. त्या दिवशी मी पहाटे पाच पर्यंत काम करीत होतो. काम झाल्यानंतर माझ्या लक्षात आलं की फार उशीर झालाय.

मी नर्सला म्हटलं, “मी उद्या उशीरा येईन.”

नर्स म्हणाली, “इकडे तर नेहमीच काम असतं. सकाळी वेळेवर आला नाहीत तर सर चिडतील.”

मी म्हटलं, “पण मी माणूस आहे. माझ्यावर सर्व युनिटची जबाबदारीही नाही. मी सर्वात कनिष्ठ डॉक्टर आहे. मग तरीही मला साडेसातला येण्याचं काय कारण? शिवाय स्वतःची करिअर करणारे हाऊसमन, रजिस्ट्रार माझ्यापेक्षा जास्त जेष्ठ आहेत. त्यांच्यावर जास्त जबाबदारी आहे. त्यांनी यावं हवं. तर...”

नर्स म्हणाली, “ते सगळं मला नाही माहीत. पण सर नक्की चिडणार.”

“ओ. के. आय शाल सी व्हाट टू डू” म्हणून मी निघालो. मी खोलीत आलो तेव्हा दुसऱ्या दिवशीच्या राऊंडला जायला केवळ सव्वा-दोन तास बाकी होते. उगीच कटकट नको, या विचाराने अंगावरच्या कपड्यानिशी मी कॉटवर पडलो. थोड्यावेळाने उठून आंघोळ करून फ्रेश होऊन वॉर्डांत जायचं मनात होतं. पण नकळत केव्हा झोप लागली कळलंच नाही. डोळे उघडून बघतो तर सकाळचे साडे दहा

वाजलेले. पटकन उठून प्रातर्विधी आवरले आणि तरातरा चालत गडबडीनं राऊंडला हजर झालो. आता सोर्टूरसाहेब काय म्हणतात याकडे सगळ्यांचं लक्ष लागलं होतं, माझ्या मनातही थोडीशी धास्ती होती.

पेशंट तपासून झाल्यावर डॉ. सोर्टूरचं माझ्याकडे लक्ष गेलं.

“व्हेअर वेअर यू? व्हॉट टाईम आर यू सपोज्ड टू कम टू वर्ड?” एकदम त्यांनी प्रश्न केला.

आणि अचानक माझी धास्ती संपली. मनात आलं. हा माणूसही खाकी आहे. हसतमुखानं मी म्हटलं, “आय वॉज इन रूम अँड आय अॅम सपोज्ड टू कम अँट सेव्हन थर्टी इन मॉर्निंग”

आपल्या प्रश्नाला इतकं बेफिकीर उत्तर मिळेल असं त्यांना वाटलं नव्हतं. इतरजणही चमकले. काय हा उध्दटपणा अशा आविर्भावात त्यांनी माझ्याकडे बघितलं.

“डोन्ट यू फील अशेम्ड?” स्वतःला सावरीत त्यांनी विचारलं.

“नो सर, आय स्लेप्ट अँट फाईव्ह थर्टी मॉर्निंग. आय वॉटेड टू कीप अवेक, बट आय फेल अस्लीप. आय वॉज एक्झॉस्टेड. अँड सर, इट वॉज नो क्राईम टू बी अशेम्ड ऑफ. इन फॅक्ट माय सिन्सिरटी ब्रॉट मी हिअर. अदरवाइज इट वॉज नॉट इझी.”

“बट....!”

“नो सर, धीस इज लिमिट. आय कॅनॉट वर्क मोअर.”

सर निरूत्तर झाले. रागावले. पण काय करणार?

माझ्याकडे तुच्छतेने पहात पुढच्या पेशंटला तपासायला सुरुवात केली. एक एक करत बाकीचे पेशंटही तपासून झाले. शेवटपर्यंत काही न बोलता बाकीचं राऊंड झालं. माझ्या मनात एकच विचार होता की, ह्या हुशार माणसानं इतक्या खुल्लूक बाबीसाठी स्वतःचा तोल गमवायला नको होता. इतक्या मोठ्या कुवतीच्या सज्जन माणसांनी थोडं अधिक सौजन्य बाळगलं तर आपला समाज किती पुढे जाईल!

पण आज वाटतं, माणसं सारखी कशी असतील? त्यांनी सारखं असावं

तरी कशासाठी ? डॉ. सोर्टूरॉचं योगदान काय कमी आहे ? त्यांनी त्यांच्या क्षेत्रात जे केलंय ते त्यांच्याच गुणावर ना ? मग तक्रार कशाला ?

छोट्या छोट्या बाबींचा गहजब न करणं, दुसऱ्याचं वेगळेपण मान्य करणं आणि स्वतःचे मुद्दे निर्भयपणे पण सौजन्यशीलतेने मांडत राहणं यातच शहाणपण नाही का ? अनाग्रही भूमिकेमध्ये सात्विक सामर्थ्य असतं.

क्रॅक ऑन स्कॅफॉइड

डॉ. खैर, डॉ. शोभा आगाशे, उत्तम भोसले हा विद्यार्थी, शिवानंद हा मेस बॉय, विजय कांबळे, विठ्ठल कुलकर्णी, अरुण जोशी वालचंद अभियांत्रिकी महाविद्यालयाचे प्राध्यापक डॉ. अमित ठाकर, अजित पाटील असे आम्ही समविचारी तरुण एकमेकांच्या नजीक झाले.

विचारांचे वारे जोराने वाहू लागले. आम्ही ठोस कार्यक्रम घेऊन काहीतरी काम करायचं ठरवलं.

मिरजेपासून ३०-४० मैलावर असलेल्या भारतच्या (डॉ. भारत पाटणकर) कासेगावला काम सुरु करण्याचं आम्ही ठरवलं. शोषणविरुद्ध जनमत जागृत करण्यासाठी, डॉक्टर म्हणून ग्रामीण लोकांच्या वैद्यकीय गरजा भागवत त्यांच्या नजीक जायचं आम्ही ठरवलं.

शोषणाचं प्रमाण निश्चित करण्यासाठी कासेगावची सामाजिक आर्थिक पाहणी करणं आवश्यक वाटल्याने विठ्ठल कासेगावात भारतच्या घरी राहू लागला.

आठवड्यातून किंवा पंधरवड्यातून तरी एकदा कासेगावला आम्ही जात असू. आम्ही कासेगावला थोडीफार वैद्यकीय मदत पोचवली. परंतु मुख्यत्वे ग्रामस्थांच्या बैठका घेण्याचा सपाटा आम्ही लावला होता.

आमचे विचार तरुणांना आवडत. त्यांच्यात अमाप उत्साह संचारत असे. अशाच एका बैठकीत लोकांची गरज व उत्साह ध्यानी घेऊन आम्ही एक श्रमिक शिक्षण शिबिर व मोर्चा काढायचं ठरवलं. गावात बातमी पसरली. तशी गावातल्या काही व्यापाऱ्यांनी स्थानिक राजकीय पुढाऱ्यांचा हवाला देऊन मला “प्रेमाचा” सल्ला दिला की आम्ही असल्या भानगडीत पडू नये.

काहीनी सांगितली की शिबिर आणि मोर्चाला पाच माणसेही जमणार नाहीत.

हे अपेक्षितच होतं. त्याकडे दुर्लक्ष करुन मोर्चा आणि शिबिर घ्यायचा निर्णय पक्का करुन आम्ही मिरजेला परतले.

शिबिराला आठवडाभर बाकी होता. हॉस्पिटलमधून सुट्टी कशी काढायची असा माझ्या डोक्यात विचार चालू होता. आम्ही दोघे-तिघे मित्र फिरायला गेलो होतो. गावाबाहेर शेतात आम्ही बोलत बसलो होतो. हळुहळु अंधार पडायला लागला असताना दहा-बारा फुटावर कुणीतरी हालचाल केल्याची चाहूल लागली.

मी उठून उभा राहतो न राहतो तोच अंधारात अस्पष्ट दिसणाऱ्या एका दांडग्याने एक मोठा दगड उचलून जोरानं माझ्यावर फेकला.

मी झटकन दोन्ही हातांची ढाल केली आणि दगड, माझ्या नाकावर किंवा कपाळावर बसण्याऐवजी डाव्या मनगटावर बसला.

लगेच मी त्या मारेकऱ्याच्या अंगावर धावून गेलो. इतक्यात मागाहून मित्र म्हणाला, “अरे तो वेडा दिसतोय. जाऊ दे.”

क्षणभर माझं लक्ष विचलित झालं. तोच त्या धटिंगण “वेड्यानं”, स्वतःला सोडवून घेतलं आणि धावत जाऊन आणखी एक दगड उचलून मारला. यावेळी मात्र त्याचा नेम बरोबर साधला. माझ्या नाकावर तो दगड बसलेला पाहूनच त्याने पोबारा केला.

पण सुदैवाने ते ढेकूळ होतं. मी त्याच्या मागे धावलो. पण तोपर्यंत नजीकच्या रस्त्याच्या पलिकडे अंधारामध्ये झाडीत तो दिसेनासा झाला. इतके होईपर्यंत मित्र मागून आले.

माझ्या डाव्या मनगटातून कळा येत होत्या. नाक खरचटलं होतं. चेहऱ्यावरची माती रुमालाने साफ करुन मित्रांसह मी हॉस्टेलवर परतलो. आरंभी फ्रॅक्चर वगैरे नसेल असं वाटलं पण सावधगिरी म्हणून मनगटाचा एक्स-रे काढून घेतला. डाव्या मनगटातील “स्कॅफॉइड” या हाडाला तडा गेला होता. डॉ. एडननी प्लॅस्टर घातलं.

हाड मोडल्याचा एका परीनं खूप आनंद झाला ! कारण सुट्टीची सोय झाली होती ! दुसऱ्या दिवशी प्लॅस्टरमधला हात सांभाळत मी कासेगावला येऊन थडकलो.

विषाची परीक्षा पाहू नये

मिरजेपासून सुमारे तीस-पस्तीस मैलावर कासेगांव आहे. डॉ. भारत पाटणकरचे वडील बाबूजी यांच्या नावानं कासेगाव ओळखलं जात असे. भारत मुळात अण्णाचा मित्र. मला दोन वर्षे सिनिअर. मिरजेमधून एम्. बी. बी. एस्. झाला. मिळत्याजुळत्या विचारांमुळे आम्ही जास्तच जवळ आले.

कासेगावला आल्या दिवसापासून आम्ही श्रमिक शिक्षण शिबिराच्या प्रचाराची धमाल उडवली. कासेगावच्या आजुबाजूच्या कमीत कमी वीस-पंचवीस गावातून अनेक छोट्या छोट्या बैठका घेऊन लोकांना या शिबिराचं महत्त्व पटवलं. मोर्चाची गरजही पटवली.

श्रमिक शिक्षण शिबिर तीन दिवस चाललं. तीनही दिवस श्रमिकांची प्रचंड गर्दी झाली. शिबिर कमालीचं यशस्वी झालं.

या शिबिरात भाग घेण्यासाठी मिरज, सांगलीहून डॉ. मिसाळ, अमित ठाकर, डॉ. शंकर माने वगैरे देखील जातीने हजर होते. शोभा आगाशे, डॉ. कडू, डॉ. खैर, उत्तम भोसलेही होते. शिबिरात केलेल्या माझ्या भाषणाची गावात कमालीची प्रशंसा झाली. आपण लोकांशी संवाद साधू शकतो याचा मला अत्यंत आनंद झाला. कारण तेव्हापर्यंत वक्तृत्व आणि माझा छत्तीसाचा आकडा.

प्री प्रोफेशनलला असताना इंग्रजी वक्तृत्वस्पर्धेत भाग घेतला होता. विषय होता फॅशनस.

जास्तीत जास्त प्रभाव पडावा म्हणून मी समाजशास्त्राच्या पुस्तकातील माहिती गोळा केली होती. पाठांतर जबरदस्त केलं होतं.

भाषण सुरू झालं.

अचानक ऐकणारे खदाखदा हसू लागले. मला कळेना की अचानक विनोद कोणता झाला.

मग लक्षात आलं की दाद माझ्या “पाठांतरालच” होती.

ओघात मी म्हटलं होतं, “फॉर फॅशनस फॉलोइंग आर द रिझन्स” अक्षरशः

शब्दशः पाठांतर.

तरीही मला दुसरं बक्षीस मिळालं. अखल्या विद्यापीठात !

कारण ? स्पर्धेला फक्त दोनच स्पर्धक होते !

तर या पार्श्वभूमीवर अस्सल आणि खऱ्याखऱ्या कौतुकाचं किती अप्रुप वाटलं असेल ?

श्रमिक शिक्षण शिबिराची सांगता मोर्चानं व्हायची होती. मोर्चाला ठरल्याप्रमाणे सुरुवात झाली. गावाच्या इतिहासात प्रथमच इतके लोक एका मोर्चात सामील झालेले पाहिल्याचं वयोवृद्ध ग्रामस्थांनी सांगितलं. अगदी शिस्तीनं आणि शांततेनं मोर्चा चालला होता. “पुढेच आता पुढेच पाय, उठाव झेंडा बंडाचा” वगैरे गाणी आणि शोषणमुक्तीच्या घोषणा देत मोर्चा गावातील रेशन दुकानावर आला.

रेशन दुकानावरील कारकुनांचे धाबे दणाणले. त्यांनी मला आत बोलावलं. मी आत गेलो. त्यांना समजावणीच्या सुरात म्हणालो, “रेशन कार्डाची किंमत चार आणे असून तुम्ही आठ आणे का घेता, तेव्हा फक्त लोकांना सांगा.”

ते गयावया करू लागले.

मी म्हटलं, “लोक चिडण्यापेक्षा आधीच खरं सांगणे श्रेयस्कर. विषाची परीक्षा पाहू नये.”

अखेर कारकून जमावासमोर आले. जमावासमोर आम्हीही त्यांच्याकडून वदवून घेतलं की जादा चार आणे अधिकाऱ्यांना कोंबडी चारायला व दारू पाजण्यासाठी घेतले जात. यापुढे पाटर्चा देणं आणि चार आणे जादा घेणं दोन्ही बंद होईल याची खात्रीही करून घेतली.

नंतर मोठ्या उत्साहाने मोर्चाचं रुपांतर सभेत झाले. सभा संपल्यावर सर्वजण आनंदाने आपापल्या घरी गेले.

शोषणाचा कॅन्सर

बघता बघता सहा महिने निघून गेले, मिरजेला रामराम ठोकला. इन्टर्नशिपचे उरलेले सहा महिने खानापूर तालुक्यातील “विटा” या गावी काढले.

अन्याय आणि शोषणाविरुद्ध लढणे ही वाटते तितकी सोपी व साधी गोष्ट नाही, याची हळूहळू जाणीव होऊ लागली. भावी समाजाचा सैध्दांतिक पाया मजबूत आणि अचूक बनवण्याची गरज जाणावायला लागली, आपण या बाबतीत उणे पडत आहोत हे कळू लागलं.

लोकांच्यामध्ये लढावू वृत्ती जागी करावी लागते व कष्ट केल्यास तशी ती जागी करता येते. पण खरे म्हणजे त्याचबरोबर दूरदृष्टीने आखलेला अचूक आणि दीर्घकालीन कार्यक्रम देण्यासाठी जीवनविषयी सर्वस्पर्शी तत्वज्ञान विकसित करीत राहणं जास्त आवश्यक असतं. कासेगावमधली परिषद संपल्यानंतर पुढे काय ? हा प्रश्न होता. हा प्रश्न कठीण होता. आणि माझ्यापाशी समाधानकारक उत्तर नव्हतं.

कासेगावचं काम चालू ठेवायचं तर त्यासाठी दोन गोष्टींची आवश्यकता होती. एक म्हणजे स्वतःच्या अंतःकरणाला पटणारी सर्वव्यापी विचारसरणी आणि दुसरे म्हणजे ही विचारसरणी अंमलात आणण्यासाठी समर्पक योजना. सर्वस्पर्शी विचारसरणीचा पाया मनात तयार होत होता. पण त्याचं स्वरूप अजून निश्चित आणि सुस्पष्ट होतं नव्हतं. त्यामुळे इतर कार्यकर्त्यांच्या संमतीने व निश्चित विचारसरणीच्या आधारे मी योजना आखू शकत नव्हतो.

कासेगावचं काम बंद झालं. कमीतकमी तेव्हापुरतं तरी. कासेगावामध्ये जे करण्याचा आम्ही प्रयत्न केला तो प्रामाणिक होता. पण आम्हा सर्वांची पार्श्वभूमी, आमची तुटपूंजी साधनसामुग्री आणि आमच्या इतर त्रुटी यामुळे आमच्या त्या धडपडीला अपरिहार्यपणे मर्यादा पडली.

कासेगावातल्या ज्यांनी ज्यांनी आमच्यावर विश्वास दाखवला त्यांना जर आम्ही विश्वासघात केला असं वाटलं असेल, तर ते अस्वाभाविक ठरणार नाही.

परंतु त्यांचं सहकार्य आणि प्रेम याबद्दल मी त्यांचा सदैव कृतज्ञ राहीन. या धडपडीत समरस असलेल्या सर्वच जणांबद्दल, विशेषतः भारतच्या आईबद्दल मला नेहमी आदर राहिल.

या काळात मी कॉ. शेखकाका, क्रांतिसिंह नाना पाटील, कऱ्हाडचे कॉ. देशपांडे, वाटेगावचे डॉ. बने, नागनाथ नायकवाडी, शे. का. पक्षाचे प्रा. एन्.डी. पाटील इत्यादी अनेक व्यक्तींना भेटलो. त्यांच्याबद्दल आदर जरूर वाटला व वाटतो.

पण त्यांच्या नेतृत्वाखाली काम करावं असं मात्र वाटलं नाही.

त्यातल्या त्यात काहीतरी करावं या भावनेनं, आणि लोकजागृतीच्या हेतूनं विट्याला असताना मी “मागोवा” मासिकाचे दहा-बारा वर्गणीदार तयार केले. परंतु मागोवा मासिकच अपुरं वाटायला लागलं.

नावाप्रमाणे विट्यातलं जीवन मन विटवणारं होतं आणि कोणताही विशेष कार्यक्रम नव्हता. त्यामुळे वेळ वाया जात होता.

विट्याचं जन-जीवन परंपरागत पध्दतीनं सरकत होतं, सर्व रोग सांभाळून खुरडत जाणाऱ्या रोग्यासारखं. ज्या प्राथमिक आरोग्य-केंद्रात मी होतो त्या आरोग्य केंद्रासकट सर्वत्र भांडवली समाजाचे रोग वाढत होते. अरेरावी, नोकरशाही, भ्रष्टाचार, लाचारी सर्वत्र व्यापून राहिली होती.

एरम, अन्नछत्रे, चिडगुपकर आणि मी एका खोलीत रहात होतो. झाडलोट व कपडे धुण्यासाठी एक गरीब विधवा बाई यायची. एकदा हॉस्पिटलला जायला मला थोडा उशीर झाला. बाकीचे मित्र आपापल्या ड्यूटीवर सकाळी लवकर उठून गेले होते. घरात कोणी नाही असे पाहून बाईनं मला हाक मारली. वळून पहातो तर पोलकं वर करून बाई सांगत होती, “इथं दुखतय जरा बघा की”

मला धक्काच बसला. माझ्यापेक्षा दहा बारा वर्षांनी तरी ती बाई मोठी होती. पण लाचार आणि भुकेलेली नजर वेगळंच काही सांगत होती. तिच्याकडे बघून माझ्यातला पुरुष चेतावला नाहीच. उलट मला गलबलून आलं, तिची अगतिकता कळली.

स्वतःला सावरून मी तिला म्हटलं. “हॉस्पिटलमध्ये या मग इलाज करू!” थोड्या वेळान बाई निघून गेली. सुन्न होऊन मी विचार करीत बसलो. तिला हॉस्पिटलमध्ये मी बोलवलं होतं. पण काय उपयोग होता. ? कारण तिच्या खऱ्या समस्येसाठी माझ्याकडे कोणताच इलाज नव्हता. मी हतबुध झालो.

समाजवादी समाजरचनेत कोणती नीतिमूल्य असतात ? भांडवली राष्ट्राप्रमाणे

समाजवादी देशात देखील लैंगिक स्वैराचार चालतो काय ? तो कितपत योग्य आहे ? आदर्श समाजात लैंगिकतेला कोणतं स्थान असावं ? हे सारे प्रश्न माझ्या मनात पूर्वीही आले होते.

पण केविलवाण्या वास्तवतेला मी प्रथमच सामोरा जात होतो. अगतिक होऊन, भिकारी बनून लैंगिक सुखाचा “शिधा” मागणारी ती बाई मला अस्वस्थ करून राहिली. आपल्या समाजातील गरिबी, अज्ञान, रुढी व शोषणामुळेच ना तिला विधवा म्हणून आणि कंगाल मोलकरीण म्हणून जगावं लागतय ? नाहीतर सन्मानानं जगता आलं असतं.

ह्या वास्तवाशी तिनं कसं लढायचं ? काय करायला हवं होतं तिनं ? मी काय करू शकत होतो ? मला काहीही उमगलं नाही.

परिस्थिती बदलण्याची हिंमत आणि दुर्दम्य उत्साह लाखो लोकांना हवा होता. अन्याय आणि शोषण यात पिचलेली पाऊण अधिक देशवासी जनता माझ्या नजरेसमोर उभी राहिली. केवळ तंत्रज्ञानाची प्रगती म्हणजे, “ह्यूमन एक्सलन्स” नव्हे ! माणुसकी म्हणजे दिखाऊ भपका नव्हे. सर्वांना माणसासारखे जगण्याची संधी मिळावी, स्वतःतील उपजत नैपुण्य आणि कौशल्य विकसित करता यावं व त्यातून साऱ्या समाजाचं कल्याण व्हावं ही तळमळ व त्या दृष्टीने केलेले ठोस प्रयत्न म्हणजेच “ह्यूमन एक्सलन्स” हे तेवढं मला उमगलं.

पण माझे स्वतःचे राजकीय आणि सामाजिक विचार परिपक्व झाले नव्हते. दृष्टीकोण परिपूर्ण नव्हता. त्यामुळेच की काय कणखर आत्मविश्वासाचा अभाव होता. मग अशा परिस्थितीत मी लोकांच्या मनात उमेद कशी निर्माण करायची ? काहीच कळत नव्हतं. काही आराखडा समोर नव्हता. एखादी योजना नव्हती. तंत्र नव्हतं.

अनेक प्रश्न मनात येत. शोषण आणि कंगालपणाची समस्या आणि हे प्रश्न यांची अजूनही सांगड बसत नव्हती.

विट्याची टर्म संपली. आणि मी “पर्मानंट रजिस्ट्रेशन” मिळवून प्रॅक्टिस करायला लायक डॉक्टर झालो. परंतु शोषणाचा कॅन्सर हटवण्याच्या बाबतीत ? निश्चितच मी अंधारात चाचपडत होतो.

आजमात्र स्पष्टपणे जाणवतं की ज्या समाजाचं भलं करण्यासाठी आपण

वळवळत होतो तो समाज काही निर्जीव मातीचा गोळा नाही, की ज्याला हवा तसा मोल्ड करावा व त्यानं बिनतक्रार आणि निष्क्रियपणे तसं करून घ्यावं.

समाजाच्या भल्याची जबाबदारी प्रत्येकाची आहे. फक्त नेतृत्व देऊ बघणाऱ्याची थोडी अधिक. शोषणाचा कॅन्सर ही समाजाची विकृती समाजानं स्वतःहून प्रयत्न केल्याशिवाय दूर होणार नाही.

लैंगिकतेवर पाशवी व ढोंगी बंधन घालून व्यक्तिस्वातंत्र्यावर घाला घालणारा व दुसरीकडे चोरून-मारून समाजविघातक स्वैराचाराला खतपाणी घालणारा आपला समाज.

ह्या समाजात समाजानंच स्वेच्छेनं आणि इष्ट ते बदल केले तर मात्र कल्याण दूर नाही. अर्थात त्यासाठी मी केलेल्या लिखाणाचा उपयोग झाला तर मला आणखीनच आनंद होईल हे नक्की !

॥ दोन ॥

मी एम्.बी.बी.एस्. झालो त्या दरम्यान तात्याने (म्हणजे वेंगुर्ल्याला प्रॅक्टीस करणारा माझा नं. ३ चा भाऊ) आम्हा सर्व बंधूंच्या सहकार्यानि व सहभागानं एक रुग्णालय काढायची योजना आखली होती. हॉस्पिटलकरिता चांगली जागा तो शोधत होता. परंतु सावंतवाडी, वेंगुर्ला, इ. ठिकाणी जागा मिळाली नाही. आडेली या आडगावी जागा मिळाली होती.

तात्यानं जी योजना आखली, ती तशी दिसायला वाईट नव्हती. खेड्यामध्ये प्रामाणिक आणि अद्ययावत वैद्यकीय मदतीची आवश्यकता होती. ते मानवतावादी कार्य होते. त्यानं पत्र पाठवलं तेव्हा, मी ह्या योजनेबद्दल विचार केला. वैद्यकीय ज्ञान आणि सामाजिक जाणीव यांच्या आधारे लोकांपुढे आपलच जीवन ठेवलं तर लोकांना अप्रत्यक्षपणे थोडंतरी मार्गदर्शन होईल असं मला वाटलं. खेड्यात अशा मार्गदर्शनाची जास्तच गरज होती. शिवाय अशा तऱ्हेचं काम करणे ही माझ्या मनाची भूक होती. माझ्यासमोर यापेक्षा चांगली योजना नव्हती. राजकीय नेतृत्व देण्यासाठी आवश्यक अशी निश्चित विचारसरणी, अनुभव आणि आत्मविश्वास नव्हता आणि ज्याचं नेतृत्व स्वीकारावं असा एखादा पक्ष वा संघटना डोळ्यापुढे नव्हती. त्यामुळे एखादी राजकीय चळवळ सुरु करणं किंवा एखाद्या पक्षाचं काम करणं यापैकी काहीच माझ्या मनात नव्हतं. इतरांप्रमाणे साचेबंद व्यावहारिक विचार मनात नव्हते. याला कारण, आर्थिक अडचणही फारशी नव्हती व व्यापारी वृत्तीने विचार करण्याचा पिंड देखील नव्हता. संस्कारही तसे नव्हते. त्यामुळे मी आडेलीला जायचं ठरवलं. विचार मिळते जुळते असल्याने अण्णानेही आडेलीला यायचा निर्णय घेतला. यावेळी अण्णा एम्. एस्. (मास्टर ऑफ सर्जरी) ह्या शास्त्रक्रियेतील सर्वोच्च परीक्षेला बसला होता.

पुष्कळजण मला विचारतात की, आम्ही नेमके कशासाठी आडेली गावात गेलो होतो.

या प्रश्नाचं उत्तर महत्त्वाचं आहे.

निव्वळ सेवाभाव किंवा निव्वळ सामाजिक -राजकीय क्रांतीच्या हेतूनं

आम्ही आडेलीला गेलो नव्हतो.

सेवेतून जागृती, जागृतीतून सहयोग, सहयोगातून शक्ती, शक्तीतून प्रस्थापिताला आव्हान, आणि त्यातून इष्ट ते आरोग्यविषयक, वैयक्तिक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय परिणाम साधण्याचा आमचा हेतू होता. हे ध्येय म्हणजे शिवधनुष्य पेलण्याचा प्रयत्न केला होता. कारण या प्रयत्नांचं वैशिष्ट्य असं की इतर सेवाभावी संस्थांना किंवा राजकीय संघटनांना मिळणारे फायदे आम्हाला मिळणार नव्हते. थंदा म्हणून वैद्यकीय व्यवसायात मिळणारे फायदे तर आडेलीत मिळणं अशक्यच होतं कारण तो आमचा हेतू नव्हता आणि परिस्थितीही प्रतिकूल होती.

इतर काहीही असलं तरी या ध्येयाबद्दल मात्र मी साशंक नव्हतो. गोंधळात नव्हतो.

कोकणातल्या खेड्यात वैशिष्ट्यपूर्ण परिस्थिती असते. आर्थिक आणि औद्योगिक मागासलेपणा असतो. तंत्रज्ञान, विज्ञान, तत्वज्ञान, या बाबतीत सुधारणा नसते. परंतु कुटुंबातला एकजण तरी मुंबईला असतो. त्यामुळे मुंबईच्या दिखाऊ संस्कृतीचा पगडा मात्र असतो. पैसा आणि बाह्य सौंदर्य हेच सर्वस्व समजण्याची वृत्ती असते व म्हणून अस्सल गावठी भाबडेपणा नसतो. अंधश्रद्धा असल्या तरी धार्मिक नीतिमूल्य विरळ झालेली असतात व या नीतिमूल्यांची जागा नव्या मानवतावादी नीतिमूल्यांनी घेतलेली नसते.

या प्रकारच्या वातावरणात डॉक्टरांच्या चांगुलपणापेक्षा त्यांच्या ऐश्वर्याला जास्त महत्त्व असतं. पण इथल्या गरिबीमुळे आणि कंगालपणामुळे डॉक्टरकडे सरळ मार्गानं ऐश्वर्य येण्याची (शहराच्या तुलनेने) शक्यता कमी असते. डॉक्टरवर भाबडी श्रद्धा नसते. परंतु वैज्ञानिक कुतूहल आणि अभ्यासू वृत्ती नसते. शिस्त आणि वक्तशीरपणा नसतो. कटकट करण्याची प्रवृत्ती असते पण जबाबदारीने वागायची तयारी नसते.

शहराप्रमाणे इथे स्पर्धा नसते. दुसऱ्याच्या खाजगी बाबतीत ढवळाढवळ न करण्याची त्रयस्थ शहरी वृत्तीही नसते. त्यामुळे खाजगी जीवन बरेच पारदर्शक राहते. शिवाय निष्क्रीयतेमुळे ते साचलेल्या डबक्यासारखे होते. काम करण्यासाठी संधी आणि सोयीही विशेष नसतात. लोक तसेच रखडत असतात.

पण दोष असले म्हणून काय झाले? कुणामध्ये दोष नसतात? इथल्या व्यथा किती मोठ्या आहेत? आपल्या माणसात दोष असले म्हणून त्यांना जवळ करायचं नसतं का? असा विचार करून सारी आव्हाने पेलायचीच असा निर्धार करून आम्ही आडेलीच्या आडवाटेचा मार्ग निवडला.

पहिला पेशंट

सावंतवाडी वेंगुर्ला रस्त्यावरील आडेली गांव म्हणजे तसं आड बाजूला. लोकसंख्या २६२१ (अजून मला तो आकडा आठवतो.) हॉस्पिटलची जागा मुख्य गावाच्या बाहेर १-१॥ मैलांवर. या भागाला खुटवळ म्हणतात. आम्ही खुटवळात पोचलो तेव्हा तात्याने व बापूने (माझा नं. २ चा भाऊ डॉ. माधव कशाळीकर) जमीन विकत घेणे, कुंपण घालणे, मुख्य इमारतीचे बांधकाम वगैरे गोष्टी आधीच चालू केल्या होत्या.

परंतु प्रत्यक्ष रहायला सुरुवात केल्याशिवाय कामं झटपट होणार नाहीत हे एक आणि आम्ही ध्येयवादाचा वसा घेतल्यामुळे कॉट, गादी, संडास, बाथरूम यांची मागणी करणं म्हणजे “चैनच” आमच्या भाबड्या मनाला पटलं म्हणून आडेलीत स्थिर होणं आम्ही दोघांनाही महत्त्वाचं वाटलं. परिणामी, असंख्य अडचणी सर्वच गैरसोयी असताना आम्ही तिथं जाऊन राहायचं ठरवलं.

हॉस्पिटलची सुरुवात झाली तेव्हा आमच्यापाशी गाद्या, फर्निचर, खाटा, शस्त्रक्रियेच्या सुविधा वगैरे काहीच नव्हतं. खिडक्या नव्हत्या, वीज नव्हती, संडास-बाथरूम नव्हती. कोणतेही वाहन नव्हते, थोडक्यात फक्त तयार होत असलेली इमारत होती. बाकी काहीच नव्हतं.

सकाळी उठून शौचविधी झुडूपाच्या मागे जाऊन उरकायचा. तोंड धुवायला, आंगोळीला, विहीरीवर जायचं, आंगोळ थंड पाण्यानं करायची. इमर्शन हीटर किंवा गीझरचं भाग्य नव्हतं. चहा पेडणेकर किंवा सोनसुरकर यांच्या हॉटेलचा. नाश्ता म्हणून भजी किंवा शेव त्यांच्याच हॉटेलतली.

हॉस्पिटलची इमारत म्हणजे चार मोठ्या खोल्या आणि एक मोठा व्हरांडा. यापैकी एका बाजूच्या खोलीत आम्ही बाह्य रूग्ण विभाग थाटला.

माझे वडील वैद्य. त्यांच्या काळापासून चालत आलेलं जुनं टेबल, खुर्ची, बाक हे आमच्या बाह्य रुग्ण विभागातलं फर्निचर.

दुसऱ्या एका खोलीत आम्ही सतरंजी, कपडे, इ. आमचं सामानसुमान टाकलं.

पहिल्या दिवशी जेव्हा मी आणि अण्णा ओ. पी. डी. त बसलो तेव्हा आम्हाला दोघांनाही पुणे-मिरज, सावंतवाडी आणि इथल्या वातावरणातला बदल खूपच जाणवला.

चिमण्यांचा चिवचिवाट, कबुतरांचे गुटुरगु आणि अधून मधून एखाद्या बस किंवा स्कुटरचा आवाज. बाकी वातावरण कमालीचं शांत. आवाजाचं प्रदुषण नाही. आम्ही बसलो होतो, त्या बाह्य रुग्ण विभागापासून रस्ता साधारण दीडशे मीटर असेल. त्यामुळे वाहनांचे आवाजसुध्दा शांततेचा फारसा भंग करीत नव्हते. धूर, धूरळा, दुर्गंध, गॅसेस वगैरेचेही प्रदुषण नाही.

हॉस्पिटल सुरू झाल्याची बातमी पसरवण्यासाठी आम्ही समारंभपूर्वक उद्घाटन किंवा पूजा केली नव्हती. त्यामुळे आजूबाजूच्या वीस-पंचवीस घरांशिवाय कुणालाच ते सुरू झालेय याची कल्पना नव्हती. आम्ही बाह्य रुग्ण विभागात बसलो खरे, पण पेशंट येण्याची काही चिन्हे दिसेनात. अर्थात हे अपेक्षितच होतं. ह्या जागेत हळूहळू रुळून सर्व दृष्टीनी नीट विचार करून मगच पुढील योजना ठरवणं आवश्यक होतं. उगीचच पूजा, उद्घाटनाचा कार्यक्रम, इ. समारंभ करून “कमीट” करण्यात अर्थ नव्हता.

ओ.पी.डी. त बसल्या बसल्या मिरजेमध्ये एका मित्राबरोबर झालेल्या वादविवादाची आठवण झाली. तसा पिळवणुकीबद्दल माझा राग गप्पातूनही व्यक्त होत असे. अशा एका प्रसंगी त्याने मला खोदून विचारलं, “एवढं काय मोठ्ठं तुझा मार्क्स सांगतोय? इतकी बडबड कशाला करतोस? हे आहे हे असंच राहणार. काही बदल होणार नाही.”

मी रागानं उत्तरलो, “तुझ्यासारख्या, पुस्तकातल्या किड्यांना घासून घासून पहिलं येता येईल. पण मार्क्सवाद समजून घेणं जमणार नाही. त्यासाठी माणसाचं

मन असावं लागतं.”

“ह्या!” म्हणून तो निघून गेला.

त्याच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहत मनात म्हटलं, “असे स्वार्थासाठी अभ्यास करणारे लोक समाजाला काहीही देत नाहीत. इथल्या गरिबांसाठी काही करू इच्छित नाहीत. स्वार्थापोटी आणि स्वार्थासाठीच ते जगतात आणि मरतात.”

“डॉक्टर आसत?” हे शब्द कानावर आदळताच मी माझ्या तंद्रीतून जागा झालो. हळूहळू चालत एक बाई आपल्या मुलीला बरोबर घेऊन येत होती. हॉस्पिटलमध्ये उपचारासाठी आलेला हा पहिला पेशंट. ताप, खोकला इ.इ.

आम्ही उत्साहाने सगळी औषध योजना केली. पहिल्या दिवशीचा पहिलावहिला आणि एकमात्र पेशंट म्हणजे वनिता सोनसुरकर. अशा तऱ्हेने हॉस्पिटलचा ओनामा झाला.

उरलेला दिवस आम्ही साफ-सफाई करण्यात गप्पा मारण्यात, पुढील योजना ठरविण्यात घालविला.

पहिली रात्र

रात्र झाली. सतरंजी टाकून आम्ही झोपण्याचा प्रयत्न करत पडलो.

पण खाटेवर झोपण्याची सवय झालेली असल्याने काही केल्या झोप येईना. भूत प्रेत, भानामती, समंधबाधा यांची मला भीती वाटत नसे. साप, विंचू वगैरेच्या बंदोबस्तासाठी आम्ही दोन वेताच्या काठ्या अंथरुणाजवळ ठेवल्या होत्या.

परंतु तरीही पोटात गोळा उठल्यासारखा होत होता. अस्वस्थ वाटत होतं. हळूहळू लांबवरून येणारे माणसांच्या बोलण्याचे व गाड्यांचे आवाज बंद झाले. शहरातल्याप्रमाणे रस्त्यावर लाईट नाहीत. हॉस्पिटलमध्येही लाईट नाहीत. बेड लॅम्स नाहीत! नाईट लॅम्स नाहीत! काळकुट्ट अंधार. रुद्रभीषण शांतता.

छातीचे ठोके वाढले. असल्या भयाण काळोखाची आणि नीरव शांततेची ज्ञानेंद्रियांना सवय नव्हती!

जीव मुठीत घेऊनच अंथरुणात पडलो. भिण्याचं कारण नाही असं

मनाला कितीही बजावलं, तरी या वातावरणाची मुळीच सवय नसलेलं मन थरारून गेलं. आम्ही आणि आमचं हॉस्पिटल घनदाट काळोखाच्या कुशीत वसलेल्या त्या निर्मनुष्य वस्तीचं एक अंग बनून गेलं. जणु काही हॉस्पिटलचं आणि आमचं अस्तित्त्वच त्या काळोखात विरून गेलं.

अण्णा म्हणाला, “सवय नसली तर इतक्या काळोखात स्वतःच्या अस्तित्वाचं भान बिघडतं. गोंधळ उडतो. विचार ठप्प होतात. भावना बधिर होतात.”

“होय, माणसाच्या भावना, विचार यांच्यावर वातावरणाचा परिणाम होतो खरा.” मी त्याच्या म्हणण्याला संमती दिली. पण माझी बुध्दीही कुंठित झाली होती. काय बोललो ते मलाही नीटसं कळलं नाही.

राहून राहून काठ्या चाचपून पाहिल्या. काही केल्या झोप येईना. पालीचं चुकचुकणं, उंदरांची खडबड, लांबवरून ऐकू येणारं कुत्र्यांचं भुंकणं चालू होतं. त्यानं वातावरणाच्या भेसुरतेत आणखीनच भर पडत होती. काळाची जाणीव विचार दडपून टाकत होती. जणू काही काळ सरकत नव्हता. “आज, आता, काल, परवा, मघा सर्वच उलट-पालट होऊन गेलं होतं. अंधरूणावर पडल्या पडल्या माझ्या टिचभर अस्तित्वाची भंबेरी उडाली.”

बराच वेळ आम्ही काही तरी संभाषण करून टाईम-पास करण्याचा प्रयत्न करीत होतो. मी म्हटलं, “पूर्वीच्या काळी गिरिकुहरातून तपश्चर्या करणारे ऋषी-मुनी, अरण्यवासी, तापसी, संन्यासी, योगी अशा प्रकारच्या भयंकर अनुभवांना रोज सामोरे जाऊन स्वतःच्या वृत्तीवर विजय मिळवीत असावेत. निदान या अनुभवानंतर त्यांच्या धाडसाबद्दल माझ्या मनांत नकळत आदर उत्पन्न झाला.”

अण्णा म्हणाला, “हा सवयीचा प्रश्न आहे. जंगलात बेडरपणानं वावरणारे आदिवासी शहरात आल्यावर त्यांची नाही का फजिती होत?”

माझं मत वेगळं होतं. “परंतु संन्यासी लोक शहरात गेले तरी, त्यांची नाही भंबेरी उडत. त्यांच्यात निश्चितच काही मूलभूत बदल होत असावा.”

“आपल्याला त्यांच्या शारीरिक क्षमतेचं नाही कौतुक वाटत. त्यांची विचार प्रणाली किती मॅच्युअर्ड असते हे महत्त्वाचं आहे. समाजाला त्यांचा उपयोग

किती हे महत्त्वाचं आहे.” अण्णा आपल्या मताला चिकटून होता.

चर्चा चालली होती खरी, पण मनात खरं म्हणजे वेळ कसा जाईल याचीच चिंता पडली होती.

काही वेळानं अण्णाला झोप लागली. नाइलाजानं मला गप्प राहणं भाग होतं.

पहाटे पहाटे माझा डोळा लागला आणि ती 9काळरात्र“ संपली.

भटांची जात-नि माशांचे काटे-

माणूस कर्मकांड करतो, कर्मठ बनतो, आणि यातून मोक्ष मिळेल असा समजही करून घेतो. पण हे कोणत्या परिस्थितीत शक्य असतं? दुष्काळ पडला, अतिवृष्टी झाली. महापूर आला, परकीय आक्रमण झालं, थोडक्यात आयुष्यच धोक्यात आलं की शिष्टाचार, नियम, नेम, रुढी, परंपरा या सगळ्यांची काय अवस्था होते? ज्यांच्यापाशी पैसा आणि सुरक्षित आयुष्याची हमी असते तेच नियम करतात. कधी स्वतःच्या मनाचे चोचले पुरवायला; तर कधी स्वतःच्या छांदिष्टपणाचे लाड करून घ्यायला. गरीब मात्र असल्या बंधनातून स्वतःचं उरलं सुरलं सुखही गमावून बसतो. मोक्ष बाजूला राहतोच. पण चार दिवस सुखानं जगण्याचं जेवणा-खाण्याचं समाधान देखील तो मिळवत नाही.

अतिशय माफक प्रमाणात नियम असायला हरकत नाही. पण ते शिस्ती पुरते असावेत. बोजड होऊ नयेत. नियमांच्या बेड्या बनू नयेत, या मताचा मी होतो. त्यामुळे गावात खानावळ नाही असं कळल्यानंतर आमच्या राधाकृष्ण मुणगेकरला मी जेवणाची सोय करायला सांगितलं. राधाकृष्णाची जात मला त्यावेळी माहीत नव्हतीच, पण अजूनही माहीत नाही.

सामिष भोजन की शाकाहारी? कोणते पदार्थ आवडीचे? कोणते नावडीचे? प्रश्नांना वाव नव्हता. चकल्या बनवायला गरीबाच्या घरात चकलीपात्र नसतं. साबुदाण्याची उपासाची खिचडी करायला तूप नसतं. मसाला दुध प्यायला बदाम आणि पिस्ते नसतात. त्याची अडचण सरपणाची असते, इंधनाची असते, चुलीची

असते, जागेची असते, भांड्याची असते. मुणगेकरकडून आमच्या आवडीचे जेवण मिळण्याची अपेक्षाच नव्हती. त्याचं जेवण गोड मानून घेणं भाग होतं.

परंतु कधीही मासे खाल्ले नसल्याने सर्वसामान्यांना आवडणारे व परवडणारे काटेरी मासे खाणं आमच्या जीवावर यायचं, पण इलाज नव्हता. जेवणाची हक्काची सोय म्हणजे आमचा मुणगेकर होता. हा आमचा वॉचमन-कम-माळी-कम सहाय्यक.

या आमच्या सहाय्यकाला-मुणगेकरला आम्ही सांगून ठेवलं होतं की, “आम्हाला स्पेशल काही नको. घरामध्ये तुम्ही जे नेहमी जेवता तसंच जेवण घेऊन ये!”

परंतु तो त्याच्या परीनं जास्तीत जास्त चांगलं जेवण बनवून आणायचा. उकड्या तांदळाचा भात आणि माशांची आमटी. कधी कधी बटाट्याची भाजी. क्वचितच जाड जाड चपात्या.

लोकांना वाटे, “भटांची जात आणि माशे कशे खातत? काळ बदललो बाकी!”

पण केवळ मासे खाल्ले म्हणून “भ्रष्टाचार” झाला असे त्यांना वाटत नसे. उलट पुष्कळांना कौतुकच होतं. आमच्या या अनोख्या वेडेपणाबद्दल आदरयुक्त कुतूहल होतं. त्यांच्यात आम्ही मिसळलेलं त्यांना आवडायचं अप्रुप वाटायचं. मलाही त्यांच्यात मिसळायला आवडायचं. शिवाय काम सतत आणि वेगानं पुढे न्यायचं होतं. त्यामुळे पर्याय नव्हता. तक्रारीला वाव नव्हता. पुष्कळदा कंटाळून मी मासे फेकून देत असे. केवळ रश्चावरच भागवत असे. एक-दोनदा मासे आणू नको म्हणून मुणगेकरला सांगितलं. पण मासे म्हणजे “दैवत” असणाऱ्याला ते कसं पटणार?

त्याला वाटलं, की त्याला कमी पडू नयेत म्हणून आम्ही तसं सांगत होतो. तो उलटी आमचीच समजूत काढीत असे. अखेर कसंबसं- आम्हाला त्या काटेरी माशांचा कंटाळा येतो हे त्याला पटविण्यात मी यशस्वी झालो आणि काटेरी माशांच्या काट्यातून आणि कचाट्यातून सुटलो!

पहिला इनडोअर पेशंट

थोडी जबाबदारी आणि खूपसा आपलेपणा मिळाला तो जेव्हा आमची आई आडेलीला रहायला आली तेव्हा!

आमचं काम हे चांगलं काम आहे असं तिला वाटे. प्रसंगी ती आम्हाला दिलासाही देई. आमच्या बरोबर रहायचं म्हणजे संडास, बाथरूम, लाईट, पाणी, स्वैपाकघर या सर्व बाबतीत तिची गैरसोय. परंतु तिच्यामुळे आमच्या जेवणाची मात्र सोय झाली.

संडास आणि बाथरूमच्या गैरसोयीमुळे तिला दिवस उजाडण्यापूर्वी अगदी भल्या पहाटे उठावे लागे. पाण्यासाठी विहीरीवर जावे लागे. परंतु शांत वातावरण, आमचं चांगलं काम आणि हिंडाफिरायला आंब्या-काजूच्या झाडीने भरलेला साडेचार एकर परिसर यामुळे आई आनंदात होती. मुळात तिला खेड्यातल्या जीवनाचीच आवड.

हळूहळू आम्हीही रुळलो. आईला जमिनीवर झोपायला लागू नये म्हणून खटपट करून एक खाट आणली. आई खाटेवर आणि आम्ही जमिनीवर झोपत असू. उमेद आणि भाबड्या भावनांनी ओथंबलेला व सुंदर स्वप्नांनी सजलेला त्यावेळचा परस्परांचा सहवास हे सारंच अविस्मरणीय. दिवस हळूहळू उडून जात होते. दरम्यान एका मुलाचा ताप उतरेना म्हणून त्याच्या घरी गैरसोय असल्यानं मी त्याला दाखल करून घेतले. रूग्ण खाटेवर आणि आम्ही सर्व जमिनीवर असा क्रम सुरू झाला.

पहिल्या खेपेला अपयश आल्याने जमेल तेवढा अभ्यास करून अण्णा एम्.एस. च्या परीक्षेसाठी पुण्याला गेला होता. मदतीला कुणी नव्हतं पण धाडस करून सुरुवात करायलाच पाहिजे होती. आजुबाजूच्या पंचक्रोशीत डॉक्टरही नाही आणि औषधाचं दुकानही नाही. मग पेशंट कुणाच्या तोंडाकडे बघणार? त्या मुलाचं आडनाव कासले. त्याचं नाव मात्र आठवत नाही. आठ-दहा वर्षांचा असेल.

दाखल केल्या क्षणापासून मी उमेदीनं उपचार सुरू केले. पण वेळ अशी की योग्य उपचार करूनही यश येईना. त्याचं पोट फुगायला लागलं. ताप कमी होईना. दोन दिवस झाले तेव्हा “त्याला दाखल करून घेतलं हेच चुकलं,” असं

वाटायला लागलं. मनातून मी धास्तावलो. पहिला वहिला इन-डोअर पेशंट! आता त्याचं काय होणार हीच काळजी. दिवस आणि रात्र. त्यातच भरीला बाह्य रुग्ण विभागातले इतर पेशंट आणि व्हीजीटस्. सारा बोजा एकट्याच्या डोक्यावर. पण लढणं भाग होतं. जबाबदारी पार पाडायलाच हवी होती.

या निमित्तानं मला जाणवलं की आपल्याकडे वैद्यकीय विद्यार्थी पेशंटबरोबर कसा वागतो, त्याच्या अडचणी कशा समजून घेतो, कसे उपचार करतो याला पुरेसे प्राधान्य दिले जात नाही. रूग्णावर उपचार करण्याची संधीही त्याला मिळत नाही. विद्यार्थी यामुळे अपरिपक्व आणि पुस्तकी रहातो. यातून कुणीच सुटत नाही. माझंही थोडंसं तसंच झालं होतं.

कासलेला मळाचा खडा झाला असावा असा मी विचार केला. गुदव्दारात डल्कोलॅक्सची गोळी ठेवली, पण उपयोग झाला नाही. त्याच्या आतड्यांच्या परिस्थितीचा अंदाज येणं कठीण होतं. ती नाजूकच असणार. त्याला एनिमा किंवा रेचक देणं धोक्याचं होतं.

बरंच डोकं खाजवल्यानंतर एक कल्पना सुचली. लगेच हातमोजे चढवले व्हॅसलिन लावलं. गुदद्वारात बोट घातलं आणि खडे चक्क हाताने बाहेर काढले. बरेच खडे बाहेर काढल्यानंतर आपणहून त्याला संडासाला झालं. पुष्कळ वायू निघून गेला. काही तासांनी तापही काढला आणि लवकरच तो पूर्ण बरा होऊन घरीही गेला.

तुमका मिया भाव मानतंय

त्यानंतर कुणाला दाखल करायचं म्हणजे मोठीच जोखीम वाटायची. अर्थात म्हणून जबाबदारी टाळता थोडीच येणार होती?

वजराठ हे गाव आडेलीच्या शेजारीच आहे. तिकडून आलेली वनिता तापानं फणफणली होती. तिला तपासून औषध योजना केली. जंताचं औषध दिलं.

दोन दिवसांनी वनिताची आई परत आली. पुन्हा ताप चढला होता. ताप पहिल्यापेक्षा जास्त होता. तिला दाखल करायचं तरी माझ्या एकट्यावर ताण आणि

न करावं तर तिची आई घरात एकटीच असल्यामुळे घाबरून गेलेली. दाखल करण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतं. तिच्या आईला नीट समजावून सांगितलं, “फार सिरीयस नाही. पण इथं चांगलं लक्ष राहिल इकडे घेऊन ये. इथे सगळे उपचारही नीट आणि वेळेवर करता येतील.”

तिची आई “दाखल करायचं,” म्हटलं तेव्हा आणखीच घाबरली. पण नर्सनेही समजावल्यानंतर, हो-नाही करता एकदाची वनिताला घेऊन आली. अजूनही हॉस्पिटलमध्ये एकच कॉट होती. अण्णाही पुण्यालाच होता. तिला आणल्याबरोबर मी उपचार सुरू केले. पुन्हा येरे माझ्या मागल्या. माझी कसोटी लागावी असचं जणू काही विधिलिखित होतं! काही केल्या ताप उतरेना. एक एक दिवस जात होता. आणि मी बेचैन होत होतो. कोणत्याही उपायानं ताप कमी होत नसेल तर अशा परिस्थितीत काय करायचं? शहरातल्या मोठ्या वैद्यकीय कॉलेजात शिक्षण घेतल्यामुळे एकूण वातावरणच नवीन. त्यातून ही केस चॅलेंजिंग. काय करणार? मोठाच प्रश्न पडला. मला अन्नपाणी गोड लागेना.

सहा -सात दिवस झाले तशी वनिताची आई विनवण्या करू लागली. रडू लागली. लोक नानाप्रकारे बोलू लागले. कोणी म्हणालं, “वनिताला वेंगुर्ल्याला घेऊन जा.” आणखी कुणी “कशाळकरांच्या हॉस्पिटलची जागा बरी नाय, बाधिक असा, थय पेशंट बरो जावचो नाय, असा होरा सांगितला, कुणाच्या मते मी नवखा होतो म्हणून मला निदान होत नव्हतं. वगैरे-वगैरे.”

मनातून मी घाबरून गेलो. नवीन गोळ्या लिहून दिल्या आणि वेंगुर्ल्याहून आणायला सांगितल्या. तिची आई केविलवाण्या नजरेने पाहात राहिली. मला काही समजेना. मी विचारलं. “काय झालं?”

“तुमका मिया भाव मानतय. माझ्या मुलीक वाचवा. मी कधी तुमचे उपकार नाय विसराचंय. माझ्यार पैसे नाय. वेंगुर्ल्याक जावक कोणेक नाय. कसाय करा आणि ह्ये गोळ्ये तुम्हीच आणा.”

आता झाली पंचाईत? आता काय करायचं? पेशंटचं औषधही मीच आणायचं? सकाळच्या वेळी हॉस्पिटल सोडून, बाकीचे पेशंट सोडून मी कसा

जाणार? पण शेवटी मी होकार भरला. मोटारसायकल काढली आणि वेंगुर्ल्याची वाट धरली.

वाटेत डोक्यात एकच विचार. ह्या पोरीला झालंय तरी काय? तिला बरं वाटतच नाही गेले सात-आठ दिवस! मला अशा दिव्यातूनच का जावं लागतंय- ह्या इथं आडेलीत आल्यापासून? माझं डोकं भणाणलं. डांबरी रस्त्यावरून मोटारसायकल पळत होती.

बहुतेक वेंगुर्ल्याचा बाजाराच दिवस असावा. नेहमीप्रमाणे लोक घोळक्यांनी बाजाराला चालले होते.भाजी, लाकडाच्या मोळ्या, भिरंडे, जांभ भरलेल्या पाट्या घेऊन बायका बाजारला चालल्या होत्या. लांबपर्यंत काळा डांबरी रस्ता. कुठल्याशा गाण्याच्या ओळी आठवल्या. “जीवनसे लंबे है बंधु यह जीवनके रास्ते.”

माझ्या डोक्यात विचारांचं थैमान होतं, तापानं फणफणलेली वनिता, तिची आई, मुंबईला राहणारे तिचे वडील, तिला आवश्यक असलेल्या गोळ्या, माझी वाट बघणारे रुग्ण, त्यांचे चिंताक्रांत चेहरे, लोकांची बोलणी.

डोक्यावर बांबू घेऊन चाललेली एक बाई अचानक वळली. माझ्या डोक्यावर बांबू आपटणार. धक्क्याने ती बाई धाडकन पडणार- एवढ्यात पटकन मी मोटारसायकल बाजूला वळवली. रस्त्याच्या कडेला माती, दगड, रेती, उंच सखल भाग होता. पण अपघात टाळायला हाच एक उपाय होता.

धाडकन् आवाज झाला. काही कळायच्या आतच मोटारसायकल घसरून सखल भागात पडली आणि मी धक्क्याने उंच उडवला जाऊन खड्ड्यात पडलो. क्षणभर माझी शुध्द हरपली. लोक गोळा झाले. दुसऱ्या क्षणी धक्क्यातून सावरून मी उठलो.मोटार सायकल कशीबशी उभी केली. हेड लॅप फुटला होता. हँडल्स वाकडे झाले होते. मला खरचटले होते. पॅट फाटली होती. लोक गिलका करत होते. माझी विचारपूस करीत होते.

त्यांना गडबडीनं म्हटलं, “काही लागलं नाही. बरं आहे. खरं तर त्यांच्याकडे माझं लक्षच नव्हतं. डोक्यात फक्त वनिता होती. मोटारसायकलला किक मारली आणि वाकडा हँडल सावरत मी वेंगुर्ल्यात आमच्या भावाच्या

तात्याच्या घरी आलो.”

टिटॅनस टॉक्सॉईड-धनुर्वात प्रतिबंधक लस टोचून घेतली. लगेच औषधी दुकानात गेलो. गोळ्या घेतल्या. वाकडा हँडल सावरत तसाच आडेलीचा रस्ता धरला.

हेमा वाट पहात होती. हेमा नाईक ही आमच्या कडील पहिली नर्स. ती ए.एन्.एम.ला पहिली आली होती. ह्याच गावातली असल्याने व ध्येयवादी असल्यानेच ती आमच्याकडे आली होती. ध्येयवादी सुसंस्कृत आणि कष्टाळू अशी ही मुलगी. मी पोचलो तेव्हा मला पाहताच ती दचकली.

तिला मी घाईघाईनं गोळ्या दिल्या आणि मी ठीकठाक असल्याचं सांगितलं. पण फुटलेला हेडलॅप-खरचटलेली कोपरं-फाटकी पॅट बघून तिला अर्थबोध होईना. मग झाली हकीकत थोडक्यात सांगून मी तडक वनिताकडे गेलो. ताप बघितला. गोळ्या कशा द्यायच्या हे हेमाला सांगून बाह्य रुग्ण विभागात आलो. तातकळत बसलेल्या रुग्णांना औषधं दिली.

दुपार झाली-संध्याकाळ झाली- रात्र झाली- रात्रही सरली पण ताप उतरण्याचे चिन्ह दिसना. दुसरा दिवस उजाडला. दुपार झाली मी खचून गेलो.

रात्रभर जागरण, शारीरिक श्रम, काय करावं सुचेना. वनिताची आई माझ्या मागे लकडाही लावत होती. आणि माझी काळजी बघून माझी समजूतही घालायला लागली होती. “तुमच्या परीने होतील तितक्या तुम्ही करा. तुमच्या हाताक याश येतला. मी कोण्णाचा ऐकायचय नाय.” माझ्या डोक्यावरचा ताण आणखीनच वाढला.

शेवटी एक कल्पना सुचली.लगेच जंताच्या औषधाचा पूर्ण डोस पुन्हा एकदा वनिताला दिला आणि अगदी बजावून हेमाला तिच्याकडे लक्ष ठेवायला सांगितलं आणि जेवायला गेलो. आई वाट बघत होती. तिच्याकडे बघून हसण्याचा प्रयत्न केला. मला खचलेला पाहून ती घाबरली. थोडक्यात घडलेली हकीकत सांगितल्यावर तिची भीती कमी झाली.

“गरम गरम भात जेव, मग बरं वाटेल. सगळं बरंऽऽ होणार. काऽऽही

काळजी करू नको” तिन तिच्या परीनं धीर दिला.

मला खूप बरं वाटलं. अगदी भरून आलं. पण काळजी मीच करायला हवी होती. तिथे “बदली” कसा चालेल? कसेबसे मी दोन घास ढकलले. आईला म्हटलं. “तू पण जेव आणि आराम कर. मी वनिताकडे जातो. हेमाला जेवायला पाठवायला हवं.”

“माझी काऽऽयेक काळजी करू नको. तू कर जा तुझं काम,” म्हणत आई स्वतःला वाढून घेऊ लागली.

सर्वश्रेष्ठ खजिना

वनिताकडे आलो तेव्हा तिच्या पोटात दुखत होते. हेमाला जेवायला पाठवलं. वनिताच्या आईलाही जेवायला सांगितल आणि वनिताजवळ मी बसलो. ताप काही केल्या उतरत नव्हता. वनिताच्या पोटात दुखतच होतं. आणि माझा धीर सुटत चालला आपण घोडचूक तर केली नाही ना? असंही वाटायला लागलं.

परंतु, हे सर्व म्हणजे माझ्या शरीराचा, मनाचा, बुद्धीचा, व आत्म्याचाही अविभाज्य भाग आहे. या पासून पळण्याचा प्रश्नच येत नाही. ही आंतरिक लढाई लढवलीच पाहिजे. आपण सदसद्विवेक बुद्धीने काम करतो आहोत हा मुद्दाच सर्वात महत्त्वाचा आहे. आणि म्हणूनच नैतिक धैर्य व आत्मविश्वास टिकवलाच पाहिजे. असं मनाला बजावत मी बसून राहिलो.

एक दोन तास निघून गेले असतील. वनिताची आई आली. वनिताच्या शेजारी बसली. तिला आवश्यक सूचना देऊन आणि स्वतःच्या मनातला कोलाहल लपवून मी बाहेरच्या खोलीत आलो. बाकीची कामे पुरी करण्याचा प्रयत्न करित बसलो. इतक्यात वनिताची आई घाबरी घुबरी होऊन बाहेर आली.

“वनिताक परसाकडे आला. जंताचे चोंबकेच्या चोंबके पडतहत, आंग एकदम थंड लागतसा.”

मी झटकन् आत धावलो. रक्तदाब पाहिला. थर्मामीटर लावला सर्व

काही ठीक होतं. एकदम सर्व ओझं हलकं झालं, ताण संपला. मी उल्लसित झालो. माझा आनंदी चेहरा पाहून क्षणभरातच सगळं वातावरण बदललं. सर्वांचे जीव भांड्यात पडले. काळजीचं सावट दूर झालं. चेहरे समाधानाने उजळले. सगळ्यांनी सुटकेचा निःश्वास टाकला.

दोन-चार दिवसात वनिता खडखडीत बरी झाली. वनिताची आई आली. “भावानो पैशे नाय हत. ममईहून मनिऑर्डर येतली तेव्हा तुमचो हिशोब पुरो करतय. मेहरबानी करून माझ्यासाठी थोडे दिस रावा.”

मी म्हटले, “काही हरकत नाही. मिळतील तेव्हा दे.” नंतर पुन्हा विचार बदलला आणि तिला सांगितले की, “पैसे नको देऊस, तुझी आठवण म्हणून काहीतरी वस्तू दे. पैशाचा हिशोब नको. स्वस्तातली वस्तू दिलीस तरी चालेल.”

थोड्या दिवसांनी बाईनं हिंडालीयमचं मोठ पिंग आणून दिलं. रुग्णाच्या पिण्याच्या पाण्याची सोय झाली.

पण रात्रंदिवस जागण्याचं, अपघात झाल्याचं, जीवाची तगमग झाल्याचं सार्थक या पिंपामागील भावनेत होतं. माझ्यातील माणुसकीचा, शक्तीचा व सामर्थ्याचा मला स्वतःला झालेला साक्षात्कार, हाच सर्वश्रेष्ठ खजिना होता. आज तो मला गवसला होता. नकळत माझ्या डोळ्यात समाधानाचे दोन अश्रू तरळले.

खरा तर खरा म्हणा

हॉस्पिटलची इमारत हळूहळू आकार घेऊ लागली. गोव्याचा ठाकूर गवंडी आणि वेंगुर्ल्याचा सोनु मेस्त्री व त्याचे वडील यांनी त्यावेळी हॉस्पिटलच्या बांधकामाचा भार सांभाळला होता.

एक दिवस ओ.पी.डी. आटोपून मेस्त्रीशी गप्पा मारत होतो. त्यांनं म्हटलं, “डॉक्टर, तुम्ही एकदा परड्यात आग घाला.”

“बरं घालू या.” मी म्हटलं.

“बरा नको, बघुया नको, कित्याक म्हणून विचारा म्हणजे सांगतय” मी हसलो, “कित्याक?”

“ऐका,तुमच्या परड्यात जनावरा असत. खरा काय खोटा?इतक्या मोठ्ठा हॉस्पिटल काढल्यात, हय लोका येतत, ती वषध घेवन बरा होवक. कोनाक साप चावलो, तर जीवाक धोको नाय? खरा तर खरा म्हणा, खोटा तर खोटा. आग घातल्यार जनावरा रवाची नाय. म्हणान म्हणतहय.”

मी म्हटलं, “तुमचं म्हणणं बरोबर आहे.”

“आजच आग घालूया”

“बगा हांSS, तुमची जागाS, तुमचा हॉस्पिटल, माका वाटला ता मी बोललय. मगे माझ्यार शब्द नको.”

“नाही - नाही. आजच नव्हे आताच आग घालूया” मी निर्णय जाहीर केला.

“पण तुमका जेवण खाण असा की नाय?”

“जेवण खाण आसा. पण पेशंटांचो जीव धोक्यात ठेवन आम्ही जेवणखाण कसा करतलो? तसला माका आवडणा नाय.”

अखेर हो -ना हो-ना करून आम्ही आग घालयला गेलो. परसातली काटेरी झुडूपं, गवत यामुळे बेडूक, विंचू, साप उंदीर यांचा सुळसुळाट झाला होता हे खरंच होतं. मेस्त्रीच्या म्हणण्यात काहीच चुकीचं नव्हतं.

मेस्त्रीनं एका झाडाच्या काही डहाळ्या तोडल्या भरपूर हिरव्यागार पानांच्या त्या डहाळ्यांच्या चार जुड्या करून, दोन स्वतःकडे आणि दोन माझ्याकडे दिल्या. आग वाढली तर कशी विझवायची ते समजावून सांगितलं. विडी बहादर असल्यामुळे काडीपेटी होतीच त्याच्याकडे.

आमचं आवार म्हणजे पूर्वीची शेती होती. जमिनीचे वाफे पाडलेले होते. एक एक वाप्यातलं गवत आणि झुडपं जाळून टाकायची आम्ही ठरवलं.

आग पेटवली की ओल्या पाल्याच्या जुड्यांनी ती मर्यादित ठेवावी लागते. नाहीतर आग भडकायची भीती. आग पेटवली आणि एक एक वाफा साफ आणि

काळाभोर व्हायला लागला. मेस्त्री डहाळ्यांच्या जुड्यांनी आगीवर उत्तम नियंत्रण ठेवीत होता. एवढ्यात अचानक वाऱ्याचा जोर वाढला, दिशा बदलली आणि आगीचा भयानक भडका उडाला. पुढल्याच क्षणी आग कुंपणापर्यंत पोचली उंच झेपावणाऱ्या ज्वाळांमध्ये फणसाचं फळांनी लगडलेले जिवंत झाड फणसासकट होरपळलं. माझा थरकाप उडाला, पाय लुळे पडले. क्षणार्धात काहीतरी करणं आवश्यक होतं. मला काहीच सुचतं नव्हतं. हे सारंच मला अगदी नवीन होत. मी गांगरलो. आमचं परडं, परसू खाक होणारच होतं. पण शेजारच्या घराचीही राखरांगोळी होणार होती. डोळ्यांपुढे सर्वनाशाचा भस्मासूर अक्राळविक्राळ स्वरूप घेऊन उभा राहिला. मी थिजून गेलो.

पण दुसऱ्याच क्षणाला मी वेगळंच दृश्य बघत होतो. विजेच्या वेगानं साठ वर्षांच्या मेस्त्रीचा काळ सडपातळ देह, आगीच्या लोळाला प्रत्यक्ष भिडला होता. झपाटल्यासारखा हातातल्या जुड्यांनी तो आग झोडपीत धावला. समोर काय घडतंय हे कळायच्या आत मेस्त्री करपलेल्या जुड्या घेऊन बाजूला झाला. आग विझलेली होती.

स्वतःला सावरून मी विचारलं, “लागलं तुम्हाला?”

“तर....? आग थांबणारी न्हय तीSS! मिया धावलय नसतय तर सगळा जळान जावचा, म्हणान धावलय! वांयच त्याल दिया. दोन्ही हात आणि पाय पोळलेसत.”

“हो.” घरात जाऊन मी तेल आणलं.

इतक्यात तिकडून मुणगेकर आला. 9आग घातल्यातशी वाटता.” त्याची पृच्छा.

“वाटता काय? दिसणा नाय?” मेस्त्री रेकला.

“तुम्ही असून उपयोग नाय. सगळा जळान जावचा. डॉक्टर भिले. मिया व्हतय म्हणान बरा. नाय तर? अनर्थ जातलो असतो. पायाचे तळवे, गुढघे याशिवाय हातावरची, कोपरावरची पोळलेली काळी लाल चामडी तेलानं चोळत मेस्त्री म्हणाला, “आता जेवा तुम्ही डॉक्टर. आता काय धोको नाय.”

यंत्रासारखा मी जेवायला गेलो. खरच जीवन आणि मरण, असणं आणि नसणं यात किती थोडं अंतर असतं!

रुग्ण विश्रांती घेत होते. आई वाट बघत बसली होती. रुग्णांचे नातेवाईक वेळ काढीत होते. पण मी मात्र दिडमूढ झालो होतो.

यश

हॉस्पिटलच्या इमारती प्रमाणे किती देखील वाढत होती. आसपासच्या बहुतेक गावातील लोकांना चांगला डॉक्टर आल्यामुळे दिलासा वाटत होता.

समोरच्या पेडणेकराच्या हॉटेलात गेलो की रामभाऊ किंवा नारायण म्हणत, “तुमचो प्रचार उत्तम असा.”

दरम्यान अण्णा पुण्याहून आला. त्याच्या येण्यापूर्वी त्याच्या अपयशाची बातमी आलीच होती. एम्.एस्. म्हणजे मास्टर ऑफ सर्जरी. या विषयात मास्टरी असूनही त्याला पदवी काही मिळाली नाही. त्याला पदवी मिळाली असती तर हॉस्पिटलच्या नावलौकिकात प्रतिष्ठेत भर पडली असती.

आम्ही दोघेही नाराज होतो. पण या छोट्या गोष्टी होत्या. मनाला लावून घेण्यास अर्थ नव्हता. दोघांनीही हॉस्पिटलचं कामकाज जोमानं वाढवायला सुरुवात केली.

तेसें बांबड्याहून सरस्वती आली. मधुमेहानं गांजलेली बाई. तीस-पस्तीस वय. दिसायला सत्तरीची. सर्वांग मोठमोठ्या गळवानी भरलेलं होत. कुडाळ-सावंतवाडी, वेंगुर्ला या तालुक्याच्या ठिकाणी “हाता बाहेर गेलेली केस” म्हणून तिला प्रवेश मिळाला नव्हता. एक दोन ठिकाणी प्रवेश मिळाला पण लगेच दोन-चार दिवसात पाठवणी झाली. सर्वांनी आशा सोडली होती. कुणीतरी सांगितलं, “आडेलीक चला” म्हणून शेवटचा उपाय करून पाहण्यासाठी तिला घेऊन नातेवाईक आमच्याकडे आले. सकाळची वेळ. कुण्यातरी डॉक्टरची चिट्ठी घेऊन तिचे नातेवाईक तिला घेऊन आले. सरस्वतीला कशीबशी टॅक्सीतून उतरवली.

नर्सला मी स्ट्रेचरे घ्यायला सांगितलं. लगेच तिघा-चौघांनी तिला आत आणली. तपासून झाल्यावर तिच्या नातेवाईकांना मी सांगितलं, “तुम्हाला कल्पना

आहेच. आमच्या हातून होईल ती खटपट कर. पण खात्री नाही. धोका आहे.”

सगळ्यांनी एका सुरात म्हटलं, “तुमच्या हातसून जातीत तितके परयत्न करा. काय जायत ता जावदे.”

थोड्या वेळानं अण्णा आला. त्यानंही तपासलं. इतकी असंख्य गळवं झालेली असताना आणि अतिगंभीर अवस्थेला पोचलेला मधुमेह असल्यावर जगण्याची शक्यता नाही. नातेवाईकांना स्पष्ट केलं.

पण नातेवाईकांच्या आग्रहाखातर आम्ही तिला दाखल केले. इन्सुलीन व्हिटॅमिन्स, अँटिबायोटिक्स, रक्त तपासणी, लघवी तपासणी, ब्लडप्रेसर सारं काही यथायोग्य सुरू झालं. आणि मोठुं आश्चर्य म्हणजे हळूहळू तिच्या प्रकृतीत सुधारणा दिसायला लागली.

परंतु तिच्या मांडीला एक अतिशय मोठु गळू होतं. त्यावर शस्त्रक्रिया करणं आवश्यकच होतं.

शस्त्रक्रियेसाठी टेबल नाही. थिएटर नाही. अशा स्थितीत काय करायचं? आम्ही ही अडचण देखील नातेवाईकांना समजावून सांगितली. आमच्याकडे आवश्यक ती शस्त्रक्रियेची आयुधे होती. भूल देण्यासाठीही साधनं होती. नैपुण्य होतं. इच्छा होती. पण त्याचबरोबर वातानुकूलित ऑपरेशन थिएटर, रक्तपेढी, पारंगत अँनेस्थेटिस्ट वगैरे काहीही नव्हत. साहजिकच धोका असल्याचं सांगणं आवश्यक होतं. नातेवाईकांना सगळं स्पष्ट सांगून टाकलं.

पण तरीही सर्वांनी आम्हीच योग्य ते उपचार करावे असा हट्ट धरला.

आम्ही हॉस्पिटलमध्ये पहिली शस्त्रक्रिया या जराजर्जर रुग्णावर करायचं ठरवलं. बाईच्या नातेवाईकांना पुन्हा सांगितलं, “इथल्या सोयी किती कमी आहेत हे तुम्ही पाहत आहात. आमचे श्रम वाया जाण्याची शक्यताच जास्त. तरी पण तुम्ही संमती दिलीत तर ऑपरेशन करून ह्या मोठ्या गळवातून “पू” काढून टाकता येईल. नाहीतर आत्ता सुधारण्यासारखी वाटणारी तबबेत टिकणार नाही.

नातेवाईकांनी रीतसर लेखी संमती दिली.

अण्णां आंबे भरण्याचे दोन खोके मध्ये ठेवले. त्या खोक्यावर बाक ठेवला. ऑपरेशन टेबलाएवढी उंची झाली लडबडून पडू नये अशा पध्दतीने सारी मांडणी केली. अण्णां भूल द्यावी आणि मी त्या मोठ्या गळवावर शस्त्रक्रिया करावी, असं ठरलं.

सकाळी सरस्वतीला “ऑपरेशन थिएटर” मध्ये आणलं. सर्वांगाला छोटी छोटी गळवं अजून होतीच. जराशी हालचाल झाली की तिला वेदना होत. कशीबशी तिला टेबलावर ठेवली. प्रचंड मानसिक दबावाखाली असतानाही बाहेरून एकमेकांना तसे न भासू देता आम्ही दोघांनीही आमच्या कामाला सुरवात केली.

गळू कापले तसा भसकन “पू” वाहायला लागला. किडनी ट्रे (काजूच्या आकाराचे भांडे) मध्ये “पू” गोळा करता करता आमची पुरेवाट झाली. एक ते दीड लिटर “पू”निघाला. थोड्या वेळानं सरस्वती शुध्दीवर आली. रोज थोडी सुधारणा होत गेली. हळूहळू कुशी परतायला, उठून बसायला आणि नंतर, सरस्वती हिंडा फिरायला लागली. चालता बोलता चमत्कार झाला! आमच्यासकट सर्वजण थक्क झाले. नातेवाईक आनंदाने मोहरून गेले. बातमी वाऱ्यासारखी गावात पसरली. ही सरस्वती म्हणजे गावच्या लोकांसमोर आमच्या क्षमतेचं आणि यशाचं चालतं बोलतं प्रात्यक्षिक बनून गेलं.

गुदगुल्या करून मनाला उभारी येईल काय?

कुशल शस्त्रक्रिया व अद्ययावत औषधोपचार या व्यतिरिक्त मोटरसायकलची दुरुस्ती, आंब्याच्या कलमांची शास्त्रीय निगा, पाणी खेचण्याचा पंप, टेलिफोन यात काही बिघाड झाला तर अण्णा त्यावर सहज मात करीत असे. तांत्रिक बाबींकडे त्याचा कल होता. त्याला आवडही होती.

याउलट माझे- हॉस्पिटलचा विस्तार करण्यासाठी योजना आखणे, स्थानिक वृत्तपत्रातून लेख लिहिणे, वेगवेगळ्या सभांतून भाषण करणे, आजूबाजूच्या खेड्यातून रोगप्रतिबंधक लस पुरविण्यासाठी जाणे. उपकेंद्रे स्थापन करणे, लोकसंपर्क ठेवणे ह्या माझ्या आवडी होत्या.

हिरव्यागार शेतांच्या, निळ्याशार आभाळाच्या व लाल मातीच्या सुंदर

पार्श्वभूमीवर जगण्यासाठी चाललेली माणसांची केविलवाणी धडपड पाहून मन विषण्ण होई. काट्याकुट्यातून कडेकपारीतून, वाहाळ नाल्यातून भाजी, लाकडे, आंबे, काजू, भीरंडे(कोकम), जांभ, जगमे, सुरण, चिनी, मुडल्या, बिबलं, कणग्या, पपया घेऊन बायका बाजाराला जात. संध्याकाळी परतताना रुपया, दोन रुपये, तर कधी गाठीला पाच रुपयेही बांधीत. बरोबर असणाऱ्या किंवा घरी वाट पहाणाऱ्या पोरंसाठी पेपरमिंट किंवा शेवाचा लाडू घेत.

डोंगराच्या उतरंडीवरील छोट्या-छोट्या वाफ्यातून राबणारी मजूर बायकापोरं हेचं खरं कोकण! या माणसांच्या भावना, अंधश्रद्धा, आकांक्षा, वासना, अज्ञान ही खरी वास्तवता. माझी स्वप्नं त्यांच्या जीवनात फुलवायची होती. पण माझी जीवनदृष्टी त्यांच्या जीवन वास्तवाशी विसंगत होती. काम म्हणूनच कठीण होतं. तरीही वेगवेगळ्या सभांतून आरोग्यशिक्षण दिलं. रोगप्रतिबंधक लसीही दिल्या. निःस्वार्थ भावनेने, आंतरिक प्रेरणेने प्रेरित होऊन ज्ञान आणि सेवा सर्वत्र पोचवायला एकजुटीने तरुणांणी पुढे यावं, सामाजिक जागृती झाल्याशिवाय शोषणाविरुध्द लढता येणार नाही, अशा प्रकारचे विचार मी मांडत असे.

असाच एक शनिवारचा दिवस. सावंतवाडीला श्रीराम वाचन मंदीरामध्ये माझं व्याख्यान होतं. विषय होता, “माझा व्यवसाय” खरं म्हणजे ही व्याख्यानमालाच होती. अगोदरचं व्याख्यान माझ्या आठवणीप्रमाणे ख्यातनाम अभिनेते दिवंगत सतीश दुभाषी यांचं होतं.

सायंकाळी पाचची वेळ. दहा-पंधरा श्रोते होते. त्यातले पाच-सात कार्यक्रमाचे आयोजक होते. त्यांच्याव्यतिरिक्त दोघे-तिघे बँकांचे, विम्याचे अधिकारी होते. धंद्याचा एक भाग म्हणून ओळखी वाढवायला आले होते. दोन-तीन रिकामटेकडे निवृत्त पेन्शनर. शहराच्या सांस्कृतिक जीवनाची सारी धुरा खांद्यावर वाहणाऱ्या या श्रोत्यांसमोर माझं भाषण होतं. हे निराशाजनक चित्र सार्वत्रिकच असावं.

श्रोते पाहून मी निराश झालो. पण “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन” मनात घोळवून मी खुर्चीवर बसलो. औपचारिक स्वागत आणि विनंतीचा कार्यक्रम झाल्यानंतर मी वैद्यकीय व्यवसाय,या विषयावर भाषण केलं. उदाहरणादाखल त्यावेळी अल्बर्ट श्वाएट्झर-आफ्रिकेच्या जंगलात सेवा पोचवणारा तो महापुरुष-

भाषणांत रंगवला. मी माझा उत्साह टिकविण्याचा मनापासून प्रयत्न करीत होतो. पण तरीही भाषण रंगत नव्हतं. श्रोतेच नव्हते तिथं मी काय करणार? जे होते त्यांचं लक्ष भाषण सोडून इतरत्र होतं. पण तरीही भाषण संपल्यानंतर एक उपचार (की उपकार) म्हणून सर्वानी टाळ्या वाजवल्या.

डि़ल करून मेंदूमध्ये विचार भरता आले असते तर? डोळ्यामध्ये सुरमा घालून सुस्त डोळ्यामध्ये चैतन्य आणता आलं असतं तर? गुदगुल्या करून मरगळलेल्या मनांना उभारी आणता आली असती तर? छे, छे इतकं सोपं काहीच नसतं- मी स्वतःला बजावलं. टाळ्यांवर ताण करणारं आभार प्रदर्शनाचं भाषण कुणीतरी झोडलं. अखेर सभा संपली. आम्ही बाहेर पडलो.

लगेच मी आडेलीची वाट धरली. तेव्हा सायंकाळचे सात-साडेसात झाले असतील. मुसलमानांचे कबरस्थान. “काजरकोंड”, कोलगावचा मारूती, पिंपळ, एका मागून एक मागे पडले. पुढे आकेरीचं मेट, चि.त्र्यं. खानोलकरांच्या “कोंडुरा” ची आठवण करून देणारं. संपूर्ण मार्गात “निसर्गावर माणुस मात करतोय” असं चुकूनही वाटू नये इतकी तुरळक वस्ती, निसर्गाच्या अजस्र आणि केसाळ बाहूत अदृश्य झालेली आहे. या रस्त्याच्या बाजूनी सर्वत्र शेते, झाडी, डोंगर, मोठाले खडक आहेत. प्रत्येक स्पॉटला स्वतःचं वैशिष्ट्य आहे. कातरवेळी हे स्पॉट वेगवेगळे आकार धारण करतात. कधी चमत्कारीक माणसासारखे गूढ, तर कधी दबा धरून बसलेल्या श्र्वापदासारखे भयंकर. अर्ध्या तासानंतर आडेली येते. उजवीकडे “आडेली” व डावीकडे “वजराठ” अशा पाट्या. मग “श्री देव रायकर” ची छोटीशी घुमटी उजव्या बाजूला. थोडं पुढे गेलं की खुटवळ नजरेत येतं. उजवीकडे टेकडीवर प्राथमिक शाळेची छोटी इमारत अन् बाजूला थोड्या सखल भागात आमचं हॉस्पिटल.

॥ तीन ॥

वादळातील नौका

“कोकणचा कॅलिफोर्निया कर”, “करणारच”, “करायला हवा”, “होईल”... वगैरे वाक्यं मी ऐकली होती. पण कोकणातले पुढारी कसे असतात, नोकरशाही कसं काम करते याचा मला जवळून अनुभव आलेला नव्हता. लोकांचा आणि पुढाऱ्यांचा कसा संबंध असतो, याची आम्हाला स्पष्ट कल्पना नव्हती.

आम्ही हॉस्पिटल सुरू केलं आणि तेही आडेलीला याबद्दल बहुतेकांनी नाकं मुरडली. पण मला आश्चर्य वाटलं नाही. त्यांची दृष्टी व्यवहारी. खुद्द आडेली गावातली काही माणसं देखील आम्हास खुळ्यात काढत. पण मग “खेड्याकडे चला” अशा घोषणा लावणाऱ्या “विद्वान” व “प्रामाणिक” पुढारी मंडळीना काय अभिप्रेत असतं? लोकांनी त्यांचा उपदेश एका कानानं ऐकून दुसऱ्या कानानं लोकांनी सोडून द्यावा? माणुसकीची स्वप्न मला दिसली, संस्कारामुळे आणि परिस्थितीमुळे. ज्या पोराना आईबापाबरोबर शेतात राहून किंवा हॉटेलात फरशी पुसून शिक्षण करावं लागतं, त्यांना दिव्य - भव्य स्वप्न बघण्याची चैन पुष्कळदा परवडत नाही. जगणं आणि जगत रहाणं एवढंच जीवन. थोडे भाग्यवंत चांगल्या पदावर चढतात. काहीजण स्वार्थ साधून जमिनदार, बागायतदार बनतात. काहीजण स्वार्थी पुढारी बनतात. एखादाच आंबेडकर किंवा फुले. त्यामुळे सर्वांनीच माझ्याप्रमाणे खेड्यात जावं असा माझा हट्ट नव्हता.

पण राहून राहून वाटे की, पुढारी इतके ढोंगी कसे? सामान्य जनतेनं केवळ त्याग करावा, हालअपेष्टा सहन कराव्या, त्रास आणि दुःख भोगावी आणि तरीही संयम व शांतता पाळावी असं किती काळ चालणार? की राज्यकर्त्या वर्गाचा स्वार्थ गोरगरिबांनाही सवयीचा झाला आहे? त्यांची अरेरावी गोरगरिबांच्या अंगवळणी पडली आहे? त्यांची सत्तेची मक्तेदारीही गोरगरिबांना सोयीची असते काय? गरिबांच्या निष्क्रीय आणि निराश वृत्तीला ती सोयीची पडते की काय? एरवी ढोंगी पुढाऱ्यांनी “खेड्यात चला” असा कानमंत्र द्यायचा आणि ज्यांचा आमच्यामुळे फायदा होणार अशा लोकांनीही आम्हाला खुळ्यात काढायचं, याचा अन्वयार्थ कसा लावायचा? पण हे सारे प्रश्न निरर्थक होते. पुढारी, त्यांचा स्वार्थ, त्यांचे चमचे, त्यांनी लाचार बनवलेले गरीब लोक, त्यांचा फायदा करणारे भांडवलदार, त्यांचे खिसे भरणारे स्मगलर्स,

काळाबाजारवाले या सर्वांनी आमची कुचेष्टा करणं साहजिकच होतं. हे नागडं वास्तव होतं. आम्ही या वास्तवाला सामोरे जाणं आवश्यक होते.

हळव्या, संवेदनाशील आणि भाबड्या माणसांनी लोकांची हेटाळणी सहन करायची हा निसर्गाचा संकेतच आहे. कुचेष्टा, अपमान, अवहेलना हेच त्यांच्या नशिबी लिहिलेले असते.

याउलट गुंड व निर्दय वृत्तीच्या पुढाऱ्यांच्या व स्मगलर्स आणि काळाबाजारवाले यांच्या तालावर समाज नाचतो. त्यांच्या दयेवर शाळा-कॉलेजे जगतात नि वाढतात. त्यांच्यासमोर पढतपंडित लोटांगणे घालतात. जनता डोळे असून नसल्याप्रमाणे सगळं कळून न कळल्यासारखं करते. याची खंत, याचं दुःख आणि वेदना उरात साठवून जगणं हे सदसद्विवेकी व्यक्तीच्या ललाटी लिहिलेलं असतं. कारण या कसोटीत पास होऊनच त्यांना सामर्थ्य व नैतिक सत्ता मिळण्याची शक्यता असते. रानवट व राक्षसी सत्ता नव्हे, तर लोकांच्या आदर व प्रेमातून मिळणारी सत्ता. लाचार अडाण्यांनी नव्हे, तर सुजाण निःस्वार्थी लोकांनी बहाल केलेली सत्ता. दारूच्या दुकानांचे परवाने आणि पैसा वाटून मिळवलेली नव्हे, तर आंतरिक आनंदाचा खजिना लुटवून प्राप्त होणारी सत्ता.

हळूहळू वास्तव परिस्थितीचा आम्हाला अंदाज येत होता. आमच्या समोरचे आव्हान किती जबरदस्त होते याची कल्पना येत होती.

एका बाजूला गरीब लोकांच्या सरळ भावना दिसत होत्या, तर दुसरीकडे त्यांच्या परवशतेची लवतरं लेंबताना दिसत होती. श्रीमंतांच्या अज्ञानाची कीव एकीकडे वाटत होती. दुसरीकडे त्यांच्या क्षुद्र आणि स्वार्थानं बरबटलेल्या हीन कारवायांचा तिटकारा येत होता. एकीकडे सत्य, सुंदर आणि शिव यांच्या दिशेने नकळत माणसांच्या वृत्ती वळताना पाहून मनाला उमेद वाटत होती. तर दुसरीकडे काहींच्या राक्षसी वासनांचा धांगडधिंगा मनाला उबग आणीत होता.

अत्यंत चिवटपणानं, संयमाने आणि सदसद्विवेकबुद्धी जागी ठेवून आम्हाला या घोघावणाऱ्या आवर्तातून पार व्हायचे होते.

जुनी पॅट

व्यक्तीचे सौंदर्य त्याच्या भावना, विचार आणि आचरणातून प्रतिबिंबित होते असे म्हणतात. पण “ऊस डोंगा परि रस नव्हे डोंगा। काय भूललासी वरलिया रंगा।।” हे संत वचन विष्णुबुवा जोगांसारख्या थोर व्यक्तीनाच जाणवावं असा निसर्गाचा नूर दिसतो.

माझ्या अगदी जवळच्या व्यक्तींनाही ह्या उक्तीचं महत्त्व आचरणात आणण्यातली “मौज” कधी कळली नाही असंच नाईलाजाने म्हणावं लागतं. अन्यथा आमच्या हॉस्पिटलच्या दर्शनी सौंदर्यासाठी अतिरिक्त खर्च कसा झाला असता ? असो. आम्ही हॉस्पिटल सुरू केलं त्याच दरम्यान तिथे कौलांचा कारखाना सुरू झाला होता. त्याच्या उद्घाटन समारंभासाठी सावंतवाडी आणि वेंगुर्ल्याहून पुष्कळ “प्रतिष्ठित” लोक आले. त्यांतल्या काहींनी वाटेवरच असलेल्या आमच्या हॉस्पिटलमध्ये येऊन आम्हाला हार्दिक शुभेच्छा दिल्या.

संध्याकाळी जरा अंधार पडल्यावर एक शेठजी आले. आम्ही त्यांचं स्वागत केलं. हॉस्पिटल फिरवून दाखविलं. त्यांच्या चेहऱ्यावर भावच नव्हते. मान मात्र डोलत होती. काय वाटत होतं त्यांना कुणास ठाऊक ! इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्यानंतर त्यांना घरात घेऊन गेलो. आमची जेवणं व्हायची होती. उन्हाळ्याचे दिवस म्हणून आईने “ताक पिणार काय ?” विचारलं.

शेठजी आम्हाला पूर्वीपासूनच परिचित होते. आमच्या वडीलांचे जुने विद्यार्थी. पण आता शेठजी म्हणून मान्यताप्राप्त झालेले. त्यांना सर्वत्र आणि सर्वांकडून मान असे. आमच्या बरोबर जमिनीवर न बसता बाजूच्या खाटेवर बसून ते ताक प्याले. आम्हाला त्यांनी शुभेच्छा दिल्या. थंडपणाने डुलत डुलत गाडीत जाऊन बसले.

सावंतवाडीला गेल्यावर त्यांनी आमच्या सावंतवाडीच्या भावाला सांगितले, “तुमचे भाऊ धन्य, खेड्यात गेले. तुमची आई धन्य. गोरगरीबांची सेवा करायला गेली आणि आमची बायकापोरं ? त्येंका झोपूक गाद्येगिर्दे व्हयेत, त्येंका स्टिरीयो व्हयो, त्येंका- ? ? ?”

दोन-तीन दिवसांनी मी सावंतवाडीला गेलो असता आमच्या सर्वांत थोरल्या भावानं - भाईनं (डॉ. श्रीपाद) हा किस्सा सांगितला. क्षणभर मी भावनेनं ओथंबलो. चांगल्या कामाची पावती मिळाली ना ! पण ते शेठजी भावनेनं डुचमळले ते तितक्या

पुरतेच ! पुढे कधीही ह्या “धन्य” मायलेकांच्या सेवाभावामध्ये किंवा कामगिरीमध्ये सक्रिय सहकार्य करावं असं त्यांच्या मनात आलं नाही. एवढंच नव्हे, तर ते आमची कुचेष्टा करीत.

पुढे याच शेठजीकडे मी एकदा व्हीजीटला गेलो असता त्यानी माझी जुनी पॅट बघून माझी टवाळी केली. त्यांचं वय बघून मी गप्प बसलो. आणखीही एकदा भेटलो असता माझी पावसाळी हॅट अक्षरशः माझ्या डोक्यावरून काढून घेऊन-निरखून त्यांनी माझी टर उडवली. कदाचित न्युनगंडाचाही हा विकृत आविष्कार असावा.

पण मी बावळटपणानं सारं सहन केलं. काही बोलू शकलो नाही. काही वेळा अतिसभ्यपणा, अतिसौम्यपणा नडतो, तो असा.

हल्ली मी या संदर्भात विचार करतो तेव्हा मला जाणवतं की धर्मादाय किंवा फिलॅन्थ्रोपिक काम करण्यामागील प्रेरणा दोन प्रकारच्या असतात. एक म्हणजे काळा पैसा वापरून स्वतःची शक्तिकेंद्रे स्थापन करणं किंवा फायद्याच्या हेतूनं पोसणं आणि दुसरी म्हणजे आंधळेपणानं स्वतःच्या व इतरांच्या शोषणाकडे दुर्लक्ष करून सेवा करीत राहणं.

आमच्या कामामध्ये शेठजी मदत कशी करू शकले असते ? आयकरमुक्ती नाही. शक्तिकेंद्र व सत्ता नाही. राजकीय स्वार्थ साधण्याची शक्यता नाही. सारा जन्म व्यापारात घालवणाऱ्या या शेठजीना आम्ही त्यांचे आज्ञाधारक आश्रित बनणार नाही हे न कळणंही शक्य नव्हतं. त्यामुळे अशा सेवाभावी लोकांना भिकाऱ्याला भिक देतात तसं जे दान दिलं जातं- तेही ते आम्हाला देऊ शकत नव्हते.

शेठजींच्यात व आमच्यात यामुळेच एक दरी होती, वैयक्तिक वाकडं अजिबात नसलं तरी सहयोग होण्याचा ह्यामुळेच प्रश्नच नव्हता.

राहता राहिली बाब माझ्या टवाळीची.

मी जे घडवू पाहात होतो ते प्रत्यक्षात नव्हतं. प्रत्यक्षात जे होतं त्याचे मानकरी शेठजी होते. माझ्या दृष्टीला जे दिसत होतं ते त्यांच्या स्वप्नीही नव्हतं. त्यांच्या डोळ्यात सलत होती संकेतबाह्य वागणूक, जो त्यांच्या दृष्टीनं मूर्खपणा, गाढवपणा होता. माझी स्वप्न प्रत्यक्षात आली असती तर हेच शेठजी मानाचा शिरपेच मला सादर समर्पण

करून विनम्र झाले असते.

असो. ते दिवस गेले. शेटजीही गेले. आड या घडीला सन्मान व हेटाळणी दोन्ही किरकोळ वाटतात.

कर्दनकाळ-

हॉस्पिटलचे आवार साधारण पाच एकर. मूळची शेतजमीन काही काळ ओसड. अधून मधून स्मशान म्हणूनही वापर. या निर्जीव जमिनीलाही नवे जीवन हवे होते. विहीर अर्धवट बांधून झालेली होती. आम्ही ती बांधून पूर्ण केली. पाणी खेचायला पंप बसवला. अर्थातच दीडपट खर्च. वाहतूकीच्या खर्चाची त्यात भर. त्या पंपसेटचा कंट्रोलर बोर्ड बसवण्यासाठी छोटी खोली बांधणे आवश्यक होते. खोली बांधून झाली. सारा परिसर हिरवागार आणि फळाफुलांनी बहरून टाकायचा होता. प्रत्येक छोट्या गोष्टीतून मोठी स्वप्न फुलत होती.

हॉस्पिटलचं काम झालं की बऱ्याचदा मी आणि अण्णा दोघेजण आंब्याची कलमे कशी आहेत हे बघायला आवारातून चक्कर मारत असू. बहुतेक करून दुपारचाच वेळ मोकळा मिळे. हातात काठ्या घेऊन आम्ही बाहेर पडायचो.

असेच एकदा दुपारच्या वेळी मी आणि अण्णा बाहेर पडलो. हॉस्पिटलच्या पूर्वेला आडेली गावात जाणारा कच्चा रस्ता व दक्षिणेला डांबरी रस्ता आहे. रस्ता आणि हॉस्पिटलच्यामध्ये इमारती दरम्यान माडाचे कवाथे होते. पश्चिमेला शेणाई आवार. निरफणसाचं झाड आणि केळी वगैरे झाडं, तारांचं कुंपण आणि हॉस्पिटलची मागची बाजू यांच्यामध्ये, इथेच संडास म्हणून उपयोगी पडावा असा आडोसा तयार केलेला. इथून सरळ उत्तरेला जात राहिले की फणसाची झाडं. नंतर पुढे गेले की उत्तरेला सीमा, या पश्चिम उत्तर सीमेच्या कोपऱ्यात विहीर होती. बाजूला इंजिन रूम.

“माडाचे कवाथे नीट वाढत नाहीयेत. त्यांना मीठ मासे घालावे का? निरफणसाची चव चांगली असते पण देशावरच्या लोकांना त्याबद्दल कल्पना नसावी. फणसाला फळं धरत नाहीत. काय कारण असेल? मेस्त्रीच्या सांगण्यामुळे आग घातली हे बरं झालं.” गप्पा मारत आम्ही विहीरीपर्यंत पोचलो. विहीरीला अजूनही पाणी होते. मे-जूनचे दिवस असूनही पाणी होते. आम्हाला खूपच हायसं वाटलं. नाहीतर

आमची फारच कुचंबणा झाली असती. रोग्यांचे हाल झाले असते. विहीरीला लागूनच एक वाहाळ होता. तो कोरडा पडला होता. त्यांचे दगड धोंडे विद्रुप वाटत होते. रणरणत्या उन्हात सगळं काही चिडीचिप झालं होतं. धाक दाखवून गप्प बसवलेल्या पोरांसारखे.

इतक्यात इंजिन रूमच्या छतातून खपकन आवाजासरशी सापाचं डोकं बाहेर आलं आणि लगेच धपकन मोठा आवाज झाला. काय झालं हे कळायच्या आतचं अक्षरशः उडी मारून वहाळातल्या सुकलेल्या पालापाचोळ्यातून सळसळत फुस्स फुस्स करत एका जांभळाच्या झाडावर तो साप चढला. एवढा मोठा साप मी प्रथमच बघत होतो. अक्षरशः कर्दनकाळच वाटला मला तो.

जीव घेऊन पळणाऱ्या खारीचा कलकलट आम्हाला आत्तापर्यंत ऐकूनही ऐकूच आला नव्हता. पण साप झाडावर चढल्यावर लक्षात आलं की तो खारीचा पाठलाग होता. सात आठ फूटाचं ते धूड एका फांदीवरून दुसऱ्या फांदीवर चार सहा फूट लांबपर्यंत सहज झेपावत होतं.

आम्ही थरारून गेलो. खार उंच उंच गेली. अगदी झाडाच्या शेंड्यापर्यंत. शेवटी दिसेनाशी झाली. सापाचं धुडही दिसेना. दबा धरून बसला असावा तो.

मी अण्णाला म्हणालो, “आमच्या काठ्यांनी इतक्या मोठ्या सापाला गुदगुल्यासुध्दा व्हायच्या नाहीत.”

ती चानी कशी पळाली बघ. आमचं मात्र अंग थिजूनच गेलं असतं. अंगावर आला असता तर! बहुतेक दिवड असणार तो. म्हणजे धामण. त्या झाडाकडे बघत अण्णा म्हणाला.

“पण कदाचित घणसही असेल. दिवड इतक्या वेगानं जात नाही.” मी माझं मत सांगितलं. पुन्हा काठ्या सरसावून कलमांच्या बागेत जायचं त्या, दिवशी तरी चक्क टाळलं नि सरळ घरचा रस्ता धरला.

चुकली वारी - गोपुरी

आम्ही संडास बांधायला घेतले. गोपुरी संडास. गोपुरीशी कोकणचे गांधी

म्हणून ओळखले जाणारे कै. आप्पासाहेब पटवर्धन यांचं नाव निगडीत आहे. भंग्यांना डोक्यावरून मैला न्यायला लागू नये म्हणून धडपडणारे सेवाभावी, विद्वान आणि बुद्धिमान व्यक्तिमत्व. त्यांचे चलनशुध्दीवर व्याख्यान मी कॉलेजात असताना ऐकलं होतं.

संडास बांधायला सुरुवात केली. भिंती झाल्या तशी भांडी बसवली दरवाजाच्या फ्रेम्स बसवल्या पण छत आणि दरवाजाचे काम व्हायच्या पूर्वीच दोघेही मेस्त्री गायब झाले. त्यांना कुठलं तरी दुसरं काम मिळालं किंवा घरी काही तरी अडचण आली.

संडासाचं काम अशा तऱ्हेनं अर्धवट राहिलं. पण अण्णानं हिंमत सोडली नाही. दरवाजाच्या ऐवजी एक सतरंजी फ्रेमवर चक्क खिळ्यांनी ठोकली. वाऱ्याने उडू नये म्हणून त्या लांबलचक सतरंजीच्या जमिनीवर लोळणाऱ्या भागावर दोन मोठे दगड ठेवले. एक आमच्यासाठी आणि एक स्त्री-पुरुष रुग्णांसाठी असे दोन “सतरंजी” संडास कार्यरत झाले! त्यामुळेच फजिती किंवा ओशाळेपणा टाळण्यासाठी आमचे प्रातर्विधी सकाळ होण्यापूर्वीच आटपण्याचा आमचा प्रयत्न असे. तरीपण कधी कधी भलतीच आफत येई. एकदा अगदी भल्या पहाटेच एकजण धावत धावत आला. टमरेल घेऊन संडासाच्या दारात मी उभा होतो. पटकन् टमरेल ठेवून मी काय? म्हणून विचारलं. त्यानं व्हिजीटल बोलावलं.

मी म्हटलं, “मोटार सायकल नाही. व्हिजीटल कसा येणार? मोटार सायकल घेऊन भाऊ वेंगुर्ल्याला गेला आहे.”

“सायबानू मीया सायकल हाडतय. पण म्हेरबानी करून चला. नाय म्हणू नकात.”

“कधी कधी फुटकळ कारणासाठी लोक व्हिजीटल बोलवत आणि माझा पार चढे. पण तपासल्याशिवाय तरी कसं कळणार? नाइलाज होता. तसेच कपडे चढवले. सायकलने व्हिजीटल गेलो. कामळेवीरला व्हिजीट, पाच-सहा मैल जायचं आणि पाच-सहा मैल यायचं. परत येईपर्यंत साडेनऊ वाजले. येऊन पहातो तर ही गर्दी जमलेली. घरात जायला. चहा प्यायला, संडासला जायलाही अवधी नव्हता.”

ओ.पी.डी त आलो. पहिला पेशंट पन्नाशीच्या घरातला. मुंबईचा गिरणी कामगार. ताठ मानेनं पुढं आला. हसतमुखाने माझ्याकडे पाहून दोन्ही हातांनी नमस्कार

केला.

“काय होतयं?” मी विचारलं.

“सांगतयं, पयल्यांदा तुमचा अभिनंदन करतयं.”

“कशासाठी?”

“कशासाठी...? म्हणजे काय? आडेलीऽ म्हणजे आडबाजूक असलेली. हय येवनशान हॉस्पिटल काडल्यात तेच्याबद्दल.”

बाहेर ताटकळत असलेले लोक याला दिसतायत की नाही? असा मनाशी विचार करत मी पुन्हा त्याला म्हटलं, “हं...हं... पण तुम्हाला काय होतयं?”

“माजा सांगतय होऽऽ पण तुम्ही जा काय करतासात त्याका आमचो अगदी हार्दीक पाठिंबो असा. मी माझ्या वतीने तुमका सांगतय. तुमचा कसलाय काम जरी अडला, तरी माका सांगा. मी तुमच्या मागे आसय... डॉक्टर, तुम्ही म्हणशात आम्ही काय पाठिंबो दितलो? कसला सहकार्य दितालो? पण तसा समजा नकात हा. लिऑन डिसोजा आमचो फास्ट फ्रेंड. वेंगुर्ल्याक येय होतो. जीपमधून माका बगल्यान. मी तिठ्यावर उभो होतय. माका हाक मारल्यान. तर काय म्हणी व्हतय? काय वाटात ता काम असला तरी काळजी नको.”

मी म्हटलं, “तुम्ही थोडा वेळ थांबा. आपण जरा व्यवस्थित गप्पा मारूया. बाहेरचे पेशंट बघतो म्हणजे मग आपल्याला आरामात बोलता येईल.”

“नको, नको. माझ्या छातीत चडता आणि पाठीत विरविरता.”

मनात म्हटलं, “आता सरळ आला.” मग लगेच त्याच्या छातीवर स्टेथोस्कोप ठेवून त्याला तपासला आणि औषध इंजेक्शनच्या सूचना नर्सला देवून दुसऱ्या पेशंटकडे वळलो.

नंतर एकेका पेशंटला तपासतो म्हणेपर्यंत खूप वेळ झाला. इतक्या झपाझप तपासून देखील औषध इंजेक्शन देईपर्यंत एक दीड वाजला. त्यानंतर प्रातर्विधी उरकून घेतला एकदाचा.

गळाला लागली चिंधी

एकदा दुपारी आया आत आली. नर्सबरोबर काहीतरी कुजबुजत होती.

“काय झालंय ?” मी विचारलं.

“संडास साफ करायला ती तयार नाही.” नर्सने स्पष्ट केले.

“का तयार नाही ?” मी त्रासिकपणानं विचारलं.

“संडास तुंबलाय.”

“चला, दाखवा मला.” म्हणून मी निघालो. बघतो तर संडास पूर्ण भरलेला. घाण आणि दुर्गंध यामुळे तिथे उभे राहवत नव्हते. सगळे पेशंट बघत होते. आता डॉक्टर काय करतात याचा अंदाज बांधत होते.

मी राधाकृष्णाला हाक मारली आणि एक सरळ काठी आणावयास सांगितली. काठी येताच तिला एक खिळा मारून थोडा वाकवला आणि विहीरीत गळ टाकतात तशी ती काठी भांड्यातल्या घाणीत बुडविली. दोनचार वेळा त्या घाणीच्या तळापर्यंत काठी बुडवून खिळ्यानं ओरबडल्यासारखं केलं ती काठी जड झाली. वर उचलताच लागलेली चिंधी बाहेर आली आणि तुंबलेलं भांडं लगेच रिकामं झालं. माझ्या त्या (फुटकळ) तंत्रज्ञानावर मी खुष झालो! अखेर अडचण आणि अडथळे -मग ते कसेही असोत दूर करण्यात एक विजयचा आनंद असतंच ना!

नर्सला सूचना दिली, “संडास कसा वापरायचा हे प्रत्येकाला सांगायला हवं,” गोपुरी आणि आप्पासाहेबांची स्मृती अशी कायम झाली.

खेळखंडोबा

हॉस्पिटलच्या आवारात कच्च्या रस्त्याच्या बाजूला पूर्वेकडे मोकळी जागा होती. आम्ही तिथे व्हॉलीबॉलचे अंगण बनवायचं ठरवलं. एकाला तिथले गवत कापून न्यायचे कंत्राट दिले. त्याने हो-ना करता आठ दहा दिवसांनी एकदाचं ते गवत कापून नेले. पण पैसे काही दिले नाहीत.

मी विचार केला. कमीत कमी कटकट तर गेली. पैसे जावोत. दुसऱ्या दिवशी आम्ही व्हॉलीबॉलचे ग्राऊंड बनवायला घेतले. अण्णा आणि मी, आम्हाला

दोघांनीही कष्टाची कामे करायला आवडे. कामही होई व व्यायामही. स्वतःच कुदळी-फावडी घेऊन आम्हाला काम करताना पाहून येणारे जाणारे चकीत झाले, पण कुणी काही बोलला नाही. शेवटी एकदाच “काय करतासा ?” म्हणून एकाने विचारलं. मला तेच हवं होतं. म्हटलं, “व्हॉलीबॉल ग्राऊंड करतोय. तुम्ही पण या. सर्वांनी मिळून ग्राऊंड करू या.” आढेवेढे घेत तो आला. त्याचं पाहून मग इतर काहीजण “श्रमदान” करायला येऊ लागले. हळूहळू पाच-दहा मुलांनी आणि आम्ही आठ-दहा दिवसात ते ग्राऊंड पूर्ण केलं. दोन खांब पुरले. वेंगुल्यार्याहून नेट आणि बॉल आणला.

नेट बांधलं, सर्व तयारी झाली. पण भिडू कुठे होते ? एका बाजूला मी आणि दुसऱ्या बाजूला अण्णा. आम्ही खेळ सुरू केला. दुसऱ्या दिवशी तीन चार जण आले. खेळ झाला. तिसऱ्या दिवशी बॉलमधली हवा गेली. ती कायमचीच. पुन्हा नेट लागला नाही. व्हॉलीबॉल फुगला नाही आणि अशा तऱ्हेने खेळाचा खेळखंडोबा झाला.

नैतिक आधार -

आवाराच्या पूर्वसीमेवर उतार होता. निलगीरी किंवा सुरूची झाडं लावावी असा विचार होता. पण शेवटपर्यंत जमलं नाही. लावलेली झाडं मरत, नाहीतर गुरं नासाडी करीत. पहिल्यांदाच या झाडांचा माझ्या मनात विचार आला तो मी जगदीश बरोबर आमच्या आवारातल्या टेकडीवर गेलो तेव्हा. तिथून फार दूरपर्यंत पसरलेल्या खुटवळ आणि मठ या गावांचा काही भाग दिसायचा.

जगदीश मला भेटलेला पहिला रिप्रेझेंटेटिव्ह म्हणजे औषधी कंपन्यांच्या औषधाची विक्री वाढवण्यांचे प्रयत्न करण्यासाठी नेमलेला पगारी प्रचारक. जगदीशचे आडनाव आठवत नाही.

हा जगदीश आला तेव्हा मला खूप बरं वाटलं. कारण शहरी माणसांच्या दर्शनासाठी माझी नजर भुकेलेली असायची. मन ओढ घ्यायचं.

जगदीश पण भरपूर वेळ काढून आलेला होता. अॅरिस्टो कंपनीतर्फे आला होता तो. स्मार्ट माणूस. त्यानं मलाच बोलायची संधी दिली, “आमचे प्रॉडक्ट मी इथे ठेवतो. लिटरेचर... (म्हणजे माहिती पत्रक) ठेवतो. तुमच्या सवडीने वाचा. आपण इतर गप्पा मारू.” दोन-तीन पेशंट होते. त्यांची तपासणी, उपचार झाल्यावर मी नर्सला - आम्ही टेकडीवर जाऊन येतो, म्हणून सांगितलं आणि बाहेर पडलो.

टेकडीवर जाऊन आम्ही बसलो तेव्हा सूर्य मावळतील आला होता. सोनेरी किरणांनी न्हाऊन निघालेलं हॉस्पिटल गावाच्या पार्श्वभूमीवर उठून दिसत होत.

जगदीश मनापासून माझे विचार, माझी स्वप्न ऐकत होता. काय वाटत असेल त्याला? त्याचं त्यालाच माहीत. आमच्या उपक्रमाची तो खूप स्तुती करत होता. तो उपचार नव्हता. व्यवसाय विसरून तो प्रतिसाद देत होता. विक्री वाढावी म्हणून “मस्का” लावत नव्हता तो. त्यामागे स्वार्थ नव्हता, मलाही त्यावेळी स्तुतीची गरज होती. आम्ही ओ.पी.डी. त परतलो. त्याची हॅट हातात घेऊन मी सहज म्हटलं, “छान आहे. कुठे घेतली?”

“यू लार्इक इट? कीप इट. प्लीज! कीप इट अँज माय गिफ्ट!” माझी आठवण म्हणून ठेवून घ्या, तुम्हाला आवडली तर! किंमत काय करायचीय, म्हणून मी नको नको म्हणत असताना त्यांन ती हॅट मला स्वीकारायला लावली.

परिस्थितीनं किंवा अपघातानं भांडवलदारांच्या शोषणाच्या प्रक्रियेचं तो एक अंग बनला होता. पण तरीही मला तो आवडला. त्याच्या अंतःकरणात माणुसकीबद्दल चाड होती. तो माणुसकीला पोषक असा काही उद्योग करीत नव्हता याची जाणीवही कुठेतरी त्याच्या मनात होती असं, का कुणास ठाऊक, पण मला वाटलं. त्यानंतर तो एकदाच भेटला. थोडाच वेळ. पण जगदीश कायमचाच माझ्या स्मरणात राहिला. मोटर सायकलवरून आलेला. क्लीन शेव्हड, मध्यम उंची, मध्यम बांधा सौम्य पण गोड चेहरा, गौरवर्णीय असा जगदीश माझ्या मंतरल्या क्षणाचा वाटेकरी होता. तो स्वतःच्या नकळत मला नैतिक आधार देऊन गेला.

गुडघा गुडघा चिखलात

आडेलीतला पहिला पावसाळा अनेक कारणांनी संस्मरणीय झाला. पावसाची चाहूल लागली नि एक प्रकारचे पक्षी रोज संध्याकाळी गोळा व्हायला लागले. यांना कोकणात पारवे म्हणतात. या पारव्यांना पावसाची कुणकुण कशी लागते? हे एक जीवशास्त्रीय कुतुहलच.

पिवळ्या करड्या गवताची जागा हिरव्यागार कुरणांतून पाऊस सुरू झाला तेव्हा घेतली. लहान मोठे पिवळ्या धम्मक रंगाचे बेडूक उड्या मारताना दिसू लागले. पाऊस ओतायचा किंवा कोसळायचा. वर्षाव, शिंतोडे, रिमझिम यातला प्रकार नाही.

वीजांचा असा गगनभेदी कडकडाट होई की आकाश कोसळूनच पडतयं असं वाटे. ही वीज बघितली की वर्तमानपत्रातून वाचलेल्या “झाडावर वीज पडून खाली उभी राहिलेली बाई मरण पावली” असल्या बातम्या आठवत आणि अंगावर भीतीने शहारे येत असत. वीज केव्हा अन् कशी पडेल कुणी सांगावं? काही दिवसातच सगळे वाहाळ दुथडी भरून खळाळून वहायला लागले. आणि हळूहळू सारी सृष्टी न्हाऊन निघाली. गरम चहा, गरम भजी, शेव यांचा खप वाढला. निसर्गाच्या शिडकाव्याने सर्व प्राण्यांप्रमाणे माणसालाही उल्हास वाटत होता. घामेजलेली थकलेली शरीरं टवटवीत झाली. आशा आकांक्षानाही अंकूर फुटले. शेतीची “कामगत” सुरू झाली.

आमच्या आवाराच्या पूर्वेला उंचावर असलेली प्राथमिक शाळा आनंदाने फुलून गेली. रोज शाळेत जाणारी मुलं मुली बागडायला लागली. त्यांच्याकडे पाहिलं अन् मला माझी शाळा आठवली.

शाळेतल्या मैत्रिणी विविध प्रकारची छान छान पाने, फुलं जमवीत. त्यात रमून जात. मी मात्र सांब सदाशिव. कुठला संग्रह नाही नि साठवण नाही. डांबरी रस्त्याच्या आजूबाजूला परड्यापरसात आणि शेतातून चिखल पाहून. “गुडघा गुडघा चिखलात पाय रोविले हो पाय रोविले” हा समूहनाच.... शारदोत्सव.. लहानपणीच मनावर कोरली गेलेली, सिनेमातली शेते, रंगीबेरंगी सुंदर कपडे घालून नाच करीत तालावर काम करणाऱ्या सिनेमातल्या बायका... तिथे येणारा नायक... नकळत मन भूतकाळात गेलं.

पण इथे आडेलीत आणि आडेली सावंतवाडी मार्गावर वास्तव निराळच होतं. आमच्या मोटरसायकलकडे क्षणभर मान वर आणि नजर वळवून पाहणाऱ्या आणि परत चिखलात रुतणाऱ्या नजरा.... त्या बायकांचं तारुण्य, उमेद, त्यांचा रोमान्स साऽऽरं मातीमोल झालेलं. चिखलात गेलेलं!

भिंतीवर सुरवंट जमले. सुरवंट उर्फ कुसुंडे उर्फ कुसुर्दे! खाजकोलतीची झाडं उगवली-खाजकोलती आणि कुसुर्दे म्हणजे दुसऱ्याला खाज आणण्याचे जालीम उपाय. मित्रांच्या शर्तात टाकायचे आणि गंमत बघायची. शाळकरी वयातले “सूडनाट्य!”

फर्नस् उगवली. फर्नस् म्हणजे “करन्सी! आमच्या शाळेतली चलनं!” एक फर्नचं पान दिलं की एक चिंचोका मिळायचा. व्यवहार! काही प्राणी कसे नेमके

पावसात दिसतात ! त्यातलीच एक गोगलगाय. बघावं तिकडे गोगलगाय ! एरवी कुठे असतात ? गोगलगाई उर्फ पिकूळ किंवा लाळकी. लाळकी जर अंगाला लागली तर त्या जागी केस उगवत नाहीत हा आमचा जुना समज. शाळेत असताना लाळकीला म्हणूनच आम्ही वचकून असायचो.

पावसाळा सगळीकडे येतो. वेगवेगळ्या प्रकारे येतो. प्रत्येक ठिकाणचं वेगळं वैशिष्ट्य असतं ! इथे सारी वर्दळ, वाहतूक बंद होते. लोक महत्वाच्या कामाशिवाय शक्यतो बाहेर पडत नाहीत. संपूर्णपणे बदललेलं, टवटवीत झालेलं सृष्टीचं रूप बघायला लोकांना वेळ नसतो. शेतीची कामे झापाटल्यासारखी करावी लागतात. साहजिकच आमच्या हॉस्पिटलात काम कमी झालं. भरपूर विचार करायला, अस्वस्थ व्हायला, आठवणीत हरवायला वेळ मिळाला.

आमच्या परसातल्या काजू आई भाजून देई. त्या खातखात माझ्या अण्णाच्या गप्पा चालत. कधी हास्याविनोद तर कधी वितंडवाद ! आयुर्वेदातील उपयुक्त वनस्पती किंवा इतर भाजीपाला, फळझाडं, फुलझाडं इथे होऊ शकत होती. पण बी-बियाणं आणून पेरणी करून नंतर निगा राखण्याचं प्रत्यक्ष काम करण्यासाठी पुरेसं मनुष्यबळ नव्हतं. कोकणाची ही अशीच विचित्र स्थिती आहे. पाण्याचा अखंड पुरवठा आणि, जमीन असली तरी पण शेतीच्या आधुनिक तंत्राचे ज्ञान असलेलं मनुष्यबळ नाही, त्यामुळे उत्पन्न नाही. इतकी प्रचंड नैसर्गिक संपत्ती वाया जाताना पाहून चुटपुट लागून राहायची.

शाळांतून “कॉमन सेन्स” वाढवणारं, वातावरणाचा लाभ योग्य तऱ्हेने उठवणारं शिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे. उत्पादकता, निर्मितीक्षमता किंवा इंजनीत ज्याला प्रॉडक्टिव्ह कर्पॅसिटी किंवा क्रिएटिव्हिटी असं म्हणतात ते वाढवणारं शिक्षण हवं. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा समपर्कपणे जीवनात कसा उपयोग करून घेता येईल याचं प्रत्यक्ष ज्ञान द्यायला हवं, असं आम्हा दोघांनाही वाटायचं. अण्णा म्हणे, “आपल्याकडे व्यक्तीचा आर्थिक किंवा आत्मिक, कोणताच विकास न साधणारं, त्याला स्वार्थी, परावलंबी, अहंकारी, बावळट व लाचार बनवणारं शिक्षण मिळतं. पण आमचं कोण एकणार ? आम्ही काही शिक्षणतज्ज्ञ थोडेच आहोत ?”

महिन्याभरात परत हॉस्पिटलचं काम वाढलं. व्हिजीटस् वाढल्या. पावसाच्या

सुरूवातीला शेतीची कामं फार. नंतर शेतकरी हळूहळू मोकळा होतो. आमची मात्र त्रेधातिरिपिट उडायला लागली. सामाजिक कार्यही वाढलं. बाळ बांदेकरांच्या यूथ क्लबतर्फे मोफत लस पुरविण्याचे काम आम्ही दोघांनी सुरू करायचं ठरवलं. युथ क्लबचा मी चेअरमन होतो. आमच्या आडेलीकरांसाठी हॉस्पिटलमध्ये मोफत लस देण्याचं केंद्र सुरू केलं.

माजी मंत्री भाई सावंत यांनी ह्या लसकेंद्राच उद्घाटन केलं.

सकाळी दहा-अकरा वाजता ते आले. त्यांनी हॉस्पिटल फिरून बघितलं. नंतर जमलेल्या लोकांसमोर छोटसं भाषण केलं. त्यापूर्वी सर्वांची ओळख करून देण्याचं, पाहुण्यांचं स्वागत करण्याचं काम माझ्याकडे आलं. मी जे दोन-चार शब्द बोललो ते भारावलेल्या अंतःकरणाने बोललो.

भाई थोडंच बोलले. त्यांनी आमच्या कामाबद्दल आनंद व्यक्त केला. तिथल्या लोकांनी सहकार्य करावं म्हणून त्यांना उद्देशून म्हणाले, “नदी, नाले, चिखल, वाहाळ आणि शेतातून तुमच्यासाठी राबायला हे तरूण आणि सुशिक्षित डॉक्टर आले आहेत. त्यांना गरज नसतानाही आले आहेत. लागेल ती मदत त्यांना करायला हवी. त्यांनी त्यांचं कर्तव्य केलय, आता तुम्ही कमी पडता कामा नये.”

कालांतराने तो पावसाळा आणि ते शब्द भूतकाळात जमा झाले.

कटू सत्य

मेडीकल रिप्रेझेन्टेटिव्ह हळूहळू त्या आडगावी यायला लागले. हे कंपन्यांचे प्रचारक. सॅप्लस व भेटवस्तू बरोबर आल्याच. वेगवेगळ्या कंपन्यांच्या औषधांमध्ये “औषधी द्रव्य” एकच असूनही त्या औषधाची विक्रीची नावे म्हणजे “ब्रँड नेम्स” मात्र वेगळी. फार्माकॉलॉजीत (औषधांची रासायनिक नावे) आम्हाला शिकवली जातात. पण प्रॅक्टिसमध्ये मात्र प्रिस्क्रिप्शनवर “ब्रँड नेमच” लिहावे लागते. ब्रँड नेम्स ही एक विलक्षण कटकट आहे. ब्रँड नेम्स लिहीली नाहीत तर केमिस्ट जादा कमिशन देणाऱ्या कंपनीचे औषध विकणार. सर्वच कंपन्यांची औषधे काही दर्जेदार नसतात. उलट फालतू कंपन्या स्वतःच्या निकृष्ट औषधांचा खप वाढवण्यासाठी कमिशन जादा देतात. साहजिकच सर्वच कंपन्यांना प्रचारक नेमून स्वतःचा ब्रँड आमच्या डोक्यात घुसवण्यासाठी

आटापिटा करावा लागतो. त्यामुळे या साऱ्या प्रसिद्धी व प्रचारावरील खर्चामुळे औषधांच्या किंमती वाढतात.

मी पुष्कळ डॉक्टरांशी, याविषयी चर्चा केली. त्यांचं म्हणणं असं की शासनाची धोरणे आम्ही कशी बदलणार ? आम्ही योग्य गोष्टी सांगितल्या तरी लोक विचार करीत नाहीत. त्याला आम्ही काय करणार ? समजा, आम्ही कंपनी लूट करतात म्हणून त्यांची औषधं लिहायचं बंद केलं तर मग रूग्णांना उपचार कुणी आणि कसे करायचे ? त्यांना औषधं कशी मिळायची ?

त्यांना प्रामाणिकपणानं चांगली आणि योग्य औषध पुरवण्यासाठी पर्यायी व्यवस्था आहे कुठे ? कुठल्याही कंपनीची औषधं लिहिली तरी शोषण व्हायचं ते होणारच. मग आम्हाला जास्त सॅपल्स देणाऱ्या कंपनीची औषधे आम्ही दिली तर बिघडलं कुठे ? गुणात्मक चाचणी, पुरेशा प्रयोगशाळा आहेतच कुठे ? आणि त्यांचे अहवाल आम्हाला कुठे कळतात ? कळले तरी त्यात अफरातफर कशावरून नसेल ? आम्ही सॅपल्स घेतली नाहीत तरी कंपनी इतरांना सॅपल्स देणं थोडच थांबवणार आहेत ? मग हा ताप डोक्याला कशाला द्यायचा ?

हे प्रश्न तत्क्षणी मला निरुत्तर करायचे पण असं देखील वाटायचं की इथल्या प्रामाणिक फार्माकॉलॉजीस्टांनी आणि प्रामाणिक फार्मासिस्टांनी तंत्रज्ञान विकसित करून सहकारी तत्वावर औषधांचं उत्पादन का करू नये ? जाहिरातबाजीची कास न धरता कामगार आणि शेतकरी नेत्यांना कमीत कमी जीवनमरणाचा प्रश्न नसेल तेव्हा, शक्यतो अशाच औषधी उत्पादनांचा वापर करण्याची गरज पटवून देण्यासाठी त्यांनी का प्रयत्न करू नयेत ? डॉक्टरांच्या संघटनेने, औषधी कंपन्यांनी भेटवस्तू, प्रचार, सॅपल्स आणि इतर निरुपयोगी असे खर्च करण्याची प्रथा बंद करावी व त्याऐवजी फक्त प्रॉडक्ट इन्फॉर्मेशन लिस्ट पाठवावे असा आवाज का उठवू नये ? औषधी कंपन्यांच्या जेवणावळीवर आणि पंचतारांकित आतिथ्यावर सामुहिक बहिष्कार का टाकू नये ? आयुर्वेदासारख्या शास्त्रात सांगितलेली सोपी कृति असलेली औषधे वैद्यांच्या संघटनेने का बनवू नयेत ? आणि इतर वैद्यांनी अशा प्रकारे संघटनेने बनवलेली औषधे वापरण्याची रूग्णांना का शिफारस करू नये ? रूग्णांच्याही ध्यानात हा विचार का येत नाही ?

डॉक्टर, फॉर्माकॉलॉजीस्ट, फार्मासिस्ट आणि सामान्यतः शोषित यांनी संघटित

होऊन हे सारे करण्यासारखे आहे असे मला वाटे.

हे पटणारे व त्या दृष्टीने धडपडणारे तरुणही कुठे ना कुठे असतील हा माझा आशावाद होता.

पुष्कळदा मी रिप्रेझेंटेटिव्हशी दिलखुलास गप्पा मारी. रिप्रेझेंटेटिव्हज म्हणत, सॅपल्स दिल्याशिवाय म्हणजेच अप्रत्यक्षपणे पिळवणुकीच्या लुटीतला, फायद्यातला, मालातला हिस्सा दिल्याशिवाय आणि भेटवस्तू दिल्याशिवाय डॉक्टर्स आमची औषधे लिहित नाहीत. औषधे खपली नाहीत तर आमचं रेकॉर्ड खराब होतं. काही डॉक्टर्स तर भिकाऱ्याप्रमाणे सॅपल्स आणि भेटवस्तू मागून घेतात.

मी त्यांना म्हणे, तुम्ही नोकरीवर अवलंबून का राहता ? हळूहळू काही उत्पादक श्रम करायचे सोडून हे अनुत्पादक आणि दलालीचं भ्रष्ट काम कशाला करता ? यातून लोकांची सेवा नव्हे, तर लूट होते हे तुम्हाला कळत नाही का ? उत्पादक श्रम केलेत तर तुमच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटून लोकांची व देशाची सेवाही होईल.

त्यावर ठरावीक साऱ्याची उत्तरे मिळत.

“प्रॉडक्शन लाईनमध्ये राम नाही.”

“काँपिटिशन फार आहे.”

“भांडवल फार लागतं. त्यासाठी दोन नंबरचा पैसा हवा.”

“लेबरचा प्रॉब्लेम असतो.”

“ह्या सगळ्या कटकटीपेक्षा नोकरी बरी.” इत्यादि - इत्यादि

त्यांचं म्हणणं खोटं होतं का ? नव्हतं. तसंच ते खरंही नव्हतं ! कारण यातून मार्ग काढता येतो. काढायलाच हवा. हे षडःयंत्र मोडायलाच हवं, तोडायलाच हवं.

जोपर्यंत लोकांच्यामध्ये चौकस, चिकित्सक वृत्ती बाणत नाही तोपर्यंत फारसं काही होणार नाही. कारण तोपर्यंत अनभिज्ञ जनतेने निवडून दिलेले पुढारी स्वार्थाचेच राजकारण करणार. त्यांची धोरणं लोककल्याणासाठी नव्हे तर आर्थिक सत्ता एकवटण्यासाठीच असणार.

डॉक्टर, रिप्रेझेंटेटिव्हज्, सामान्य लोक यांची अडचण समजण्यासारखी आहे. कारण मुळातच सर्वांनी निधड्या छातीचे लढवय्ये बनणं ही श्रेयस्कर असली तरी फार कठीण बाब आहे. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये (माझ्यासकट) अखेर थोडातरी पळपुटेपणा असतोच.

या संदर्भात भेटवस्तूंचे समर्थन करणारे कंपन्यांचे अधिकारी मला भेटले आहेत. त्यांची बुद्धी त्यांनी स्वार्थाकरिता विकलेली आहे, की आम्ही भाबडे आहोत? आज जाणवंत की खाजगी कंपन्यांचे मालक, अधिकारी आणि इतर संबधित यांच्या विषयी व्देषभाव ठेवणं चुकीचं आहे. वैयक्तिक आयुष्यात ते दुष्ट, दुर्जन असतात असं नव्हे. प्रश्न आहे तो समाज आणि खाजगी कंपन्यांचं एकत्रित हित साधण्याचा. त्यासाठी सम्यक आरोग्य, सम्यक वैद्यक आणि सम्यक दृष्टी म्हणजेच “संपूर्ण तणाव मुक्ती” च्या प्रभावी प्रसाराचा.

खाजगी कंपन्या, नफा, औषधांच्या किंमती. त्यांचा दर्जा, त्यांची उपलब्धता याविषयी व्यक्ती व समेष्टीचं हित लक्षात घेणारं धोरण आखून त्याची अंमलबजावणी करणं आज अत्यावश्यक आहे. भांडवलदार, त्यांचे सहकारी, नोकरशाही या साऱ्यांच्या नावाने अनेकजण कळत नकळत वैरभाव पसरतात. काही मतांसाठी तर काही संघटनेतील पद टिकवण्यासाठी. पण अशा तऱ्हेने नुसते खडे फोडून काही होणार नाही. व्यक्तीचा दोष नुसत्याच शिवराळपणाने किंवा दोषारोपाने दूर होणारा नसतो. लोकविवेकाच्या सहाय्याने समस्यापूर्ती करत करत परिस्थिती व केवळ त्यानाच नव्हे, तर आपणा सर्वांनाच सुधारायला हवं.

देव की नरपशू ?

घाऱ्या डोळ्यांचा गोविंद ठाकूर सकाळपासून अंधार पडेपर्यंत बांधकाम करी. त्याच्या नम्र वागणुकीमुळं आणि प्रामाणिकपणामुळं सर्वांचाच त्याच्यावर विश्वास होता. दणकट देहयष्टी आणि तांबूस वर्ण. त्याच्या सहकाऱ्यांसह हॉस्पिटलच्या आवारातच राहत असे.

गोव्याहून आलेल्या गोविंदाला व आमच्या मेस्त्रीला मी माझा ध्येयवाद सांगत असे. अर्थात माझं बोलणं पुष्कळदा त्यांच्या डोक्यावरूनच जात असे. त्यांचा अनुभवविश्वाशी नातं नसलेलं माझं बोलणं त्यांना भावणं शक्यच नव्हतं. पण आमचा

प्रामाणिकपणा त्यांच्या काळजाला भिडत असे हे निश्चित. त्यांच्या मर्यादामध्ये का असेना, पण त्यांनी आत्मीयतेने काम केलं, हॉस्पिटल उभं केलं.

विचारसरणीच्या दऱ्या ओलांडून आम्ही सारेजण एका अतूट जिऱ्हाळ्याने बांधले गेले होते. सर्व भेद संपले होते.

एकदा जेवणं झाल्यानंतर रात्री आम्ही गप्पा मारत बसलो होतो.

“डॉक्टर म्हणजे देवापेक्षा श्रेष्ठ.” ठाकूर म्हणाला.

मी हसलो. मनात म्हटलं, “भांडवलदार, कामगार, सर्वहारा, श्रमिकमुक्ति, शोषण... हे सारे शब्द इथे काय कामाचे ?”

“हसल्यात कित्याक ?” मेस्त्रीनं विचारलं.

“तुमीच सांगा कित्याक हसलय ता ?” मी म्हटलं.

“मुंबई, पुण्याक रवल्यात, काय काय घडामोडी घडतत ता तुमका म्हायती. आमचा ह्या सगळा गावठी म्हणान ?” ठाकूरने विचारलं.

तसं नव्हे रे. बोल तू

मनात विचार आला. आयुर्वेद इथल्या मातीत मुरलाय. वात झालाय की पित्त झालाय, मोडशी झाली तर कुट म्हणजे कुड्याची पाळ कशी उपयोगी पडते, ताप आला तर तुळशीचा काढा करून कसा प्यायचा, वावर्डिंगाने जंत कसे पडतात, जखम झाली तर पानफुटी (पर्णबीज) कशी उपयोगी येते, हे सारं पिढ्यान् पिढ्या आपल्या समाजात न शिकवता न वाचता, न लिहिता लोकांना कळत आलं आहे. पण हळूहळू हे सारं भूतकाळात चाललंय.”

“यांच्या अनुभवाशी आणि जीवनाशी नातं असणारे तंत्रज्ञान विकसित होत नाहीय. उलटपक्षी, सामान्यांना न कळणारं, वेगळ्या भाषेतलं, इथल्या जीवनपध्दतीशी विसंगत असं आधुनिक वैद्यक शास्त्र फोफावतयं, आधुनिक वैद्यक वाईट आहे का ? नाही. पण इंग्रजीतले हे ज्ञान, त्यातले बारकावे हे लोकांपर्यंत पोचत नाहीत. परिणामी सामान्य माणूस परावलंबी होतो. समाजाची फसवणूकच फसवणूक चालू राहते. कसं तोडायचं हे सारं ?”

“आमचा रवांदे तुमचा काय मत ता सांगा.” मेस्त्री म्हणाला.

मी म्हटलं, “तुम्ही अजून त्रेतायुगातल्या गोष्टी करताहात. परंपरेने चालत आलेल्या तुमच्या कलेवर आणि आडाख्यावर तुम्ही पोट भरता. कुतूहल उत्कंठा, अभ्यास, चिकित्सा, परिश्रम यातलं काही नाही. डोळे उघडून आजूबाजूला बघा.”

“म्हणजे?” ठाकूर आणि मेस्त्रीने एकदमच विचारलं.

“सांगतो. पहिल्यांदा तुम्ही सांगा, डॉक्टर देव कसा?”

“आम्ही सगळे काम करतो, पण काम झाल्याउपरात आम्ही एकदम “फ्री” जातो. डॉक्टरचा तसा नाय सिरीयस केस आयली तर त्याला “प्रेम” करताना “माया” करताना सुध्दा उठान येवचा लागता. तेका सोताचा आयुक्ष नसता ह्या खरा न्हय?” ठाकूरनं विचारलं.

“हे बघ, तुमच्या शेजारची म्हातारी मेली तर तिला पोचवायला नाही जात तुम्ही हातातला अन्नाचा घास बाजूला ठेवून?” मी विचारलं.

“तां खरा SS..... पSSण”

“प्रत्येकाच्या ज्ञानाचा, प्रत्येकाच्या कलेचा, समाजाला उपयोग असतो. जो स्वतःची कला किंवा ज्ञान योग्य पध्दतीनं वाढवतो आणि वापरतो तो खरा माणूस. स्वतःचे ज्ञान व कला इतरांच्या बरबादीसाठी वापरतो तो....”

मी थांबलो.

“तो पशू.” ठाकूर म्हणाला.

“न्हय-पशू बरो. तेका कळणा नाय. ह्यो असलो म्हणजे नरपशू.” मेस्त्री म्हणाला.

“गोरा कुंभार, सावता माळी, तुक्या वाणी, चोखोबा, नरहरी सोनार हे काय सारे डॉक्टर होते?” मी विचारलं. दोघेही मंत्रमुग्ध झाले. कोणी अवाक्षर काढीना.

मी म्हटलं, “आळस व अज्ञान म्हणजे राहू केतू. परिश्रम, चिकाटी आणि अभ्यास हाच धर्म. ज्ञान आणि कला हे देऊळ. अन्याय आणि शोषणविरुद्ध सर्वतोपरी

लढण्याची तळमळ म्हणजे देवत्व आणि अशा तऱ्हेने लोककल्याणासाठी ज्ञान व कलेचा उपयोग केल्यानं मिळणारं समाधान म्हणजेच देव.”

“चला. झोपूया आता,” मी उठलो. धूसर चांदण्यातली काजूच्या झाडाखालची ती स्वप्नांच्या चांदण्यांची बैठक समाप्त झाली.

॥ चार ॥

प्रश्न पैशांचा नव्हता.

एक दिवस ग्रामपंचायतीचे काही लोक आले. त्यांनी हॉस्पिटलची किंमत केली! आधुनिक भाषेत “व्हॅल्युएशन.”

माझ्या रिवाजाप्रमाणे मी त्यांना चहा देऊ केला पण त्या “निःस्वार्थी” लोकांनी तो घेतला नाही.

काही दिवसांनी मला निरोप आला, “ग्रामपंचायतीच्या मिटींगला येण्याची तुम्हाला विनंती आहे.”

मी गेले. माझ्या आठवणीनुसार नाना, माझा थोरला भाऊ बरोबर होता. छोट्याशा खोलीत दाटीवाटीनं माणसं बरलेली. पुष्कळसे माझे पेशंटच. सरपंच आमचे शेजारी. मी गेल्यावर सगळेजण सावरून बसले. मग कुणीतरी विषय काढला.

“मुद्दाम तुम्हाला मिटींगला बोलावण्याचं कारण म्हणजे आमच्या गावात तुम्ही हॉस्पिटल काढलेत. फार चांगलं झालं. आमची सोय झाली. गावात कौलांचा कारखाना निघाला. हे पण फार बरं झालं तुमच्यासारख्या मोठ्या लोकांच्या आधारावरच आमची ग्रामपंचायत काही चांगलं काम करू शकेल.”

“आमचं तुम्हाला सहकार्य राहिल. तुम्ही कोणतंही चांगलं आरोग्याचं काम घ्या.” मी म्हटलं.

“तुम्ही एवढे मोठे हॉस्पिटल काढलंत ग्रामपंचायतीचा कर द्या.” माझा मूडच बदलला.

“कर?”

“हे”

“आम्ही इथे पैसे काढण्यासाठी नाही आलो.”

“असं सर्वचजण म्हणतात.”

“तुमचा माझ्यावर विश्वास नाही ?”

“तसं नव्हे, पण तुमचं खाजगी हॉस्पिटल. मग कर द्यायला नको ?”

“किती कर द्यायचा ?”

“साडे तीनशे रूपये वर्षाला.”

मी चकित झालो. उसळून मी म्हटलं. “हे चांगलं स्वागत केलंत. आम्ही इथे आलो हे पाप केलं. चांगली शिक्षा देताय त्याबद्दल,” मी उठलो.

माझ्याबरोबर आणखी काहीजण उठले. म्हणाले, “आम्ही तुम्हाला मदत देण्याचा ठराव करू”

मी म्हटलं, “तुमचे उपकार नकोत मला.”

मग आपसात हो ना करताना “टॅक्स”ची कल्पना विरून गेली.

ह्या प्रसंगाने मला धक्का बसला. साऱ्या उत्साहावर पाणी पडलं. फॅक्टरी काढणारा आणि एका ध्येयवादापोटी हॉस्पिटल काढणारा यांची करदाते म्हणून किंमत सारखीच! माणुसकीचा नोकरशाही कसा घोर अपमान करते! पण ग्रामपंचायतीचा काय दोष? त्यांचाही दोष नव्हता. आम्ही खाजगी हॉस्पिटल काढून पैसेच कमावणार असं त्यांना त्यांच्या बुध्दीप्रमाणे आणि कदाचित पूर्वीच्या इतर गावाशहरातील हॉस्पिटलच्या अनुभवांवरून वाटत होतं. आमच्यावर विश्वास ठेवण्याची त्यांना गरजच काय?

पण मला वाईट वाटलं. प्रश्न पैशाचा नव्हता, भावनेचा होता. साडेतीनशे रूपयांची समस्या नव्हती. भावनेची कदर अशी व्हावी याची खंत होती.

रोंबाट

कोकणात शिमगा जोरदार! शिमगा हा द्रविड संस्कृतीचा भाग असावा काय? कधीतरी हा इतिहास अभ्यासायला हवा!

शिमग्याला ताशे, वाजंत्री, ढोल वाजवतात. ग्रामदेवतांची मिरवणूक काढतात. हेच रोंबाट. ह्या मिरवणुकीत गावकऱ्यांचा मान असतो. माझ्या आठवणीप्रमाणे यांत महारांना बराच अधिकार असे. मान असे.

द्रविड संस्कृती, महार, गावकार, गावकी, गावकीचे अधिकार, गाऱ्हाणी, जत्रा, दशावतार, शिमगा, संकासूर, रोंबाट हे समाजशास्त्रज्ञांसाठी तसेच प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासकांसाठी खरेच संशोधन करण्यासारखे विषय आहेत!

माझा एक मित्र सांगायचा की महार हेच मुळातले स्थानिक लोक, म्हणूनच या प्रातांचं नाव महाराठ किंवा महाराष्ट्र पडले. ते खरं की खोटं कुणाला माहीत! माझ्या आठवणीप्रमाणे प्रा. अरूण कांबळे मी मिरजेला इंटरनशिप करीत असताना बी. ए. किंवा एम्. ए. करीत होता. काही वेळा आमच्या हॉस्टेलवर तो आला होता. अन् त्यावेळच्या चर्चेमध्ये त्यानं हे मत मांडलं होतं. आता कदाचित त्याचं हे मत बदललं असेल. कदाचित नसेल कारण हल्ली त्याची भेट नाही.

पण गावातली थोडक्यात पध्दत अशी की रोंबाट म्हणजे मिरवणूक, ती प्रत्येक घरासमोर देव घेऊन जाते आणि पूजा घेऊन प्रत्येकाची “इडा पिडा टाळून” गावच्या देवाला परत देवळात नेऊन ठेवते.

हॉस्पिटल सुरू करण्याआधी किंवा नंतर आम्ही गावच्या देवळात जाऊन ग्रामदैवताची काही पूजाबिजा केली नव्हती. कारण त्याबद्दल आम्हांला काही कल्पना नव्हती.

काही लोकांच्या दृष्टीने आमचं चुकलं, असं नंतर कळलं. विशेषतः गावकार मंडळींच्या नजरेत आम्ही फारच पाखंडी ठरलो. परिणामी रोंबाट आमच्या घरासमोर आलं नाही. मला रोंबाटाचा पत्ताच नव्हता. नर्स बोलली तेव्हा कळलं की रोंबाट आमच्या दारात आलं नाही.

ती म्हणाली, “हा वाळीत टाकण्याचा प्रकार, ग्रामदैवताचं एखाद्या गावकऱ्याला संरक्षण नसलं तर त्याचं धाबं दणाणतं त्याच्या पायाखालची वाळू सरकते. तो खचून जातो.”

मी मोठ्यान हसलो. तिला म्हटलं, “सत्तेसाठी हा असला हलकटपणा असतो. एक शेर लक्षात ठेव. खुद ही को कर बुलंद इतना, के हर तकदीर के पहले, खुदा बंदेसे पूछे, के बता तेरी रजा क्या है!” स्वतःचं अस्तित्व टिकविण्यासाठी अश्मयुगीन काळात असल्या भाबड्या, भोळसट बिनबुडाच्या साधनांनी निसर्गाला अंकित करण्याचा प्रयत्न माणसं करीत. जगात मागासलेपणा होता व आहे. पण सदसद्विवेक बुध्दीने अभ्यास करून स्वतंत्र आणि समर्थ होणं व इतरांनाही तसं बनण्यात मदत करणं हाच आजचा युगधर्म आहे. कसलं रोंबाट घेऊन बसलीस? द्रविडी, आर्यन, मुसलमानी, ख्रिस्ती आणि इतर सर्वच धर्मातलं मानवसमाजाला हितकर तेव्हाच सारं घेणं आणि इतर सर्व “पुराण वस्तुसंग्रहालयात ठेवणं, हाच आपला धर्म आहे. रोंबाट नाही घेऊन आले म्हणून काऽही बिघडत नाही. त्यांचा स्वतःचे वर्चस्व टिकवण्याचा प्रयत्न पाहून कीव मात्र वाटते. त्यांचा दुबळेपणा व न्यूनगंड पाहून दया येते” मी बोलून गेलो.

आज लक्षात येतं की रोंबाट न आणणं हा हलकटपणा नव्हता. तो साचेबंद समाज पध्दतीचा भाग होता. शतकानुशतकं चालत आलेल्या परंपरेचा भाग होता. ह्या परंपरामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्यावर मर्यादा येते खरी पण सामुहिक जीवनाची सुरक्षितताही येते. आम्ही नकळत या परंपरेला आव्हान दिलं होतं. साहजिकच आम्ही सामुहिक जीवनाची सुरक्षितताही येते. आम्ही नकळत या परंपरेला आव्हान दिलं होतं. साहजिकच आम्ही रोंबाटाला अपात्र ठरलो होतो! वेगळ्या दृष्टीनं पाहिलं तर आमच्या नकळत परंपरा विरुद्ध व्यक्तिस्वातंत्र्य अशा संघर्षक आम्ही गोवले गेले होतो!

हे हात तोडायचे, की....

त्या काळी मेडीकल प्रवेश घेतानाच सरकारतर्फे एका करारावर (बाँडवर) सही घेतली जाई. प्रत्येक डॉक्टर पदवी परीक्षा पास झाल्यानंतर मग “बाँडेड कॅडिडेट” म्हणून ओळखला जाई.

या बाँडप्रमाणे (डॉक्टरला) पदवीनंतर तीन वर्षे खेड्यात सरकारी नोकरीत घालवावी लागत परंतु ३००० च्या खाली लोकसंख्या असलेल्या खेड्यात व्यवसाय सुरू केला तर बाँड माफ व्हायचा. त्यासाठी सरकारी कार्यालयीन प्रक्रियांमधून जावे

लागे.

हा बाँड एकतर्फी असायचा. सरकारने रिकामी जागा असल्यास व मर्जी असल्यास नोकरी द्यावी किंवा देऊ नये, पण पदवीधराला मात्र नोकरी नाकारण्याचा पर्याय नाही, सरकारी कॉल आला की चालू व्यवसाय देखील टाकून सरकारी नोकरी करण्याची पाळी येई.

मलाही हॉस्पिटल सुरू केल्यानंतर कित्येक महिन्यांनी पुण्याहून पत्र आलं - “खेड्यात व्यवसाय करता असा प्रांत ऑफिसर किंवा मामलेदाराचा दाखला पाठवल्यासच बाँडपासून तुम्हाला मुक्ती मिळेल. अन्यथा दंड भरावा लागेल किंवा सरकारी नोकरीत रूजू व्हावं लागेल.”

मनात विचार आला, काय ही कटकट? हे लोक खरंच जनतेचे हितशत्रू आहेत. भ्रष्टाचार वाढवा म्हणून हे किती तल्लूख योजना आखतात? कुठल्याही फडतूस गोष्टीसाठी दाखला, ऑफिडेव्हीट, लायसेन्स, लायसेन्सचे नूतनीकरण अशा कटकटी, याबरोबरच अजीजी, लाचारी, लांच सर्वच आलं. पण डोक्यातली “सणक” दाबून सर्व कटकटींना शक्य तो हसत खेळत तोंड द्यायला हवं होतं. स्वतःचा तोल ढळं देणं योग्य नव्हतं.

एक दिवस हॉस्पिटलमध्ये फारशी तारांबळ नाही असं पाहून मी वेंगुर्ल्याला गेलो. रीतसर अर्ज दिला.

“सायबानी परवा बोलवलासा!” एक चपराशी खेकसला.

“परवा दाखला मिळेल?”

“ता आमका म्हायत नाय.”

मी गप्प राहिलो. विचार केला, यावे दोन दिवसांनी. खरीच काही अडचण असेल. दोन दिवसांनी पुन्हा गेलो. तोच चपराशी. “दाखला देता ना?” मी विचारलं.

“बगतय तयार आसा काय तो.” म्हणत तो सायबाच्या केबिनमध्ये गेला आणि लगेच बाहेर आला.

“साहेबांनी पुढच्या आठवड्यात बोलायलसा.”

“साहेबांना सांगा, मला त्यांना भेटायचंय. मला लगेच दाखला हवाय.”

“सायब कामात आसत.”

“पण अडचण काय आहे ? साधा दाखला द्यायला इतका अवधी ?”

“ता माका काय म्हायत ?” पुन्हा तो गुरगुरला.

मनात आले, हा स्वतःच एक शोषित पण इथे कामासाठी येणाऱ्या गरजूंवर डाफरतोय. स्वतःचं वैफल्य इतरांवर काढतोय. साहेबापुढे हा शेपटी हालवणाऱ्या कुत्र्यासारखा वागतोय, लाळ घोटतोय. पण त्याचं सारं उट्टं हा गरीब सामान्य माणसांवर काढतोय. ह्याला कसं शिकवायचं शोषण, अन्याय आणि भ्रष्टाचाराविरूद्ध लढायला ?

इतक्यात “साहेब” बाहेर आले मी त्यांना हाक मारली. चपराश्याने जळफळून माझ्याकडे विषारी कटाक्ष टाकला. मी “सायबां” ना म्हटलं, “माझं नाव डॉ. कशाळीकर मी दाखला मिळावा म्हणून अर्ज केला होता. तुम्ही बोलावलं होतं म्हणून आले !”

“डॉक्टर, आम्हाला व्हेरीफाय करावं लागेल. तलाठ्याचा, सरपंचाचा रिपोर्ट लागेल. मगच आम्ही दाखला देऊ शकतो.”

“पण आम्ही आडेलीत राहतो आणि तिथेच व्यवसाय करतो, हे तुम्हाला माहीत आहे. तरी देखील.....”

“त्याचं काय असतं, ऑफिशियल प्रोसिजर सांभाळायला लागतं ना.”

“मग मला बोलावलं का तुम्ही ?”

“आय अॅम सॉरी... पुढच्या वीकपर्यंत बहुतेक तुम्हाला सर्टिफिकेट देतो.” निर्विकारपणे साहेब म्हणाले.

“बहुतेक” माझं डोकं उसळलं. मी चिडून पुढे काही बोलण्यापूर्वी मध्येच त्यांनी मला तोडलं-”

“ओके आय अॅम बीझी नाअू.” एकदम स्वतःचा अधिकार दाखवत माझ्या

प्रश्नाचे उत्तर न देता, माझ्याकडे दुर्लक्ष करून ते चालू चागले. मागोमाग त्यांचा चपराशीही धावला.

पुढच्या आठवड्यात आणि त्यानंतरही दोन-तीन खेपा झाल्यानंतरही दाखला मिळाला नाही. तेव्हा मात्र त्यांच्या केबिनमध्ये घूसून संतापाने मी त्यांना जाब विचारला.

“तुम्हाला त्रास झाला ?” त्यांच्या नजरेतले कुत्सित भाव लपत नव्हते. ते पुढे म्हणाले, “तुमच्या भावाने आमच्याकडून लस टोचायला दहा रूपये घेतले.... आमच्या नातीसाठी. इकडे तर सेवा करता म्हणता... म्हटलं आमच्या हातात पण अधिकार आहेSS! काय ?”

मला काय बोलावं सुचेना. त्यांच्या हीन वृत्तीची शिसारी आली. तरी समजावणीच्या स्वरात म्हटलं, आमच्याकडे यायचं तुम्ही मोफत लशीसाठी. आमचे भाऊ वेंगुर्च्यात स्वतंत्र व्यवसाय करतात. ते काय धर्मादाय प्रॅक्टीस करीत नाहीत. आम्हाला यूथ क्लबमार्फत व्हॅक्सीन मोफत मिळतात. त्यांना नाही मिळत.

“तेच ते म्हणूनच थोडा त्रास तुम्हाला झाला. पुढच्या आठवड्यात मी तुमच्या हॉस्पिटलात येईन. नंतर मग सर्टिफिकेटचं पाहू”

चपराशी आणि त्याचा साहेब दोघेही रिप्रेझेंटेटिव्हजप्रमाणे हजार हातांच्या, भांडवलदारी सत्ताधारी, ऑक्टोपसचे हात. हे हात तोडायचे ? की आपलं काम चालू ठेवायचं ? असल्या माणसांकडे दुर्लक्ष करायचं ? कसं बदलणार हे ? विषण्ण मनानं मी परतलो.

एक दोन आठवड्यांनी दाखला मिळाला. पण अधिकारशाहीचा हा अनुभव माझ्यासारख्या सुशिक्षित व्यक्तीला येतो तर अडाणी माणसाची काय परिस्थिती होत असेल, याची थोडीफार कल्पनाही आली.

मोडकी होकायंत्र

आडेलीला असताना रूढींचा समाजमनावर किती वचक आहे त्याचे पुष्कळ अनुभव आले. डोकं बधिर करणारे आणि त्याचबरोबर विस्मयकारक. एका संध्याकाळी नेहमीप्रमाणे मी ओ.पी.डी. त बसलो होतो. काही घाई गडबड नव्हती. एक-एक पेशंट

तपासून पाठवत होतो. वातावरण तसं “डल्” होत. इतक्यात एक माणूस धावत आला. धापा टाकतं, कसाबसा म्हणाला, “लवकर चला... भाव सिरिअस असा.”

मी लगेच उठलो. सिस्टरला म्हटलं, मी जाऊन येतो. बॅग भरा. बॅग तयार होताच ती त्याच्या हाती दिली. त्याला डबलसीट घेतला आणि मोटरसायकल स्टार्ट केली. पंधरावीस मिनिटांनी एका माळावर त्याने गाडी थांबवायला सांगितली. गाडी पार्क केली. पण मला घर काही दिसेना. सुमारे पाऊण तास चालून त्यांच्या घरी अखेर एकदाचे पोचलो. पेशंटला तपासून झालं. विषबाधा असल्याचं आणि लगेच हॉस्पिटलला आणलं तर काहीतरी प्रयत्न करता येईल अन्यथा नाही असं स्पष्टपणे मी सांगितलं. मग त्याच्या बिछान्याजवळ पडलेली विषाची बाटलीही मला त्याच्या भावाने दाखवली.

“मग काय ठरवलं तुम्ही? पेशंटची परिस्थिती मी तुम्हाला सांगितली. हॉस्पिटलला अॅडमिट करता, की....?” मी विचारलं.

“होय करतो पण.....”

“पण? पण काय?”

“आज अमावास्या, कातरवेळ....”

“अरे, त्याचा जीव धोक्यात आहे. खुळेपणा कसला करता? माझ्या फी साठी नाही सांगताहे मी अॅडमिट करायला...”

“सायबानू तसा न्हय.....”

“मग?” मी थोडं रागवतच विचारलं.

“भटजीक विचारूक व्हया. तेनी व्हय म्हणाक नको?”

धड संध्या येत नसलेला भटजी. मराठी, इंग्रजी, संस्कृत यातली कुठलीच भाषा नीट न येणारा, तरीही त्याच्यावर इतका विश्वास! कदाचित भटजी अडवणूक करील अशी भिती व म्हणून हा वचक असावा. भटजीला विचारले नाही तर सणासुदीला भटजी येणार नाही. मग काय करणार? नक्षत्र, वेळ, पंचांग या सगळ्यासाठी भटजी हवा. त्याच्याशिवाय कसे चालणार? शेताची पेरणी, लावणी, कापणी, मळणी सगळ्याला नक्षत्र आणि वार बघायला लागतो! मी म्हटले, “तुझ्या भावाचं काही बरवाईट झालं

तर कोण जबाबदार?”

“असा कसा? रीतीभाती सोडून कसा चलात? तेतून जा काय जावचा ता जातला. तो आणि त्याचा नशीब.”

मी चाट पडलो. मनात खेद वाटला, त्याच्या भावाची परिस्थिती पाहून पण या सामाजिक शिस्तीचं आणि बांधिलकीचं कौतुकही वाटलं.

मनात आले, अध्यात्मिक आणि भौतिक सुखाचे मार्ग म्हणजे धर्म आणि शास्त्र. त्यांच्या अस्तित्वाचं रक्षण करण्याची खटपट हवी आणि त्यांच्या विरोधकांशी संघर्ष! मानसशास्त्र आणि निसर्ग यांचे प्राचीन ज्ञान म्हणजे या दोहोंचा पाया. त्याकाळी सतत चिंतन. अध्ययन, अध्यापन, अभ्यास, संशोधन करणारे ब्राह्मण म्हणजे प्राचीन काळचे शास्त्रज्ञ व तंत्रज्ञच. समाजाची होकायंत्रेच ती. पण आज? केवळ ब्राह्मण म्हणून आज ते अज्ञानी माणसांवर पगडा ठेवून राहिलेयत.

आडेलीतल्या एका भटजीची गिऱ्हाईकं वेंगुर्ल्याच्या मिशन हॉस्पिटलला जात. तर दुसरी त्याच्या इच्छेप्रमाणे कधी आमच्याकडे तर कधी इतर ठिकाणी. कधी कधी तो स्वतःच “औषधपाणी” करी!

पण एकंदर बऱ्याच भटजींच्या मस्तकात आमच्यामुळे शूळ उठत असे. त्यांचे “होकायंत्राचे” अढळ स्थान डळमळीत झाले म्हणून!

आर. एम. पी.

आडेली, मठ, वजराठ. वेतोरें, कामळेर या भागामध्ये त्या काळामध्ये तिघे चौघे आर. एम. पी. होते. त्यानांच रजिस्टर्ड मेडीकल प्रॅक्टीशनर म्हणतात. ते सर्वजण स्वतःच्या नावामागे “डॉक्टर” हा शब्द लिहीत आणि डॉक्टरकीच्या नावाखाली धुडगूस घालीत. या सर्वजणांचे प्रताप नेहमी माझ्या कानावर येत. एका डॉक्टरला तर लोकांकडून “सिरियस डॉक्टर” म्हणून उपाधी मिळाली होती. कोणताही पेशंट त्याच्या दवाखान्यात गेला किंवा कुणी त्याला व्हीजीटला नेले की हा डोके, पाठ, कुले, गुडघे, सर्वत्र स्टेथोस्कोप लावत असे आणि अत्यंत गंभीर चेहरा करून नकारार्थी मान हलवून फक्त दोनच शब्द उच्चारित असे. “सिरियस आहे!” पेशंटचे नातेवाईक हादरले की लगेच मनातल्या

मनात विजयी आनंदाने हसे. कारण, पेशंट सिरियस असल्याचं पटवलं की नातेवाईक अगतीक होऊन वाट्टेल ते करायला व करू द्यायला तयार होतात हे त्याला माहीत झालं होत ! लगेच तो पुढची चाल खेळायचा !

पेशंट “सिरियस” असल्यामुळे नातेवाईक त्याला फ्री हँड देत आणि मग हा किमान तीन-चार इंजेक्शनस् तरी देत असे. आणि अत्यंत काळजी लागल्याप्रमाणे बसून राहत असे. पेशंट बरा झाला तर “डॉक्टरांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. यश मिळाले” असं क्रेडिट आणि पेशंट मेला तरी “सिरियस होता. देवाची इच्छा !” अशी प्रतिक्रिया !

या सीरिअस डॉक्टरच्या दवाखान्यात एकदा मी गेले होते. डेकोरेशन म्हणून सुध्दा सलाईनच्या बाटल्या भिंतीवर लोंबताना दिसत होत्या. आज देखील ते दृश्य आठवलं की हसावं, की कीव करावी, कळत नाही.

दुसऱ्या आर. एम्. पी. चा किस्सा याहूनही चमत्कारिक आणि सुरस. एकदा थोड्या गडबडीत होतो. त्यामुळे नर्सची वाट न बघता मीच इंजेक्शनं दिली. नर्स इनडोअर पेशंट बघत होती. एक म्हातारी माझ्याकडून इंजेक्शन घेतल्यानंतर म्हणाली, “अमक्या तमक्या...डॉक्टरांनी इंजाक्शन दिला. त्यांना कसा समाधान जाल्लं.”

“म्हणजे... ?”

“तुमी इंजाक्शन दितात ता समाजणा सुध्दा नाय. ते कसा SS मोठ्ठा इंजाक्शन दितत.”

“पण मोठ्ठा म्हणजे काय ?”

“इंजाक्शन वायज दुखाक नको SS ? नायतर गुण कसो येतलो ?”

“अस्सं... अस्सं.” मी चेहरा शक्यतो गंभीर ठेवला. पण नर्स हसायला लागली.

“हसूक काय जाला गो ?”

“तुज्या डोचकीत म्हतारे, कांदे भरलेसत” नर्स हसत म्हणाली.

“सिस्टर , तिला समजावून सांगा.” मग म्हातारीकडे वळून म्हटलं.

“म्हातारे, ह्या चेडू सांगात ता जरा ऐकून घे हां.S! म्हणजे तुका सगळा समजतला.”

“ह्यो झील बग कसो मायेन बोलता, आणि तू आपला हसतसय खीS खीS खीS करून ? त्याचे गुण घे” लटक्या फणकाऱ्यानं म्हातारी, नर्सला म्हणाली.

त्या दिवशी, “इंजेक्शन दुखले नाही तर गुण येत नाही” हा म्हातारीचा समज नर्सने कसा घालवला कुणास ठाऊक ! आर. एम्. पी. वैदु, मंत्रतंत्र करणारे इत्यादी सारेच स्वतःचा भाव वाढवण्यासाठी खुळ्या समजूती पसरवतात. “देवाचा कोप” म्हणजे खरं तर “गुरवाचाच कोप” असतो. भटजी मंडळी देखील अश्मयुगीन कल्पना बाळगून स्वतःचे अस्तित्व आणि प्रभाव टिकविण्यासाठी धडपडत असतात, हेच खरं.

खरं म्हणजे अनुत्पादक काम करणारी ही मंडळीही समाजासाठी उपयुक्त ठरू शकतील. पण त्यांनी स्वतःच्या दृष्टीवरची झापडे फेकायला हवीत. आळस झटकायला हवा. नव्या युगातील विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची कास धरायला हवी. नव्या युगामुळे आपण कालबाह्य होऊ या न्युनगंडामुळे घाबरून जाण्याचे कारण नाही. झपाट्याने आणि आत्मविश्वासाने त्यांनी स्वतःचा विकास करायला हवा.

भाषाशास्त्र, व्याकरण, तत्वज्ञान यांची जीवनाशी सांगड भटजी घालीत नाहीत. पंचांग बघणारे ज्योतिषी अवकाश शास्त्राकडे दुकूनही बघत नाहीत. वैदूंना झाडपाल्यांचा शास्त्रीय अभ्यास करावा अशी बुद्धी होत नाही. पंचाक्षरी आणि तंत्रमंत्र करणारे, पॅरासायकॉलॉजिच्या प्रयोगशाळेतून फिरकत नाहीत. गुरव देवळांचे ऐतिहासिक आणि सामाजिक स्थान व महात्म्य जाणून घेत नाहीत.

इथल्या मातीशी नाते असलेले जे जे आहे, त्याचा विकास करून ते नव्या समाजात सामावून घ्यायला हवं. राज्यकर्त्यांना अशी सदबुध्दी होईल का ?

बहुसंख्य आर. एम्. पी. आमच्याबद्दल अफवा पसरवीत. आमची निंदाही करीत. समोर दिसलो तर तोंड वळवीत. नजरानजर झाली तरी दुर्लक्ष करीत. बोलले तरी नाखुषीनं आणि नाराजीनंच बोलत. ते ही मोजकेच. एकंदरीत त्यांना आमची

अडचण होई हेच सत्य!

त्यांचे जड साखळदंड तुटता तुटत नव्हते. उलट स्वतःबरोबर आम्हालाही ते खड्ड्यात ओढीत होते. अखेर योग्य राजकीय धोरणाशिवाय या. आर. एम. पीजचं, त्याच्यासारख्या इतरांचे आणि जनतेचं भलं होऊ शकणार नाही, हेच खरं.

आजमात्र ह्याच आर. एम. पी. ज. साठी आरोग्यदीप, थकवा घालवा, मोसमी आजार, संपूर्ण तणावमुक्ती, हितगुज, चैतन्यसाधना अशी उपयुक्त पुस्तके लिहून प्रकाशित केल्याचं समाधान आहे! राजकीय धोरणाशिवाय देखील काही प्रमाणात का असेना आर. एम. पी. ज आणि जनता या उभयतांचं भलं व्हायचा मार्ग मोकळा झाला आहे!

जेवल्यानंतर एकदोनदा

मी ओ.पी.डी त बसलो होतो. दुपारची वेळ मी पूर्णपणे मोकळा. जेवायला जाण्याच्या बेतात.

एवढ्यात एक सडपातळ गृहस्थ आत येतो. गोरा रंग, डोक्यावर इस्त्रीची गांधी टोपी, डोळ्यावर सोनेरी फ्रेमचा चष्मा, पांढराशुभ्र खादीचा नेहरू सदरा, खादीचं जाकीट, भारदस्त चाल, ताठ मान, नजर करारी, चेहऱ्यावर अधिकाराची जाणीव.

“मी... तालुका पंचायत समितीच्या.....कमिटीच्या....” माझ्यावर नजर रोखून माझ्या समोरच्या खुर्चीवर इशाऱ्याची वाट न बघता बसत तो गृहस्थ म्हणाला.

“तुमचं नाव ऐकलं. हातगुण चांगला आहे म्हणतात. म्हटलं बघू या तरी SS! एकदा तुमच्याकडून तपासून घ्यायचे मनात होतेच. जीप चाललीच होती सावंतवाडीला. तर म्हटलं उतरावं वाटेत.”

“काय होतंय?” माझी पृच्छा.

माझी तब्येत बघितलीत? तुम्हाला काय दिसतय अगदी ठणठणीत आहे. त्रास काही नाही. फक्त जेवल्यानंतर दोन-तीनदा मोठ्यानं पादावे लागते. “अन् मोठ्यानं पादून पुढे म्हणाला, हे SS अस्सं S व्यवस्थित तपासा आणि सांगा काय ते.”

पट्ट्या दाबून जेवलेला दिसत होता. लगेच प्रात्यक्षिकही करून दाखवलं.

माझ्या पोटात कावळे ओरडत होते, पण म्हाताऱ्याच्या व्यक्तिमत्वातच अशी जादू म्हणा किंवा जरब होती की माझी भूक मी बाजूला ठेवून यंत्रासारखा उठलो.

डोळे, जीभ, छाती, पोट एक एक तपासताना विचार आला, “आपणही बावळटच आहोत. कुमकुवत आहोत. अधिकाऱ्याच्या पदाचा, सामाजिक प्रतिष्ठेचा, आपल्यावरही प्रभाव पडतो आपणही दबून जातो.” पण दुसरं मन म्हणालं, “हा तर पेशंट म्हणून आलाय. याच्याशी नीट वागणेच योग्य आहे. मग हॅमर घेतला आणि रिफ्लेक्सेस घेतले. पुन्हा विचार आला, ह्यांच्या मेंदूला काही झालेलं नसताना मी ही तपासणी कशाला करतोय? ह्याला इंप्रेस करायला?” रिफ्लेक्सेस “नॉर्मल” होते. ब्लड प्रेशर घेताना वाटलं, खरं म्हणजे ब्लड प्रेशर तपासण्याची काय आवश्यकता आहे? व्ही. आय. पी. आहे, चूकून जर हाय ब्लड प्रेशर असलं तर राहून जायला नको आणि नंतर अंगाशी यायला नको म्हणून आपण तपासतो. पण मग सारे विचार बाजूला सारून उरलेली तपासणी पूर्ण केली.

एरवी कुणीही पेशंट आला तरी शक्यतो हे सगळे मी करायचो पण इतका सतर्क होत नसे एवढचं.

“तुम्हाला काही त्रास नाही. आहारात पालेभाज्या जादा ठेवा. जास्त तिखट खाऊ नका.” त्याच्याकडे बघत आत्मविश्वास गोळा करून मी म्हणालो.

उठून उभा राहात सदरा जाकीट घालत तो म्हणाला, “बाकी तुमचं कसं काय चाललंय? गर्दी दिसत नाही? इतक्या खेड्यात कोण येणार म्हणा! बSSरंSS! नमस्कार.” मग झटकन वळून रुबाबात तो चालू लागला.

मी नकळत त्याला दरवाज्यापर्यंत सोडायला आलो. पण लगेच कॉन्शस झालो. पण माझ्याकडे न बघताच थेट तो जीपमध्ये जाऊन बसला. मागे धुरळा उडवत जीप निघून गेली.

ओ.पी.डी. च्या दारात उडलेल्या धुरळ्याकडे पाहता मी क्षणभर उभाच राहिलो.

खेड्यात गेलेला, ध्येयवाद जोपासणारा, एक प्रामाणिक डॉक्टर मी, जीपच्या

धुरळ्यात खुळ्यासारखा उभा होतो, माझी फी त्यानं दिली नाही. एवढंच नव्हे तर विचारलं देखील नाही, की फी किती झाली. इतक्यात माझ्या लक्षात आलं. नर्स माझ्याकडेच बघच होती. म्हणाली, “आपल्या बापाचं हॉस्पिटल समजतात नालायक!”

नर्सनं त्याचं अचूक निदान केलं. अचूकपणे माझी भावना शब्दात उतरवली. मला थोडं बरं वाटलं.

“सिस्टर, मला अजून बरचं काही शिकायचं आहे. लोकांना बदलायचं तर स्वतःकडेच अंतर्मुख होऊन बघायला हवं. स्वतःच्या आत खोलवर लपलेली लाचारी आणि न्युनगंड फेकून द्यायला हवेत. अजून फार खुजा आहे मी.” खजील होत मी म्हणाले.

“नाही डॉक्टर, भाबडे अन् हळवे आहात तुम्ही, पण खुजे नक्की नाही.”

“अेनी वे! आमचीच जर ही हालत तर इतरांची काय परिस्थिती करीत असतील हे लोक? आज सुटला पण पुन्हा सापडला तर दाखवीन माझं पाणी.” उत्तेजीत होऊन मी म्हटलं.

पण म्हातारा हुशार. पुन्हा माझ्या ओ.पी.डी. ची पायरी चढला नाही.

निर्लज्ज

रात्री दोन वाजता जेव्हा त्या घरी पोचतो तेव्हा बाई केव्हाच बाळंत झाली होती. मूल मरून गेलं होतं. चिंध्या आणि चिरगुटांचा खच पडला होता. मरतुकडी आणि पांढरी फटफटीत बाई झोपली होती. मातीच्या भिंती, तांबड्या मातीने सारवलेली जमीन, घाणेरडे कपडे, कळकट वातावरण! कधीही न विसरण्यासारखं दृश्य होतं! गंमत म्हणजे किळसवाण्या वातावरणामधल्या त्या बाईची आर्थिक परिस्थिती वाईट नव्हती. बाईचा नवरा शाळा मास्तर. आंब्याचे व इतर उत्पन्नही बऱ्यापैकी. घरदार, पैसाअडका तसा कमी नाही.

पण तरी देखील रात्री दोन वाजता मला झोपेतून उठवून स्वतःच्या घरी नेऊन मास्तरमहाशयांनी हा सगळा “शो” केला. गरोदरपणात हॉस्पिटलात नाव नोंदवणं नियमित तपासणी करणं. आवश्यक ती जीवनसत्व, लोह, कॅल्शियम देणं, हे काहीच

करायची त्याला बुध्दी झाली नाही. अगोदरची पाच पोरं असताना कुटुंब नियोजनाची शस्त्रक्रिया करून घेणंही ह्या मास्तराच्यानं झालं नाही.

अडलेली बाई आहे, आपल्याला बोलावलं तर जाणे कर्तव्य आहे, एवढ्या एकाच भावनेनं मी त्याच्याकडे गेलो. वास्तविक हॉस्पिटलमध्ये ह्या भल्या माणसानं नाव नाही नोंदवलं तरीही पेशंटला कळा यायला लागताच हॉस्पिटलात तरी त्यांन घेऊन यायचं! पण तेही नाही जमलं त्या बेजबाबदार माणसाला.

मूल गेलेलं बघितलं आणि मला वाईट वाटलं. साहजिकच व्हिजीट फीबद्दल मी काही बोललो नाही. हॉस्पिटलला परतलो. माझं काही काम शिल्लक नव्हतंच.

त्यानंतर बरेच दिवस झाले. मास्तर काही माझ्याकडे आला नाही. एकदा अचानक एकजण घरी आला. दुपारची वेळ नुकताच जेवून काहीतरी वाचत पडलो होतो. कुणीतरी आलं म्हणून बाहेर आलो.

“...मास्तर सिरिअस आसत. तुमका असशाल तसे बोलायलासा.”

मी विचारलं, “काय झालयं?”

“काय्येक बोलाक तयार नाय. एकदम गप. वाचा गेलीसा.”

“मग इकडे का आणत नाही?”

“आणण्यासारखी परिस्थिती नाय. तुमीच वायच लवकर चला.”

कपडे केले आणि मी मोटारसायकलवर त्या माणसाला घेऊन अगदीच कच्च्या रस्त्याने वीस-पंचवीस मिनिटांनी त्या मास्तरच्या घरी गेलो. बघतो तर डोळ्यावर विश्वास बसेना. बाहेरच्याच प्रशस्त पडवीत आरामखुर्चीत आरामात मास्तर पडलेला. वय सुमारे पंचेचाळीस, गव्हाळ रंग, शिडशिडीत बांधा, काळे कुरळे केस, नारदासारखी डोक्यावर शेंडी, दाढीमिशा गुळगुळीत. खाली पायजमा घातलेला व वर उघडा असा मास्तर हसतमुखानं आरामात माझं स्वागत करीत होता.

मी विचारलं, “काय होतंय तुम्हाला?”

लगेच, मोठ्या कष्टानं बोलण्याचा आव आणून हळूSS म्हणाला, “अस्वस्थ

ऽ वाटतं ऽ य, बोलता ऽ येत नाहीऽऽ उठता येत नाहीऽऽ”

मग नाडी, रक्तदाब, श्वसन, रिफ्लेक्सेस, टेंपरेचर बघितलं. सगळं काही व्यवस्थित चाललेलं. मी समजलो, हिस्टेरिकल केस.

“तुम्हाला काही झालेलं नाही.” मी म्हटलं.

“पण उठता येत नाही.” पुन्हा अगदी हळू ऽऽ आवाजात त्यानं गाऱ्हाणं मांडलं.

मी म्हटलं, “येईल उठा” लगेच क्षणार्धात दंडाला धरून त्याला काही कळायच्या आतचं उठवला आणि माझ्याबरोबर अंगणात आणलं.

“आता कसं वाटतंय ?”

“जरा ऽ बरं ऽ आहे” त्याचा आवाज जऽऽरा मोठा झाला. थोड्या वेळानं माझ्याबरोबर तो चहा प्याला.

असा प्रकार सुमारे अर्धा डझन वेळा तरी घडला.

प्रत्येक वेळी त्याची लक्षणं बदलायची पूर्ण कल्पना असूनही, “केव्हा काय होईल, हे सांगता येत नाही. आपल्याकडून कुणाकडे दुर्लक्ष होऊ नये” या भावनेने मी त्याच्याकडे जात राहिलो.

याशिवाय इतरही कारणांसाठी दहा-बारा व्हिजीटस वेऱ्ल्या. मोटारसायकलवरून स्वतःचं पेट्रोल खर्च करून स्वतःची कंबर दुखवून इतक्या वेळा त्याच्याकडे गेलो पण माझी फी किती झाली म्हणून त्यानं विचारलंही नाही. शेवटी वाट बघून बघून मी बील पाठवलं. एक-दोनदा-अनेकदा! पण त्यानं बील दिलं नाहीच पण माझ्याकडे यायचं बंद केल आणि माझीच उलट निंदा सुरू केली नी वेंगुर्ल्याच्या मिशन हॉस्पिटलमधून उपचार घ्यायला सुरुवात केली.

मला हे कळलं तेव्हा त्याला बोलावणं पाठवलं. दोन-चारदा त्यानं दाद दिली नाही. पण नंतर एकदा आला. ओ.पी.डी.त. बसल्यावर सर्वासमक्ष त्याला टोचून टोचून बोललो. पण त्याची कातडी जरा जास्तच वातड निघाली! थोडासा खजिल झाला, पण त्यापेक्षा फी द्यावी लागणार नाही, याचा निर्लज्ज आनंदच त्याला

जास्त झाला. धन्य तो मास्तर आणि धन्य त्याचे विद्यार्थी! धन्य त्याचे कुटुंबीय!!!

पदवी

हॉस्पिटलमध्ये दिवसरात्र सगळी जबाबदारीची कामं अण्णा करायचा. एम्. एस्.ची पदवी पदरात पाडून घ्यायला अभ्यासाची गरज होती. पण त्याला क्षणाचीही उसंत मिळत नसे. उसंत मिळालीच तरी मनात पेशंटचे विचार. शेवटी त्याने ठरवले की एम्. एस्. करायलाच नको.

मी त्याला म्हणालो, “चांगुलपणा, क्षमता इ. बाबी आपल्याकडे लुळ्या पांगळ्या आहेत. त्यांना पदवीची कुबडी लागते.”

तो म्हणाला, “पण एकाच वेळी किती क्षेत्रामध्ये धडपडायचे? एम्. एस्. पास होणं म्हणजे विनोद तर नाही? परीक्षक वाटेल ते प्रश्न विचारतात. कसं पास होणार? अभ्यासाच्या नावानं तर बोंबच चाललीय.”

त्याचं म्हणणं कदाचित खरंही असेल. पण मला ते कडू वाटत होतं. मी म्हटलं, “परीक्षा पास व्हायला आवश्यक ते सगळं तुझ्याकडे आहे. शिवाय तुझ्यापाशी परीक्षकांच्या किमान शंभरपट नैतिक ताकद आहे. यु हॅव मॉरल स्ट्रेंथ. जग पैशाभोवती फिरतय हे खरं; पण व्यवहारात देखील आंतरिक सामर्थ्य महत्वाची भूमिका बजावतं. तुझं पास होणं यावेळी कोणतीही शक्ती थांबवू शकणार नाही. हो ना करता करता “चान्स घ्यायला हरकत नाही.” या मुद्यावर एकमत झालं आणि तो पुण्याला गेला.

परीक्षेच्या केवळ सात दिवस आधी पुण्याला गेला. सात दिवसांचा अभ्यास आणि एम्. एस्. ची पदवी यांचा मेळ कठीण होता. पण परीक्षेला बसला. पास झाला. एवढंच नव्हे विद्यापीठात पहिल्या पाच सात नंबरात आला. परीक्षकांनीही कौतुक केलं. अभिनंदन केलं.

खरंच, आंतरिक सामर्थ्याला या जगात कोणतं स्थान आहे? कोणत्या कारणानं परीक्षकांच्या मनात तेच प्रश्न विचारावं असं झालं, जे त्याला नीट येत होते? कोणत्या पध्दतीनं घटनांचे क्रम नियंत्रित होता? की घटनाक्रम हा मनाचा खेळ आहे? प्रत्यक्षात असंख्य घटनांचे असंख्य बुडबुडे असंख्य दिशांनी फुटतच असतात अन् विनाकारणच त्यांना भविष्य भूतकाळाच्या चाकोरीत आपण कोंबतो? सोईस्कर

अर्थ आपण त्यांना बहाल करतो ? अण्णानं पास होणं याचा अर्थ त्याच्या व आमच्या आंतरिक सामर्थ्याचा जय झाला असा निष्कर्ष कोणत्या आधारावर काढायचा ? अन् जगात जे जे मानवी आणि उदात्त समजतो, आपल्या अंतःकरणाला जे सुख देतं त्याचा विजय होणारच असं समजणं म्हणजे एक प्रकारचा भाबडेपणा नाही का ? कोणता आधार आहे या श्रध्देल ? अंतःकरणाचा आणि घडणाऱ्या घटनांचा संबंध काय ?

ते काही असो अण्णा पास होऊन आला. सर्वांना बरं वाटलं. माणुसकीची सरशी झाली असाच मी त्याचा अर्थ लावला. माणसाची जात जगत रहाणं हे सत्य मर्यादित असलं तरीही व्यवहाराचा पाया म्हणून मी तरी ते स्वीकारलं होतं. अन् त्यासाठी सक्षम माणुसकीचं जगणं, महत्त्वाचं असल्यामुळे मी माणुसकीचा कैवारी झालो होतो.

एस्. एस्. ची पदवी मिळण्यातल्या अडचणी जितक्या क्लेशकारक तितकीच पदवीची कुबडी या समाजात लागते, ही जाणीव बोचरी. आपण हे चित्र बदलू शकत नाही याचं शल्यही टोचणारं.

लोकांना आत्मविश्वास द्यायची आमची उमेद, परीक्षा पध्दती आणि अभ्यासक्रमातील दोषांमुळे अशा तऱ्हेने थोडीतरी कमी झाली असती पण अण्णा पास झाला आणि नवी उमेद आली.

एअर कंडिशन पाहिजे

माणूस म्हणजे काही नंबर नव्हे. पन्नास कोटी, साठ कोटी, सत्तर कोटी असे आकडे म्हणजे भारतीय समाज नव्हे. पण भुके-कंगाल आणि निराश्रित लोकांना व्यक्तीमत्त्व असतंच कुठं ? त्यांच्या मुलाबाळांच्या बाबत “ही ५५ ढीगभर पोरं काढतात” अशी प्रतिक्रिया आपण मध्यम वर्गीय करतो. सरकारही प्रजेकडे “माणूस” म्हणून पाहत नाही. चालती-बोलती, अन्न खाणारी यंत्र म्हणून पाहतं असं एकंदर परिस्थिती पाहून वाटतं. जे सरकार समाजाला “माणूस” म्हणून किंमतच देत नाही, केवळ तेच सरकार संख्येचा बाऊ करून शिक्षण, आरोग्य, निवारा आणि काम यांची काहीही हमी न देता कुटुंबनियोजनाची सक्ती करू धजतं. असलं सरकार कुटुंबनियोजनाच्या सक्तीमुळे

मग पडूही शकतं ! असलंच सरकार समाजाच्या गरजा न पुरवता भरमसाठ लोकसंख्या वाढली तरी सवंग लोकप्रियतेसाठी कुटुंबनियोजनाकडे सोईस्करपणे दुर्लक्षही करू शकतं.

पती-पत्नीला मुलं केव्हा व्हावी हे ठरविण्याचं स्वातंत्र्य असावं म्हणून इच्छाशक्तीच्या जोरावर लैंगिक भुकेवर नियंत्रण ठेवून गृहस्थाश्रम पाळणं सर्वांना शक्य नाही. म्हणून संततिप्रतिबंधक शस्त्रक्रिया व कुटुंबनियोजनाची इतर साधनं यांचं समाजाच्या निकोप आरोग्यासाठी अनन्य साधारण महत्त्व आहे. सरकारने नादानपणा करून लोकांच्या मूलभूत गरजा भागवण्याची जबाबदारी स्वीकारली नाही तरी कुटुंबनियोजनाचं काम योग्य दृष्टीकोणातून आपण करायला हवं असं माझं मत बनलं. शोषणाच्या विरोधात या कामाचा उपयोग निश्चितच होणार होता.

साहजिकच अण्णा पास होऊन आल्यावर लगेच आम्ही “कुटुंबनियोजन केंद्र” म्हणून आमच्या हॉस्पिटलला मान्यता मिळावी यासाठी अर्ज केला. कुटुंबनियोजन केंद्र म्हणून मान्यता मिळाली म्हणजे, आमच्याकडे कुटुंबनियोजनाची शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्यास सरकारकडून योग्य ते बक्षिस ठरल्याप्रमाणे मिळाले असते. कुटुंबनियोजनाचा योग्य दिशेने प्रसारही झाला असता आणि आम्हालाही मोफत शस्त्रक्रिया करून विनाकारण तोटा व भुर्दंड सहन करावा लागला नसता.

आमच्या अर्जाला उत्तर आलं. जिल्हापरिषदेचा कुणीतरी अधिकारी कालांतराने हॉस्पिटलची पाहणी करायला आला.

आम्ही त्याचं नेहमीप्रमाणे साधं स्वागत केलं. हॉस्पिटल फिरून दाखवलं. ऑपरेशन थिएटर देखील त्यानं पाहिलं. एव्हाना आमच्याकडे ऑपरेशन टेबल, बेलोज अॅपॅरेंटस, शस्त्रक्रियेची आवश्यक ती सगळी उपकरणं, ऑक्सिजन सिलेंडर इ. सोयी आल्या होत्या. साहेबांनी नाक मुरडलं तेव्हा मी चकित झालो. पण काय म्हणतात ते ऐकावं म्हणून गप्प बसलो.

थोड्या वेळानं तो म्हणाला, “मान्यता कशी मागता ? एअरकंडिशनड कुठे आहे थिएटर ?”

मला धक्काच बसला, “का बरं ?”

“तसा नियम आहे. ओ.टी. ला ए. सी. पाहिजे. तरच मान्यता. नाहीतर नाही.”

साहेबांना आमच्याकडून काही तरी “अपेक्षित, होतं? की सरकारनेच (वाटेल तशी कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया शिबीरे पार पाडणाऱ्या!) लोककल्याणाच्या (!?) तळमळीने हा नियम जारी ठेवला होता? क्षणभर मी विचार केला आणि त्याच्या मनाचा कानोसा घेतला. “तुम्ही रस्त्यावर शिबीरं आयोजित करता ते चालतं?” झटकन् मी विचारलं,

“तो तुमचा प्रश्न नाही. नियम म्हणजे नियम.”

“मग इथपर्यंत येण्याची गरज काय होती? पत्राने का नाही विचारलंत? विनाकारण वेळेचा अपव्यय कशाला केलात?”

“ते तुम्ही बोलायचं कारण नाही.” रागानं तो गुरगुरला.

“ओ. के. नका देऊ मान्यता,” मी त्याला तोडून पुढे म्हटलं. “तुमचं तुम्हाला कळलं असतं तर एवढं ऐकून घ्यायला इथे आला नसता तुम्ही.”

“ओ. के. सी. यू. म्हणून तो उठला आणि जीपकडे चालता झाला. लगेच त्याचे चपराशी लगबगीने त्याच्या मागे गेले.”

“आपल्याकडे सगळ्या, “शाह्या” आहेत. बादशाही फक्त नावालाच गेली. गुंडशाही, चोरशाही, स्मगलरशाही, झुंडशाही, पुढारीशाही, नोकरशाही, सावकारशाही, भांडवलशाही इ. इ. आणि लोकशाहीचा बुरखा मात्र आहे थोबाडावर. सरळमार्गी आणि प्रामाणिक माणसांना छळतात! ह्यांच्या स्वार्थासाठी लोकांचा सत्यानाश करायला मागेपुढे पहात नाहीत हे!” मी कळवळून म्हटलं.

“तू इतका तळतळाट करतोयस खरा, पण लोकांना तरी आपल्या कामाची काय किंमत आहे?” अण्णानं विचारलं.

सुविधाच सुविधा-कागदावर

आडेलीत आठवड्यातून फक्त दोनदा टपाल येत असे. मुख्य पोस्टऑफिस वेंगुर्ल्याला पाच-सहा मैलावर. संपर्क व्यवस्था सुधारावी म्हणून, गावात पोस्टऑफिस

सुरू करावं आणि पोस्टमनचा पगार वाढावा म्हणून मी पत्रव्यवहार केला. मनीऑर्डर, रजिस्टर, पार्सल, बचत, एक ना दोन, अनेक फायदे लोकांना मिळाले असते व ते आवश्यक होते.

ज्यांच्यावर आम्ही उपचार करत होतो त्यांच्या सुविधा वाढल्याशिवाय त्यांच्या आरोग्यात फरक पडणार नव्हता आणि आमच्याही सुविधा वाढल्याशिवाय आमचे उपचार अधिक कार्यक्षम होऊ शकणार नव्हते.

पण हा सारा विचार भाबडेपणाचाच ठरला. आमच्या पत्रव्यवहाराला फळ आलं नाही. धडपड वांझोटी ठरली. हाच अनुभव इतरही अनेक बाबतीत आला.

सावंतवाडी वेंगुर्ला हा मार्ग हॉस्पिटलच्या समोर आहे. एस्. टी. च्या विभाग नियंत्रकांना आम्ही विनंती केली की हॉस्पिटलसमोर जो बस थांबा आहे, तिथे शेड तरी बांधा. पण त्याही “खात्यानं” आमची विनंती मानली नाही. खुटवळात पूर्वी आठवड्याचा बाजार भरत असे. कालांतराने तो बंद झाला. आठवड्याचा बाजार सुरू झाला असता तर पंचक्रोशीतल्या लोकांची दुहेरी सोय झाली असती. त्यांच्या विक्रीच्या वस्तू वेंगुर्ल्यापर्यंत न्याव्या लागल्या नसत्या आणि खरेदीसाठीही सोय झाली असती. शिवाय केवळ औषधासाठी म्हणून मुद्दाम आमच्या हॉस्पिटलमध्ये येण्याची धावपळ करावी लागली नसती.

पण काहींना वाटलं. “ह्यांका पेशंट व्हये म्हणान इतके खटपटी करतसत काय्येक नको बाजार.”

मी एकदा अण्णाला म्हटलं. “आम्हाला पेशंट हवेतच, पण त्यांना निरोगी बनवण्यासाठी. लुटण्यासाठी नव्हे! सर्वांची जास्त सोय होईल तेवढं आपण जास्त काम करू शकतो. हे खरं नाही का?”

“बरोबर आहे. पण आमची खाजगी मालमत्ता वाढेल त्याचं काय? प्रत्येकी शंभर रुपये सुद्धा वैयक्तिक खर्च करत नाही आपण, हे जरी खरं असलं तरीही शेवटी नाव आमचंच होतं ना? म्हणून जळफळाट होतो काही जणांचा. आपण करायचं नाही. दुसरा करतो ते बघवत नाही. अशी ही प्रवृत्ती आहे इथे.” तो म्हणाला.

अखेरपर्यंत पोस्ट, बसथांबा, बाजार, यातलं काहीही झालं नाही.

एकाकी

अनेक पदर, अनेक थर, अनेक रंग अन् अनेक छटा माणसाच्या व्यक्तिमत्वात मिसळलेल्या असतात पण सतत कसोटीच्या दडपणाखाली वावरून देखील ताजेतवाने गुलाबाप्रमाणे उमलणारे लोक विरळाच. त्यातून अवघड परिस्थितीत स्वतःच्या मस्तीत, धुंदीत, भिरकीत, गुंगीत, स्वप्नात, कल्पनेत, सिध्दांतात, विचारप्रणालीत, कामात रममाण, आणि व्यग्र होणारे आणखीनच विरळा. विवेकानंद, लेनिन, हो चि मिन्ह, माओ, मार्क्स, टिळक, आगरकर, गोखले, सावरकर अशी असंख्य नावे डोळ्यापुढे उभी राहातात.

पण आम्ही यातले काही नव्हतो. प्रचलित सामाजिक, धार्मिक व राजकीय प्रवाह स्वीकारार्ह नव्हते. भांडवलदारी विचारांचा तर तिटकाराच आम्हाला होता. पण आमचा स्वतःचा असा कोणताही वैचारिक अगर राजकीय पंथ, प्रवाह किंवा प्रभाव नव्हता. खेड्यात हॉस्पिटल काढून व्यवहारी जगापासून आम्ही जसे तुटलो तसेच डाव्या विचारसरणीच्या मित्रांपासूनही (आमचं काम त्यांना रिफॉर्मिस्ट वाटत असल्यामुळे) आम्ही तुटलो! वैचारिक एकटेपणा वाटायला आला. आमची भूमिका तशी स्पष्ट असूनही शक्तीच मर्यादित असल्यामुळे आमची भूमिका म्हणजे मिणमिणती पणती होती! एकाकी...

या दरम्यान मी मुंबईला आलो होतो. हॉस्पिटलसाठी मंजूर झालेलं सिमेंट आडेलीला न्यायचं होतं. सरकार दरबारी खेते घालण्यात आठ-दहा दिवस गेले. त्या आठ-दहा दिवसात मंत्री, पत्रकार, लेखक, विद्यार्थी, डॉक्टर, कामगार वगैरे विविध स्तरातील परिचितांना भेटलो.

साहजिकच कुठे प्रॅक्टीस सुरू केली. प्रॅक्टीस खेड्यातच का सुरू केली? आडेली कुठे आहे? प्रॅक्टीस चालते ना? वगैरे वगैरे प्रश्नांचा भडिमार झाला.

मी माझ्या परीनं सर्व स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. पण कुणाला माझी कृती व माझ्या कल्पना पटल्या नाहीत. काहींनी स्पष्ट सांगितलं, काहींनी खोटंखोटं ओढूनतापून कौतुक केलं. काहींनी फंड गोळा करण्याच्या सूचना केल्या. काहींनी रजिस्टर्ड ट्रस्ट करायला सांगितलं. कुणी खाजगी संस्थेसाठी वर्गणी जमवण्यात येणाऱ्या अडचणी

सांगितल्या. रजिस्टर्ड ट्रस्ट करून टॅक्स एक्झेम्पशन सर्टीफिकेट घे म्हणजे नक्की पैसे जमतील अस काही मित्र म्हणाले. कुणी लता मंगेशकर नाईट करायला सांगितलं. एकंदरीत, बहुतेकांनी पैसे कसे जमतील याची विवंचना मला बहाल केली.

एकाला मी म्हटलं. “पैसे ही आमची मुख्य समस्या नाही.”

“काय सांगतोस? पैश्याशिवाय काही शक्य नाही.”

मी जोरानं म्हटलं, “माणूस पैसा निर्माण करतो, माणूस इमारती बांधतो, माणूस यंत्र बनवतो, सुखसोयी माणूस निर्माण करतो. माणूसच महत्वाचा आहे. त्याची इच्छा महत्वाची आहे. कळलं?”

“पण नुसती इच्छा असून काय उपयोग? पैश्याशिवाय काही हलत नाही.”

“हे बघ, तुझा हा दरिद्री दृष्टीकोन मला देऊ नको. मला कुणाकडे हात पसरायचे नाहीत. ज्यांना आमच्या कामाची किंमत आहे ते आम्हाला सर्वतोपरी पाठिंबा देतील. आणि आमचं काम तितकंसं महत्वाचं नसेलच तर, काळाच्या ओघात पुसून जाईल ते. पण त्याचीही पर्वा नाही मला.” थोडं चिडूनच मी म्हणालो.

माझे काही मित्र म्हणाले, “तुम्ही सुधारणावादी काम करता. सुधारणावादी कामामुळे क्रांतिकार्याची हानी होते. लोकांना मदत केली की लोक आहे त्या परिस्थितीशी जुळवून घ्यायला लागतात. परिस्थिती सुसह्य झाल्याने ती बदलण्याची गरज त्यांना वाटेनाशी होते.”

मी म्हटलं. “क्रांती कोण करणार? आजारी माणसं की निरोगी? भुकेनं लाचार बनलेले की काम करून पोट भरणारे? जिवंत माणसं की मुडदे? तुमचा बाप किंवा भाऊ मृत्युशय्येवर पडला तर त्याला औषध देता ना? स्वतःच्या पोटात दुखलं तर औषध घेता ना? मग खेड्यात मात्र मी हॉस्पिटल काढलं तर रिफॉर्मिस्ट कसा?”

“भावनाप्रधान होऊन क्रांती होत नाही. यू आर इमोशनल. तू भावनाशील आहेस.”

“अरे, तुम्ही तुमचं क्रांतिकारक तत्वज्ञान फक्त शहरात कशाला उबवत बसता? खेड्यात काय माणसं नाहीत?”

“तुला पोलिटिकल अॅनालिसिस कसं कळत नाही ? क्रांतीचा अग्रणी कामगारवर्गच राहिल. क्रांतीकार्य कामगार वर्गातच करायला हवं. खेड्यात कितीही शोषण असलं व दलित, शेतमजूर, हे शोषित असले तरी क्रांतीकारक असा एकच वर्ग आहे. तो म्हणजे संघटित असा कामगारवर्ग.”

मला हे पोलिटिकल अॅनालिसिस - हे राजकीय परिस्थितींचे विश्लेषण पटत नव्हतं. कामगार वर्ग हाच सर्व गुणसंपन्न आणि सामर्थ्यवान आहे आणि तोच क्रांती घडवणार असं म्हणणारे माझ्या दृष्टीनं कामगार वर्गाचं कल्याण करत नव्हते. कुणाहीप्रमाणे कामगार हाही माणूस आहे. त्याच्यामध्ये देखील पैशाभोवती फिरणाऱ्या समाज व्यवस्थेचे दोष आहेत हे लक्षात घ्यायला हवं होतं. शॉर्टकटनं पैसे मिळवण्याच्या युक्त्या, लाचारी, लाचलुचपत, संधिसाधूपणा हे सारं त्यांच्यात आहे. हे त्यांना आणि इतरांना समजायला हवं होतं. पण माझ्या बऱ्याच मित्रांना हे समजत नव्हतं किंवा क्रांतीची किंवा शोषण नष्ट करण्याची जबाबदारी, कामगार वर्गावर ढकलून, ते अंगचोरपणा तरी करत होते. कामगारांनी वर्ग म्हणून सर्व शोषितांच्या, शेतमजूरांच्या, दलितांच्या, स्त्रियांच्या, किंबहुना एकूण समाजाच्या समस्या जाणून घेतल्या आणि न्याय्य बाजूने नेहमी संघर्ष केला तरच सदसद्विवेकाची सत्ता येण्याची शक्यता मला वाटत होती. माझ्या मते तेच आवश्यक होतं व आहे.

पण कामगार पुढाऱ्यांनी फक्त “कामगार राज्य” यायला हवे, कामगारच क्रांतीचा अग्रदूत आहे, असा अहंगंड पोसणाऱ्या पोकळ घोषणा दिल्या किंवा बोस व पगारवाढीचेच लढे लढवले व अपंगावरील अन्याय, स्त्रियांवरील अत्याचार, व्यसनाधीनता, वेठबिगारी, आदिवासींचे हाल, कुटुंबनियोजन, साक्षरता, इत्यादीशी कामगारांचे लढे निगडीत केले नाहीत तर न्यायाचे राज्य येण्याची शक्यता, क्रांती होण्याची शक्यता मला वाटत नव्हती.

मी म्हटलं, “क्रांती म्हणजेच माणुसकीचं राज्य ते आणायचं तर माणुसकीचा उद्घोष करायला हवा. माणुसकीची मूल्यं जपायला हवी. आम्ही ती जपण्याचा प्रयत्न करतोय. साऱ्या सत्प्रवृत्त कामगार संघटनानी व राजकीय पक्षांनी एकत्र येऊन आम्हाला - म्हणजे व्यक्तित्वात: आम्हाला नव्हे - आमच्या प्रवृत्तीला, आमच्या कृतीला पाठींबा द्यावा. कामगार वर्गाचा दृष्टीकोन अशा तऱ्हेने अधिक मानवी अन् अधिक

समृद्ध बनवावा. त्यांच्या या लढ्यात आम्ही नक्कीच त्यांना सहकार्य देऊ कारण ते लढे आम्ही आमचेच समजतो.”

“मी क्षुद्र असेन. माझी कृती क्षुद्र नाही. आम्हाला यश आलं तर ते आपलं सर्वांच असेल अपयश आलं तरी तुमची जबाबदारी टाळल्याचं पाप तुमच्या डोक्यावर राहिल. केवळ आमचा मूर्खपणा म्हणून तुम्ही नामानिराळे राहू शकणार नाही. तसेच भौतिक परिस्थिती अजून क्रांतीसाठी परिपक्व झाली नाही असेही म्हणू शकणार नाही. लक्षात ठेवा. जोपर्यंत आपली सर्वांची जीवनदृष्टी व मूल्ये विकसित होत नाहीत, तोपर्यंत तंत्रज्ञान, संघटनकौशल्य, पर्यायी सहकारी उत्पादन व्यवस्था व सामर्थ्य या बाबतीतही आपण सारे मागे पडणार,”

“तुझ्या कल्पना रोमॅंटिक आहेत. रोमांचकारी आहेत. विचार युटोपियन - स्वप्नाळू आहेत. इंग्लिटेरियन आणि अल्ट्रूइस्टिक वागून क्रांती होत नाही. क्रांतीसाठी पॉलिटिकल थॉट लागतो. पॉलिटिकल अॅनालिसिस लागतं. पोलिटिकली स्ट्रॉंग पार्टी लागते. शिवाय भांडवली विकास व्हावा लागतो.”

माझी खात्री आहे की त्यांचे विचार म्हणजे त्रयस्थाच्या भूमिकेतून केलेली काथ्याकूट होती, किंवा अजाणता केलेली बौद्धिक गफलत.

पठडीतली साचेबंद व पोथीपद्ध विचारसरणी मानणारे विविध धर्मांचे कडवे पुढारी, संप्रदायाचे संकुचित नेते, जातींचे जातीयवादी पुढारी हे सारेजण एकतर अप्रामाणिक तरी असतात किंवा आंधळे तरी, किंवा दोन्हीही. त्यातले काही जण आवेगाच्या भरात सर्वस्वाचा होम करतात तर बाकीचे स्वतःची खूर्ची व सत्ता सांभाळतात. पण परिणाम मात्र एकच. क्रांतीचा काही सुगावा लागत नाही.

आमचं पाऊल योग्यच होतं. मला ते शाबीत करावं लागणार होतं.... ज्यांच्याकडून सहकार्याची अपेक्षा केली त्यांच्या मदतीशिवाय. जोवर आमच्या स्वप्नात इतर सहभागी नव्हते किंवा आम्ही त्यांना सहभागी करू शकलो नव्हतो तोवर या स्वप्नाचा आम्हाला एकाकीपणेच पाठपुरावा करीत राहणं क्रमप्राप्त होतं.

दरी

मुंबईच्या आठ-दहा दिवसात माझा आत्मविश्वास थोडासा डळमळीत झाला.

थोडासा गोंधळही झाला. थोडासा हताश झालो.

अखेर सिमेंट एका संध्याकाळी गोडाऊनमधून ट्रकमध्ये भरलं आणि ट्रक आडेलीच्या वाटेला लावला.

ड्रायव्हरबरोबर इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्या. थोड्या वेळानं एके ठिकाणी आम्ही जेवलो. रात्रीचे साडेदहा अकरा झाले. तशी थोडी पेंग यायला लागली. ड्रायव्हर माझ्या अंगावर जवळ जवळ खेकसला. “ड्रायव्हरच्या बाजूला बसून पेंगता ? काही वाटत नाही ? बाजूचा माणूस झोपला तर ड्रायव्हरला पण झोप येते उठा.”

मी मुकाट्यानं तारवटलेले डोळे उघडले. आपण गुन्हा केल्यासारखं वाटलं.

“बोला ना काहीतरी, गप्प काय बसता ?” तो म्हणाला.

“काय बोलायचं ?”

“कुछ भी बोले ! तुम भी क्या आदमी है ?” माझ्याकडे तिरस्काराने बघत तो उत्तरला. मी आणखीनच ओशाळलो.

“असं वाकडं तोंड काय करता बायकाप्रमाणे ? बोलल्यावर रुसलात काय ?” हसत त्यानं विचारलं.

“हॅ, हॅ, नाही, नाही.” मी हसण्याचा प्रयत्न केला.

मध्यमवर्गीय माणूस फारशी प्रवासाची चैन करू शकत नाही. पण जो काही प्रवास मी केला त्या सर्व प्रवासापेक्षा कमालीचा कंटाळवाणा प्रवास होता हा ट्रकचा प्रवास. पण पोटासाठी आयुष्यभर त्या ड्रायव्हरच्या नशीबी आलेला. वैफल्य, वैताग आणि त्याचे कष्ट याचा सूड त्यानं माझ्यावर उगवला. खूपच उणं-दुणं मला बोलला तो. आणि अगदीच विनाकारण. पण त्याच्याशी वैचारिक संघर्ष करण्याची माझी क्षमता नव्हती. शारीरिक मारामारी करण्याची इच्छा नव्हती. मारामारीची वेळही नव्हती. सुरक्षितपणे सिमेंट आडेलीत न्यायचं हेच त्या प्रवासाचं उद्दिष्ट होतं. उपहास आणि कुचेष्टा सहन करावीच लागली. कसाबसा तो प्रवास पूर्ण झाला.

सुखवस्तूपणा, मध्यमवर्गीय “शाकाहारी” संस्कृती, हळवेपणा, बुजरेपणा

यामुळे त्या ड्रायव्हरशी मला संवाद साधता आला नाही.

त्याच्याच भाषेत, त्याच्याच पध्दतीनं मी वागलो असतो तर त्याची करमणूक तरी झाली असती. तीही झाली नाही. अन् आत्मविश्वासानं त्याच्या काळजात रिघून भावनांचे बंधही निर्माण करता आले नाहीत. मनातले विचार त्याच्यापर्यंत पोचवता आले नाहीत. ट्रक ड्रायव्हरचं त्याचं काम त्यानं नीट पार पाडलं. पण त्याच्या मनाचं “व्हील” योग्य दिशेला वळवण्याचं काम मला काही करता आलं नाही. शेवटी कोणत्याही कामात ज्या अनेक अडचणी येतात त्यातलीच एक म्हणजे कम्युनिकेशन गॅप. परस्परातली दूरी आणि दरी !

“लोकाना शिकविण्याचा मक्ता तुम्ही का घ्यावा” असा प्रश्न मला त्यावेळी कुणी विचारला असता तर त्याला कोणतंच कारण मी देऊ शकलो नसतो.

पण जे असा प्रश्न विचारतात त्यांना कळत नाही की श्वासोच्छ्वास करायला मक्ता घ्यावा लागत नाही. आईनं तान्हा बाळाला पाजवण्यासाठी कारणमीमांसा देण्याची गरज असत नाही.

॥ पाच ॥

स्वतंत्र निवास

हळूहळू रुग्णांची संख्या वाढत गेली. साहजिकच आमच्या राहण्याचा प्रश्न उभा राहिला.

माझं म्हणणं, कमीत कमी खर्चात एखादी शेड बांधावी. खाण, शेत, फॅक्टरी, नवीन बांधकाम इत्यादींवर देखरेख करण्यासाठी राहण्याची तात्पुरती बांधतात तशी. म्हणजे गुंतवणूकही नको आणि बडेजावही नको.

तात्याचं म्हणणं, मातीचं आणि कमी खर्चाचं बांधकाम त्या हवामानात टिकणार नाही म्हणून चिऱ्यांचं नीट बांधकाम करावं.

अण्णांचं म्हणणं, त्याच्या कल्पनेप्रमाणे सौंदर्यसृष्टीचा वापर करावा, आणि गावठी बांधकाम न करता थोडासा खर्च वाढला तरी सुंदर बांधकाम करावं.

हे तिन्ही दृष्टीकोन तिघांच्या व्यक्तिमत्वांना धरून होते परिणामतः अण्णांनं सुचविलेला आराखडा त्यात काही बदल करून संमत झाला.

पण या आराखड्यानुसार आर. सी. सी. बांधकामाऐवजी चिऱ्याचं बांधकाम करावं हे तात्याचं मत मंजूर झालं. खिडक्यांना लाकडी दरवाजे बसवण्याऐवजी अण्णाच्या डिझाईनप्रमाणे काचांचे सुंदर दरवाजे बसवायचं ठरलं. आमच्या राहण्यासाठी खर्च मर्यादित करावा हे माझं मत अंशतः संमत होऊन पाया जमिनीपासून कमी उंच ठेवला. छप्परासाठी कौले वापरावी असं तात्याचं मत कारण सिमेंटचे पत्रे वाईट दिसतात व उन्हाळ्यात त्या पत्र्यांनी फार त्रास होतो. अण्णाचं मत पत्रे बसवावे असं होतं. पण कौलं बसवायचं ठरलं. आम्ही दोघे तिथे राहणार म्हणून दोघांनी स्वतंत्र अशा ट्वीन क्वार्टर्सचा प्लॅन होता. अखेर नावापुरत्या क्वार्टर्स एकदाच्या तयार झाल्या.

या इमारतीची वैशिष्ट्ये वर्णन करण्याजोगी आहेत. कौले बसवण्यासाठी भिंतीची उंची बरीच वाढवणं आवश्यक होतं. ते जरा विचित्र दिसेल असं वाटलं आणि खर्चही वाढायला लागला म्हणून जरूरीपेक्षा कमी उंचीच्या भिंती राखल्या. छप्पर बसवण्यासाठी दांडकांब इ. वर रंधा मारण्याचा स्वतःचा हट्ट मेस्त्रीनं पुरवला. परिणामी छप्पराचा

खर्च प्रचंड वाढला. परंतु भिंती कमी उंच झाल्याने पावसाचे तुषार आत येऊ लागले आणि लाकुडकाम कुजण्याची भीती उत्पन्न झाली.

ज्या जागी अण्णांनं कपाटं बसवायची ठरवली होती ती जागा खर्च वाढल्यामुळे मोकळीच ठेवली आणि, ट्वीनच्या ऐवजी एकच क्वॉर्टर झाली. जिथे संडास बनवायचे ती जागा फारच चिंचोळी आणि लहान झाली म्हणून तिथे काहीच केलं नाही. ती अडगळीची खोली ठरवली. दोन संडास व दोन बाथरूमच्या ऐवजी एकच संडास व एकच बाथरूम बाहेर वेगळं बांधलं. तो खर्च वाढलाच.

कमी खर्च व्हावा म्हणून पाया सखल केला त्यामुळे जोराचा पाऊस आला की अंगणात साचलेलं पाणी हमखास घरात यायला लागे. खिडक्यांची तावदानं काचेची असल्यामुळे थडाथड आपटून फुटू लागली. ब्लॉकवुडचे दरवाजे कमी खर्चात होतील म्हणून बसवले, ते पाण्यानं फुगून बंद होईनासे झाले. आणि त्यांच्यावर रंधा मारून उंची कमी केली, तोपर्यंत पावसाळा गेला. उन्हाळ्यात त्यांचं आकुंचन होऊन फटी तयार झाल्या. त्या फटीतून उंदीर-साप-विंचू इ. आत येऊ लागले. ते येऊ नयेत म्हणून मग रोज झोपण्यापूर्वी चिंध्यांनी त्या फटी बुजवण्याचं आणखी एक काम तयार झालं.

ठाकूर गवंडी गावाला गेल्यामुळे वेंगुर्ल्याला एका गवंड्याकडून जे प्लॅस्टर करून घेतलं ते पाच-सात पट महाग पडलं. इतकंच नव्हे, तर ते सुकल्यानंतर लगेच त्याला भेगा पडल्या. (नंतर कळलं की त्यानं हेतुपुरस्पर आमच्या भावावरील रागाची परतफेड करण्यासाठी आमची फजिती केली.) पण “गणपती” करताना “माकड” तयार झाला, तरीही आम्ही (गैर) सोयीस्कर निवासस्थानात जान भरली. थोड्याच दिवसात इतक्या गैरसोयी असतानाही मला ती जागा स्वर्गासारखी वाटायला लागली.

स्टाफ

नवीन इमारत बांधल्याचा फायदा इतकाच झाला की आम्हाला राहायला स्वतंत्र जागा मिळाली. हॉस्पिटलची सर्व जागा त्यामुळे रुग्णांसाठी वापरायला मिळाली. खाटांची संख्या वीस झाली. एक्सरे मशीन, ऑपरेशन थिएटर, मायक्रोस्कोप

- सर्व काही जमवलं. स्वतंत्र डिलिव्हरी टेबल आणि स्वतंत्र बाळंतिणीचा वॉर्डही झाला.

परिचरिकांची संख्या वाढत वाढत चारपर्यंत केली. हेमा नाईक व्यतिरिक्त दळवी, मांजरेकर, जाधव वगैरे परिचरिकाही आल्या. त्यांनीही मनापासून काम केलं. विठ्ठल कुलकर्णी हिशेबाचे काम, एक्सरे काढणे वगैरे कामे करी, इतरही काम आवडीने तो करी. आया म्हणून मुणगेकरची पत्नी आणि “आत्या” नावाची एक म्हातारी या दोघी काम करीत.

ही आत्या म्हणजे विलक्षण होती. वयामुळे पिकलेले, भुरूभुरू उडणारे केस, हसरा निष्पाप चेहरा. नेहमी ठुमकत चाले आणि जातायेताना स्वतःशीच हसे. वेडपट म्हणून तिला हिणवणारे पुष्कळजण होते. पण हेमा नाईकसारखे आस्थेने तिची विचारपूस करणारेही होते. लोकांची धुणी-भांडी करून जमवलेली आयुष्यभरची पुंजी कुणातरी “प्रतिष्ठित” माणसाकडे एकदा तिने ठेवायला दिली आणि त्या प्रतिष्ठित “विश्वासू” माणसाने ते पैसे गिळंकृत केले.

म्हातारीच्या मनावर तेव्हापासून म्हणे परिणाम झाला. पण हॉस्पिटलचं काम ती नीट करी. स्वतःच्या जख्खड म्हाताऱ्या आईसह आत्या राहत असे. दोघींना एकमेकींचा आधार. कालांतरानं म्हातारी विधवा आत्या पोरकी झाली.

पोरकी आत्या मग फार काळ टिकली नाही.

पेडणेकर आणि विलास कांबळी हे दोघे आमच्याकडे मदतनीस म्हणून काम करीत. हॉस्पिटलमध्ये काम करणाऱ्या प्रत्येकाला हॉस्पिटलच्या व्यवहारात महत्त्वाची भूमिका होती. त्यांनी मनापासून आपापली भूमिका बजावली.

आमच्या व्यतिरिक्त स्वतःला पूर्णपणे झोकून देऊन काम करणारी स्टाफमधील एक व्यक्ती म्हणजे हेमा नाईक. हो, आणि सावंतवाडीची कल्पना बांदेकर देखील.

हितचिंतक -

हॉस्पिटलचं काम वाढलं तशी हितचिंतकांची संख्या देखील वाढली.

सर्व प्रथम घरातल्या इतरांचा उत्साह वाढला. भाईने बालकांचे वजन करण्याचे

यंत्र दिले तर तात्याने टाईपरायटर आणि मायक्रोस्कोप वापरायला दिला. पण यशाबरोबर आमचा उत्साहही वाढला हे खरं. दत्ताराम बांदेकर सुरू वगैरे झाडांची लागवड व निगा कशी राखावी याची माहिती देत. गडेकर सरपंचासारखे लोक चिरे वगैरे पुरवीतच पण इतरही मदत करीत. मधुकर शेणई आमचे शेजारीच. त्यांच्याकडून कॉफी, दूध, हॉस्पिटलच्या रुग्णांकरता जेवण इ. ची सोय झाली. शिवाय शेणई आणि त्यांच्या मुलांचं हॉस्पिटलवर निरपेक्ष प्रेम होतं ते वेगळंच. ते नेहमी लागेल ती मदत करायला तयार असत. पेडणेकरने चहाची सोय केली होतीच. पण दररोज वेंगुल्यार्हून पेपर आणण्याचे कामही रामभाऊ किंवा नारायण करीत. दशावतारी कलाकार, जोशीबुवा, देसाई, याशिवाय अण्णा दामले, चित्राबाई दामले, सुकळवाडकर, नारायण धुरी, शंकर आणि महादेव गडेकर, व त्यांची मुलं, भाऊ आणि चंद्रकांत, प्रकाश, रमण, वजराठचे धुरी, ज्यांच्या बरोबर आम्ही सशाच्या शिकारीला गेलो (व नंतर खिन्न झालो), चिंतोपंत मराठे, धरणे आणि असे बरेचजण ज्यांची नावं आठवत नाहीत पण मदत आठवते, हॉस्पिटलबद्दल आत्मीयता बाळगून होते.

काहीजण फुलझाडांची रोपं किंवा माडाचे कवाथे देत, तर काहीजण आंब्याची कलमं. काहीनी सशाचं मटन आणून दिलं. तर काहीनी आम्हाला वेताच्या काठ्या दिल्या!

विजय पराडकर आमच्या समोर रहात असे. दारूमुळे वाया जात असलेला माणूस. पण तोही प्रेमानं आमच्या आई - वडिलांना कच्च्या फणसाची भाजी आवडते म्हणून कच्चे कोवळे फणस देई. आज तो या जगात नाही.

एकदा आमच्या ओ.पी.डी.त हलकल्लोळ माजला. ओ.पी.डी. माणसांनी फुलून गेली होती. सहज हेमा नाईकचं लक्ष छताकडे गेलं. अन् घाबरून ती ओरडलीच. पहाते तो छतामध्ये मण्यार सळसळत आहे. मण्यार म्हणजे ज्याला इंग्रजीत, क्रेट म्हणतात, तो अत्यंत विषारी साप. कोकणात असा एक समज आहे की काही प्रकारच्या मण्यारींची सावली पडली तरी माणूस मरतो. तर असा जबरदस्त भयानक साप पाहिल्यामुळे हेमा नाईक घाबरणं साहजिकच होतं.

काय करावं हे सुचेना. माणसांनी गजबजलेल्या त्या इमारतीत असा अत्यंत विषारी साप मोकळा सोडून देणं बेजाबदारपणाचं ठरलं असतं. पण त्या मण्यारीला

ठार करणंही सोपं नव्हतं. जीवावरचा प्रसंग होता.

इतक्यात विजय तिथे पोचला. छत सुमारे अठरावीस फूट उंच असावं. तिथं कसं पोचणार ? त्याने पटकन् मागच्या बाजूला ठेवलेली शिडी आणली. वेताची काठी होतीच. तीही तो घेऊन आला. तरातरा तो शिडीवर चढला तशी शिडी डगमगायला लागली. सिमेंटच्या गुळगुळीत फरशीवर शिडी घसरू लागली पण तो घाबरला नाही. मग मी स्वतःच शिडी घट्ट धरून ठेवली. अखेर अक्षरशः त्या शिडीवरून लांबवर झेपावून सगळी शक्ती एकवटून त्यानं त्या मण्यारीवर सणसणीत फटका मारला. एकाच फटक्यात मण्यार धाडकन जमिनीवर पडली.

खाली मुणगेकर वगैरे काठ्या घेऊन तयार होतेच. त्यांनी लगेच उरलेलं काम पूर्ण केलं.

सावंतवाडीचे बाळ बांदेकर, तुकाराम नाईक यांचाही आमच्यावर लोभ. त्यांनी अनेक प्रकारांनी मदत केली. त्याच दरम्यान इचलकरंजीहून एक पत्र आलं. जुन्या पद्धतीच्या मराठीतलं ते पोस्ट कार्ड वाचलं आणि सुखद धक्काच बसला. माझ्या आठवणीप्रमाणे ते जेरेशास्त्री यांचं पत्र होतं. आम्ही सर्व कुटुंबियाचं मनःपूर्वक अभिनंदन करून पुढे, आमच्या कार्यात आम्हास सर्वतोपरी यश यावं म्हणून शतचंडी किंवा सहस्रचंडी यासारखं मोठं वैदिक अनुष्ठान केल्याची त्यांनी माहिती दिली होती. पुढे या पत्रलेखनामागे कोणत्याही अर्थलाभाची अपेक्षा नसल्याचंही आवर्जून लिहिलं होतं.

पत्रकारांचं सहकार्य

सावंतवाडीचे “वैनतेय” व “सत्यप्रकाश”, वेंगुर्ल्याचा “किरात” आणि कुडाळचा “व्याध” या साप्ताहिकांनी आमच्या कामांची सुरुवातीपासून दखल घेतली. आमचं काम चांगलं आहे ह्या श्रद्धेनं आणि आमच्यावरील विश्वासानं त्यांनी नेहमीच आमच्या हॉस्पिटलला, तेथील उपक्रमाना, नवीन सुधारणांना “न्यूज व्हॅल्यु” दिली. आवर्जून त्यांनी आम्हाला प्रसिद्धी दिली.

सावंतवाडीच्या तुकाराम बांदेकरनी मराठी दैनिकांतूनही आम्हाला प्रसिद्धी दिली.

दैनिक गोमन्तक त्यावेळी माधव गडकरींच्या संपादकत्वाखाली निघत असे. त्यात त्यांच्या खास साप्ताहिक पुरवणीमध्ये आमच्या हॉस्पिटलविषयी छायाचित्रांसकट

सविस्तर वृत्तांत प्रसिद्ध झाला. खास वार्ताहर चंदु कासकर यांना आडेलीला पाठवून दैनिक गोमंतकाच्या रविवार पुरवणीत प्रसिद्ध झालेला हा वृत्तांत म्हणजे केवळ सवंग प्रसिद्धी नव्हती; तर आमच्या कार्याचा यथायोग्य गौरव होता. तरुणांना स्फूर्ती आणि प्रेरणा देणारा संदेश होता तो. आणि विशेष म्हणजे आम्ही मागे लागूनही प्रसिद्धी मिळवलेली नव्हती. आपसूक लोकांनी कौतुक केलं होतं.

मुंबईला त्यावेळी “सत्यचित्र” हे पाक्षिक आणि “रणांगण” हे साप्ताहिक निघत असे. “सत्यचित्र” चे संपादक बहुधा कुमार केतकर व कपिल पाटील असावे पण नक्की काही मला आठवत नाहीत. पण “रणांगण” हे साप्ताहिक अनिल बर्वे चालवीत असे. त्यावेळी तो कादंबरीकार म्हणून गाजलेला नव्हता तरी पत्रकार म्हणून त्याच्या “रोखलेल्या बंदुका” चा गवगवा झाला होता. पुण्याहून त्या काळी “समाजदर्शन” या नावाचं नियतकालिक निघत होतं. त्याचा कार्यकारी संपादक माझ्या आठवणीप्रमाणे सुधीर बेडेकर होता. ह्या नियतकालिकांनी पत्रे छापून, हॉस्पिटलची माहिती छापून किंवा माझे लेख छापून सहकार्य केलं. याशिवाय राजेंद्र पै, राजेंद्र देसाई, हे दोघेजण “झेप” चालवत. त्यांनीही आम्हाला सहकार्य केले.

सावंतवाडीला बाळ बांदेकर “युवाक्रांती” नावाचं साप्ताहिक चालवीत. त्यांनी हॉस्पिटलसंबंधी बातम्या दिल्याच, शिवाय “ग्रंथालय चळवळीची व्याप्ती” ही माझी लेखमालाही छापली. लेखमाला तशी सामान्यच होती. पण अत्यंत प्रामाणिक हेतूने मी लिहिलेला मजकूर लोक वाचतील म्हणून मला आनंद झाला.

माझ्या आठवणीनुसार चिपळूणच्या “सागर” दैनिकामध्येही माहिती आली. निशिकांत जोशींचा माझा प्रत्यक्ष परिचय नव्हता. पण पुष्कळांनी ते आमच्या बदल खूप चांगलं बोलतात असं सांगितलं होतं. पुण्याच्या “सकाळ” आणि “तरुण भारत” मध्येही आमच्या हॉस्पिटलविषयी वृत्तांत आले.

ही सारी प्रसिद्धी म्हणजे जाहिरातबाजी नव्हती. हे सहकार्य म्हणजे नफेखोरी नव्हती. सहकार्य देणारेही नफेखोर नव्हते आणि सहकार्य घेणारे आम्हीही नफेखोर नव्हतो. प्रसिद्धी विन्मुखतेचा घोषा लावणाऱ्या अविवेकी विरक्तांना किंवा ढोंग्यांना प्रसिद्धी करण्यातील स्वार्थी व निस्वार्थी भावनांमधला फरक लक्षात येत नाही. स्वतःच्या फायद्यासाठी किंवा स्वतःला मिरवण्यासाठी स्वार्थी हेतूने केलेली किंवा करवून घेतलेली

प्रसिद्धी वेगळी आणि काम पुढे नेण्यासाठी इतरांचे सहकार्य वाढावं म्हणून केलेली प्रसिद्धी वेगळी.

कार्य सिद्धीसाठी लोकांसमोर काही वस्तुस्थिती येणे आवश्यक असल्यास ती आणणे अगदी आवश्यक आहे. प्रसिद्धीच न करणं म्हणजे एखाद्या वस्तुस्थितीच्या माहितीमुळे लोकांचा जो लाभ होण्यासारखा असतो त्यालाच आडकाठी करणं.

सेवेतून जागृती, जागृतीतून सहकार्य, सहकार्यातून शक्ती व शक्तिद्वारे योग्य सामाजिक व राजकीय परिणाम साधण्यासाठी योग्य प्रसिद्धीला काही प्रमाणात महत्त्व असतच असतं. कारण त्याद्वारे अधिक सहकार्य व शक्ती प्राप्त होऊ शकते. अधिक सेवा व जागृती साध्य होऊ शकते.

आडेलीतल्या आमच्या कामाच्या अभिवृद्धीसाठी पत्रकारांचं हे सहकार्य अत्यंत उपयुक्त ठरलं.

फ्रॅटर्नल डॉक्टर्स

त्या काळी सावंतवाडी, वेंगुर्ला, कुडाळ इत्यादी भागात “कट्स” व “कमिशन” ची पद्धत नव्हती. आताही नसावी. निश्चित माहीत नाही. मुंबईत राहून “कट्स” आणि “कमिशन” माहीत नसणारा माणूस विरळा. सामान्यपणे ही प्रथा सर्वत्र रुढ झालेली आहे.

आज खाजगी व्यवसाय करणाऱ्या डॉक्टरने म्हणजे जनरल प्रॅक्टिशनरने स्पेशालिस्ट, कन्सल्टंट, पॅथॉलॉजिस्ट किंवा रेडिऑलॉजिस्टकडे पेशंटला जायला सांगितलं व चिट्ठी दिली की मुंबईकराला रास्त प्रश्न पडतो की कन्सल्टंट, पॅथॉलॉजिस्ट किंवा रेडिऑलॉजिस्ट च्या फी मधला किती हिस्सा जनरल प्रॅक्टिशनरकडे जाणार ? ही सर्वसामान्य प्रथा असली तरी ती मोडून, तोडून, गाडून टाकण्यासाठी समर्थपणे धडपडणारे डॉक्टरही आहेत आणि त्याचप्रमाणे भाबड्या प्रामाणिकपणांनं व्यवसाय करणारे आणि तुलनात्मकदृष्ट्या गरिबीत जगणारेही डॉक्टर आहेत, हा भाग वेगळा. असो पण त्या काळात कट - कमिशनची प्रथा आडेलीच्या परिसरात तरी नव्हती एवढं शंभर टक्के सत्य. साहजिकच खाजगी व्यवसाय करणाऱ्यांना आमच्याकडे रुग्णांना पाठवून कोणताही अर्थलाभ होत नसे. फक्त रुग्णाला योग्य उपचार कमीत कमी खर्चात उपलब्ध केल्याचं

समाधान मिळायचं. प्रसंगी कठीण केसचं ओझं कमी व्हायचं. अशा स्थितीत काही डॉक्टर अत्यंत विश्वासाने, रुग्णांना आमच्याकडे जाण्याची शिफारस करीत.

अर्थात रुग्ण आले म्हणजे लगेच साऱ्या अडचणी काही संपत नाहीत ! स्वतःकडे कमीपणा घेऊन दुसऱ्याकडे रुग्ण पाठवायचा म्हटल्यावर साध्या साध्या केसेस कोण पाठवेल ? अर्थात रुग्ण आले की नवी आव्हाने समोर उभी ठाकत.

पण अवघड स्थितीतल्या का असेना रुग्णांना हे योग्य मार्गदर्शन करण्याव्यतिरिक्त डॉक्टरांकडून आम्हाला प्रत्यक्ष सहकार्य मिळणं महत्त्वाचं होतं. आडेलीसारख्या एकाकी जागी डॉक्टर कसा अडचणीत पडतो हे शहरातल्या लोकांना समजणं जरा कठीण आहे.

शहरामध्ये स्वतः डॉक्टर नसलेला माणूस देखील पॉलिक्लिनिक काढू शकतो. फक्त पैसा व जागा असली पाहिजे. डॉक्टर हवे तेवढे मिळतात. कारण ते पोत्यांनी असतात. पॉलिक्लिनिकच्या अ‍ॅटॅचमेंटसाठी धडपडणारे असंख्य सर्जन, स्त्रीरोग तज्ज्ञ व इतर स्पेशालिस्ट असतात. नर्सस, आया, निवासी डॉक्टर देखील पुष्कळच सहज मिळतात. शहरात कुणालाही हॉस्पिटल चालवणं कठीण नसतं. कारण निवासी डॉक्टरला मार्गदर्शन व इतर मदत करण्यासाठी किंवा शस्त्रक्रिया करण्यासाठी देखील फोन करताच तज्ज्ञ डॉक्टर वा सर्जन सहज उपलब्ध होतात. तेही अल्पावधीत.

आडेलीसारख्या ठिकाणी असं नसतं. सुरुवातीला आमच्याकडे फोनच नव्हता हे एक. पण फोन आल्यानंतर देखील सावंतवाडी व कुडाळला “ट्रंक कॉल” करायला लागत असे. त्यात कमीत कमी दीड-दोन तास जात अन् जास्तीत जास्त कितीही ! आडेली म्हणजे असं अडचणीचं गांव होतं. अशा स्थितीत सुरुवातीला डॉ. टी. जी. उर्फ बाळ लेले यांनी आणि नंतर डॉ. मसुरेकर यांनी अत्यंत मदत केली. या दोघांनीही पैशाचा कधीच विचार केली नाही आणि आम्हीही त्यांची फी तत्परतेने देत राहिलो. रुग्णाकडून आम्हाला पैसे मिळाले अथवा नाही याचा विचार न करता !

डॉ. मसुरेकर हे एफ्.आर.सी.एस झालेले सर्जन. नंतर त्यांनी अ‍ॅनेस्थेशिया व पॅथॉलॉजी या विषयांचे पदव्युत्तर डिप्लोमा घेतले होते. अ‍ॅनेस्थेशियासाठी ते येत.

चेंबुरची उत्तम प्रॅक्टिस सोडून खेड्यातल्या लोकांची सोय व्हावी म्हणून ते

कुडाळला येऊन राहिले. “ॐ कर्तव्यसाधना” हॉस्पिटल त्यांनी सुरू केलं. हे कार्य सुरू करायच्या हेतूनच त्यांनी त्यांचे दोन पदव्युत्तर डिप्लोमा पूर्ण केले.

त्यांनी पुढे सावंतवाडी, कुडाळ व वेंगुर्ला या तीन तालुक्यातील डॉक्टरांना एकत्र आणणारा, “डॉक्टर्स फ्रॅटर्नरी क्लब” सुरू केला. सावंतवाडी, कुडाळ, वेंगुर्लामधल्या वैद्यकीय सामाजिक क्षेत्रातील कार्यात हा तरुण वृद्ध नेहमी आघाडीवर असे. सुंदर छोटी पांढरी दाढी आणि चष्यातून मिष्कीलपणानं हसणारे ते प्रेमळ डोळे! डॉ. मसुरेकर म्हणजे आमच्यामागे खंबीरपणाने उभे राहिलेले, सहकार्य देणारे उमदे व्यक्तिमत्व.

पण पत्रकार, डॉक्टर व इतर सर्वांनी आम्हाला केलेलं हे सहकार्य कामाचं स्वरूप व एकंदर गरज पाहता अखेर अपुरंच ठरलं. आम्ही पुरेसं साहाय्य मिळवण्यात उणे पडलो असंही म्हणायला हरकत नाही.

मॅगटस

एकदा एक बाई आपल्या मुलीला घेऊन ओ.पी.डी.त आली. पिचलेला चेहरा, बावळट भाव, घाबरट आणि बावरलेले डोके, निराश नजर असं विचित्र मिश्रण तिच्या व्यक्तिमत्वात होतं.

हेमानं नावगाव वगैरे लिहून घेतलं.

“काय झालंय ?” मी चौकशी केली.

“डोकीत उबाळी जालीसत.”

“काय ?” पण मला नीटसं ऐकू आलं नाही.

“डोकीत उबाळी जालीसत.”

“उबाळी ?”

“होय.”

“म्हणजे काय ?”

हेमा पटकन् म्हणाली, “फोड.”

बाई गोंधळून उभी होती.

“ठीक आहे. घेऊन ये. बघूया इकड SS” मी तिच्या मुलीला जवळ बोलावलं.

दंडाला धरून आपल्या मुलीला घेऊन दबकत दबकत ती बाई नजीक आली. ती मुलगी जवळ आली, तसं अचानक माझ्या लक्षात आलं की गेली दोनचार मिनिटं वातावरणात भरून राहिलेली दुर्गंधी एकदम तीव्र होतेय. त्या असह्य दुर्गंधीनं मी कमालीचा वितलो.

बाईनं मुलीच्या डोक्यावरचं फडकं काढलं. ते अविश्वसनीय दृश्य होतं. मुलीच्या डोक्याला सुमारे तीन इंच व्यासाचं गळू आलं होतं. मी भेदरलो. पोटात गोळा उठला. अंगावर काटा उभा राहिला. क्षणभर आपण भोवळ येऊन पडतोय की काय असं वाटलं.

ससून हॉस्पिटल, वॉनलेस हॉस्पिटल किंवा विट्याचं प्राथमिक आरोग्यकेंद्र यापैकी कोणत्याही हॉस्पिटलमध्ये मी अशा प्रकारची एकही केस पाहिलेली नव्हती. कीड होईपर्यंत माणसांच्या जखमा दुर्लक्षित राहू शकतात ? कुठलं वास्तव आहे हे! सर्वांना आरोग्य, शिक्षण, निवारा आणि काम यांची समान संधी घटनेत लिहिलेली आहे. आणि तरीही देशाची ही उगवती पिढी डोक्यात किडे घेऊन जगते ?”

काय हे अज्ञान ? काय ही गरीबी ? किती ही असहाय्यता ! मी गलबलून गेलो. मग एकदम तिरमिरीनं त्या बाईला म्हणलो, “लाज वाटत नाही इतक्या उशीरा यायला ? लोक कुत्र्यांच्या पोरान्चीसुद्धा यापेक्षा जास्त काळजी घेतात. काय बरंवाईट झालं या पोरीचं तर सगळं पाप तुझ्या डोक्यावर आहे हे लक्षात ठेव.”

बाईनं डोळ्याला पदर लावला. मुलगीही कावरीबावरी झाली. मी गप्प झालो. हेमाला म्हटलं, “हिचं डोकं साबणानं धुवून स्वच्छ पुसून आणायला सांग.”

मी स्वतःला सावरलं. माझी असहाय्यता मी ओरडून कमी होणार नव्हती हे माझ्या लक्षात आलं.

प्रयासाने त्या जखमेतले काही किडे मी चिमट्याने काढले. ड्रेसिंग केलं. इंजेक्शनसु सुरू केली.

दुसऱ्या ट्रिपला पहातो तर असंख्य किडे मरुन बाहेर आलेले. पण अजून असंख्य वळवळतही होतेच. दहाबारा दिवस रोज दोन वेळ ड्रेसिंग केल्यानंतर एकदाचे किडे संपले. संपूर्ण जखम भरून यायला एक महिना लागला. त्या बाईकडे दहावीस रुपयेसुद्धा नव्हते. “हॉस्पिटलला जायचं तर बरोबर पैसे नकोत ?” पोरीला इतका त्रास झाला तरी ती हॉस्पिटलच्या नजिक राहात असूनही उपचारासाठी यायचं टाळत होती. पण कुणीतरी तिला खडसावून सांगितलं की, “डॉक्टर देवमाणूस आहे. पैशासाठी तुला आडवणार नाही.” म्हणून धीर करून ती मुलीला घेऊन अखेर आली होती. बाईचं मूळ गांव आडेली नव्हतं. साळगांव होतं. आडेलीला माहेरपणासाठी ती आली होती. मुलगी पूर्ण बरी झाल्यानंतर ती माझ्याकडे आली. चक्क पाया पडू लागली. “पाया पडू नकोस. याच्यापुढे पोरीची काळजी घे.” मी तिला बजावलं.

“तुमच्यावानी देवमाणूस असल्यार आम्ही कित्या पोरांचे हाल करू ? आमका काय पोराचो जीव धड नको ऽऽ” बाई गहिवरली. नंतर तिने आमचे पैसे दिलेच. शिवाय तेव्हापासून साळगावहून पेशंटांचा लोंढा हॉस्पिटलला येऊ लागला.

आधार

रात्रीच्या वेळी हॉस्पिटलमध्ये यायचं पेशंटचे नातेवाईक पुष्कळदा टाळत. रात्र सरली की पहाटे ते व्हिजीटला बोलवायला येत. ह्यामागे नेमकं कोणतं मानसशास्त्र होतं कुणास ठाऊक. कदाचित् रात्रीची वेळ धोक्याची म्हणून असेल. कदाचित आम्हाला त्रास नको म्हणून असेल किंवा कदाचित दुसरीही कारणं असतील. पण पुष्कळदा व्हिजीटस् मी पहाटे व सकाळी केल्या.

त्या दिवशी कामळेरून एक इसम आला. वय असावं चाळीस पंचेचाळीस. मध्यम उंची, मध्यम बांधा अन अपुरे धोतर, वर्ण फिकट सावळा, डोळ्यात अपराधीपणाचे भाव पण नजर स्वतःतच हरवल्यासारखी. पाठीला पोक आलेलं. स्वतःचाच स्वतःला भार झाल्यासारखा कसातरी तो उभा होता. मला पाहिल्यावर काहीतरी तो बोलला. पण शब्द माझ्या कानावरून घसरले. “काय ?” मी विचारलं.

“मुलीक बगा ना ऽऽ” पुन्हा त्यानं सांगितलं.

“काय होतंय..... ?”

“कालच्यान वांत्ये जात ऽत. ताप येताऽ आनि-”

“मग रात्री का नाही आलात ?”

“नाऽऽय” बोलायला त्यानं सुरवात केली पण बहुधा त्याला काहीही सुचेना. काही स्पष्टीकरण देता येईना.

“आणखी काय त्रास होतोय ?” की..... फक्त ताप आणि उलट्या ?”

“वायच तुमीत येवन बगल्यात तर बरा जायऽऽत. माका सगळा सांगाक येवचा नायऽऽ.” मी म्हणालो, “ठिक आहे.”

मोटारसायकल नव्हती. दुरुस्तीला टाकली होती. सायकलने त्याच्या घरी पोचेपर्यंत पुरी दमछाक झाली. पेशंट म्हणजे त्याची छोटी मुलगी. पाच-सहा वर्षे वय. हकीकत इथंभूत विचारली. तेव्हा कळलं की, तिथे बेकायदेशीर वैद्यकीय व्यवसाय करणाऱ्या एका डॉक्टरने आदल्या दिवशी दोन इंजेक्शनस् दिली होती, दोन्ही बाजूला. शिवाय पांढऱ्या रंगाच्या दोन गोळ्या व एक कॅप्सूल दिली होती. त्यावेळी फक्त ताप होता पण गोळ्या व इंजेक्शन नंतर ताप वाढला आणि उलट्या सुरू झाल्या व हळूहळू शुद्ध हरपायला लागली. मी बघितलं तेव्हा मुलीची शुद्ध हळूहळू हरपत चालली होती.

मी म्हटलं, “हॉस्पिटलला घेऊन या म्हणजे नीट उपचार करता येतील. पण आता मी काही सांगू शकत नाही.” उगीच खोटी आश्वासनं आणि फसवा धीर देण्यात अर्थ नव्हता. मुलीच्या उलटीतून रक्त पडत होते. झोपडीच्या बाहेर हात धुतले आणि सायकलने हॉस्पिटलचा रस्ता पकडला.

दरम्यान अर्धवट शुद्धीतल्या त्या मुलीला एस्.टी.त. घालून तिची आई निघाली. मी हॉस्पिटलमध्ये पोचलो, त्या अगोदरच ती पोचली होती. घाईघाईन तिला दाखल करून घेईपर्यंत तिची उरली सुरली शुद्धही गेली. उपचार करताना मधूनच ती थोडीशी शुद्धीवर येई आणि अचकट विचकट अस्पष्ट बोले.

प्रयत्नांची शर्थ करून मी उपचार करत होतो. तिसऱ्या दिवशी अण्णा बहुधा सोलापूरहून आला. माझा जीव भांड्यात पडला. अण्णा असला की मला प्रचंड आधार वाटायचा.

त्यानं उपचाराचा चार्ज घेतला आणि हळूहळू मनीषा - ती मुलगी - शुद्धीवर

यायला लागली. सुमारे आठ - दहा दिवस बेशुद्धी आणि शुद्धीच्या लपंडावात तो छोटा जीव तडफडत होता. अखेर अकराव्या दिवशी तिला पूर्ण शुद्ध आली.

दादांनी - आमच्या वडिलांनी - दिलेल्या आंब्याच्या रसाचे चार थेंब मनीषाने खाल्ले. या जीवन-मरणाच्या झटापटीत तिला कमालीचा थकवा आला होता. आम्ही तर पुरे थकलो होतो. पण एक दोन महिन्यांनंतर ट्युबरक्युलस मेनिंजायटिसची ती केस संपूर्ण बरी होऊन आपल्या घरी गेली.

या दोन महिन्यात तिचे वडील नव्हे, तर तिची आई आणि मामा नेहमी तिच्याबरोबर असत. हा मामा सायकलनं गावोगाव फिरून पाव विकत असे. वडील दारूमध्ये बुडलेले. मिळकत शून्य. पोरीच्या आईनं आणि मामानं आमच्या धडपडीचं चीज केलं. प्रामाणिकपणानं थोडे थोडे पैसे फेडले. पाववाल्या मामानं असंख्य लोकांना हा किस्सा सांगून गावोगावी आमचं नांव पोचवलं.

“गरीबांचे डॉक्टर”, “आईसारखे प्रेम करणारे डॉक्टर”, “प्रामाणिक डॉक्टर”, एक ना दोन, अनेक प्रकारे त्याने आपल्या भावना व्यक्त केल्या. गावोगावच्या अधिकाधिक रुग्णांना आम्ही अधिकाधिक मदत करू शकलो. डॉ. कशाळीकर हॉस्पिटल म्हणजे लोकांना आधार झाला.

चाकोरी बाहेर

मोटारसायकल्स शहरात बघणाऱ्याला तिच्या आवश्यकतेबद्दल शंका येते. मोटारसायकल ही चैनीचीच नव्हे, तर त्रासदायक वस्तू वाटते. शहरातील बस व्यवस्था उत्कृष्ट ठेवली तर खाजगी मोटारी आणि फटफट्या व स्कूटर्सची मागणी कमी होईल, शहरातील प्रदूषण कमी होईल, पेट्रोलचीही बचत होईल असे पुष्कळांना वाटते, ते खरेच आहे. त्याचप्रमाणे खेड्यापाड्यात, माळावर, शेतातून, कच्च्या पायवाटेवर, जिथे रस्ता नसतो तिथेही पक्क्या रस्त्याचे जाळे पोचवावं आणि स्कूटर्स, मोटारसायकल्स पेक्षा सायकली, बसेस इ. च्या वापराला प्रोत्साहन द्यावं असं मत कुणी जर मांडलं तर तेही अयोग्य नाही. कारण त्यामुळे आवाज आणि धुरामुळे होणारं प्रचंड प्रदूषण कमी होईल व काही प्रमाणात अपघात देखील कमी होतील ह्या बाबीचा शासकीय नियोजन मंडळांनी, योजनाकारांनी विचार करावा हेही खरं आहे.

परंतु आम्हाला मोटार सायकलचा अतिशय उपयोग होत असे आणि मोटार

सायकल नसली तर पुष्कळ अडचण होत असे. खाचा खळग्यातून, अवघड जागेतूनही मोटार सायकलमुळे आम्ही त्यातल्या त्यात कमी वेळात व्हिजीट्स करू शकत होतो.

पण कधी कधी अवघड जागेतून जाताना अवघड प्रसंग यायचे. कधी मोटार सायकल घसरायची तर कधी व्हिजीट बॅग पडायची. कधी चिखलात चाक रूतायचे.

असाच एकदा व्हिजीटला चाललो होतो, वाटेत शेताचा बांध होता. जेमतेम २-२।। फूट रुंदीचा तो रस्ता! त्यातून मोटार सायकल घसरेल ही भीती! साहजिकच पहिल्या किंवा दुसऱ्या गीअरमध्ये गाडी होती.

धुरीला (पेशंटचा नातेवाईक) डबलसीट घेतले होते. खरं म्हणजे त्याने काही “मला डबलसीट घ्या” म्हणून विनंती केली नव्हती. अचानक माझ्या मनात शंका आली, आपण इतकी कसरत करून मोटारसायकल चालवतोय खरी, पण धुरी नीट सावरू शकेल की नाही? अन् त्याच क्षणी लक्षात आलं की धुरी जाग्यावर नाही. मनात पाल चुकचुकली, म्हटलं त्याला पडून फ्रॅक्चर तर नाही ना झालं? पण करणार काय? मोटार सायकल मी थांबवली आणि मोठ्यानं दोन तीन हाका मारल्या.

एक दोन मिनिटात मळलेलं धोतर झाडत धुरी येताना दिसला. त्यातल्या त्यात मी निश्चित झालो. अपघात गंभीर नव्हता. त्याला लाजून हसत येत असलेला बघून मलाही हसू आलं. “काय लागला बिगला नाय ना? उडीशी मारल्या S S त?” मी मिस्किलपणे विचारले.

“हॅ - हॅ - हॅ - -” करत धुरी हसला. “एकदम तोल गेलो.”

याहून मोठा ब्रम्हघोटाळा आडेलीहून मी मोटारसायकलनं वेंगुल्यारून येत असताना घडला. दिवस जून महिन्याचे होते. दुपारची वेळ होती. पण पावसाची संतत धार लागलेली. एक पेशंट तांदळाचं पोतं डोक्यावर घेऊन पाऊस थांबायची वाट बघत झाडाखाली उभा होता. त्याला बघून मनात म्हटलं, “चला याला घेऊन जावं, कुडकुडतोय बिचारा!”

पण चाळीस किलोचं पोतं घेऊन जेव्हा तो प्रत्यक्षात बसला, तेव्हा मोटारसायकल लडबडायला लागली. नेहमीच्या वेगानंही जाता येईना आणि कंट्रोलही ठेवता येईना.

एवढ्यात समोर लक्ष गेलं आणि मी हबकलोच. आमच्यापासून अर्धा माडभर अंतरावर एक भला मोठा साप डांबरी रस्त्यावर लोळत पडला होता. आता काय करायचं ?

तात्काळ निर्णय घ्यायला हवा होता. त्या सापाच्या अंगावरून मोटारसायकल जाऊ द्यायची.... ? थांबवायची ठरवली तरी त्या सापाजवळ जाऊनच ती थांबणार. म्हणजे आपणहून त्या सापाच्या टप्प्यात जायचं. अंगावरून मोटारसायकल घातली तरी मोठ्या सापाच्या चपळ हालचालीनं गाडी घसरली असती किंवा पटकन् फणा वळवून त्यानं दंशही केला असता.

पण गाडी थांबवलीच नाही आणि त्या सापाला चुकवायचं ठरवलं तर गाडी नक्कीच घसरली असती. सात-आठ फूट लांबीचा तो साप रस्ता अडवून पडला होता आणि रस्त्याच्या कडेची जागा शेवाळानं सुळसुळीत झाली होती.

क्षणात मी निर्णय घेतला. मागच्या माणसाला पटकन् दोन्ही पाय वर घ्यायला सांगितले अन् मीही पाय वर घेतले. आणि त्यातल्या त्यात वेगानं सापाच्या अंगावरून मोटारसायकल जाऊ दिली. लटपटत जराशी घसरून पण वेगानं मोटारसायकल पुढे गेली. नशिबानं, आम्ही पडलोही नाही किंवा सापानं दंशही केला नाही. अन्यथा माझ्याबरोबर त्या पेशंटचेही बारा वाजले असते.

॥ सहा ॥

मनुष्य स्वभाव

एकदा एक साठीचा गृहस्थ आला. दणकट बांधा. करारी चेहरा, छाप पाडणारं व्यक्तिमत्व. नजर काहीशी उग्र. तो आला तेव्हाही थोडासा रागावलेला दिसत होता. मी त्याला बसा म्हटलं. पण तो बसला नाही. घुश्यातच दिसला. मला काही बोध होईना.

“काय झालं?”

“तुमच्याबरोबर बोलायचं होतं.....”

“बोला.”

“नाही, पण.....”

“हे पहा. तुम्हाला भीड बाळगायचं कारण नाही. जे काही मनात असेल ते बोला. पण लवकर.”

“तुम्ही एवढे शिकलेले. तुमचे भाऊही तसेच. आम्हाला डॉक्टरकीतलं काही कळत नाही. पण साध्या सर्दीसाठी साडेबावीस रुपयांच्या गोळ्या तुमच्या भावानं लिहून दिल्या!”

“पहिल्यापासून नीट सांगा.” मुद्दामच त्याच्याकडे न बघता निर्विकारपणानं मी त्याला सांगितलं.

त्यानं सारी हकीकत सांगितली. अण्णाकडे त्यानं घसा दुखतो, ताप येतो वेगैरे सांगितलं होतं. “त्याच्या तक्रारी लक्षात घेऊन अण्णानं त्याला “एरिथ्रोमायसिन” या गोळ्यांचा पाच किंवा सहा दिवसांचा कोर्स लिहून दिला होता. इन्फेक्शन झालं तर अँटीबायोटिक असावं, म्हणून ते दिलं होतं. त्यात काही चूक नव्हतं.

हे घडायला खरं कारण म्हणजे त्याची लक्षणं सांगण्याची पद्धत, हे माझ्या ध्यानात आलं. स्वतःला बरंच काही झालंय असं डॉक्टरला भासविल्याशिवाय डॉक्टर

आपल्याकडे लक्ष देणार नाही असं पुष्कळांना वाटतं. तसंच या गृहस्थाला वाटल्यामुळं लक्षणं सांगताना त्यांनी फुगवून सांगितली असणार. दुसरं म्हणजे औषधाचा परिणाम जादूसारखा तात्काळ व्हावा अशीही बहुतेकांची अपेक्षा असते. त्याचीही तशी असणार. पण यामुळे डॉक्टरवर एक प्रकारचा दबाव येतो आणि तो जास्तच सावधगिरी बाळगतो. अण्णानंही तेच केलं होतं, ह्यात शंका नव्हती. त्या गृहस्थाकडे मी चौकशी केली, “तुम्ही गोळ्या घेतल्या काय?”

“नाही.”

“का घेतल्या नाहीत?”

“इतके पैसे खर्च करून.....”

“इतके पैसे खर्च करण्याइतपत तुम्हाला काही झालं नाही असं वाटलं म्हणून खरं ना?”

“होय.”

“तुमच्या तब्येतेविषयी जास्त सावधगिरी घेणं डॉक्टरचा गुन्हा ठरू शकतो काय? साडेबावीस रुपये खर्च केले असते तर त्यातले दहा तरी पैसे डॉक्टरना मिळाले असते काय? त्यांचा यामागे कुठल्याही प्रकारचा स्वार्थ होता काय?.....”

एकामागून एक प्रश्न विचारताच तो थोडा गडबडला. थंड झाला, मी म्हटलं, “तुम्ही कोणत्याही शंकेचं निरसन करून घ्यायला माझ्याकडे आलात तर मला राग येणार नाही. परंतु डॉक्टरांचा दृष्टीकोन लक्षात घ्या.”

एकदम शांत होऊन तो म्हणाला, “तसं तुम्ही मनाला लावून घेऊ नका. तुम्ही आमच्यासाठी किती श्रम करता हे काय आम्हाला दिसत नाही? पण इथल्या गरिबांची परिस्थिती महागडी औषधं घेण्याची नाही. म्हणून.....”

“तुमची परिस्थिती?”

“नाही, आमची परिस्थिती उत्तम आहे. पण.....”

“पण काय? तुम्हाला जास्त त्रास झाला नाही तर डॉक्टरकडे जायची गरजच

काय ? घरच्या घरी निभावून न्यायचं. आणि आलातच सगळी लक्षणं फुगवून सांगून मग एवढी आरडाओरड कशाला करायची ?“

“नाही, आमचं चुकलंच. तुमचं म्हणणं मला पटलं.” मग त्याला माझ्याकडच्या गोळ्या दिल्या, औषध दिलं आणि पाठवणी केली.

पुढे तो गृहस्थ आमचा कायमचा मित्र झाला.

एक रोगी-कायमचा लक्षात राहिलेला -

वय सोळा वर्षे. नाव अविनाश. उंची सहा फूट तीन इंच. दहावीची परीक्षा आजारपणामुळे चुकली. वजन सतत घटत चाललेलं. आता अडसष्ट पौण्ड.

त्याला बरोबर घेऊन आलेली त्याची आई अविनाशची माहिती सांगत होती. अविनाशच्या आजारपणाची सारी हकीकत त्याचे जुने केसपेपर्स, चाळत अण्णा शांतपणे ऐकून घेत होता. तिचं सांगून संपल्यानंतर अण्णाने काही प्रश्न विचारले आणि तपासणीच्या टेबलावर त्याला आडवं व्हायला सांगितलं.

शर्ट काढून तपासणीच्या टेबलावर तो झोपला तसे त्याचे पाय टेबलाबाहेर आले. त्याची आस्थिपंजर छाती श्वासोच्छ्वासाबरोबर हालत होती. आणि खपाटीला गेलेलं पोट देखील..... अविनाशच्या खोल गेलेल्या डोळ्यात खूप खूप जगायची इच्छा होती. पुष्कळ स्वप्नं होती.

तपासून झाल्यानंतर अण्णा मला म्हणाला, “अॅडव्हान्सड कॉक्स आहे. कदाचित रेसिस्टंट असेल. कारण ट्रीटमेंट हॅफाझार्डली घेतली आहे.”

त्याच्या हातातला स्टेथोस्कोप घेऊन मी च्हेस्टपीस अविनाशच्या छातीवर ठेवला. मनात विचार आला, ह्या च्हेस्टपीसमधून अण्णा, तात्या, भाई सर्वांनी मिळून हजारो रुग्ण तपासले असतील. पण.....आपण त्यातल्या कुणाच्याच नशिबाचा फेरा समजू शकलो नाही आणि बदलू तर नाहीच नाही. पण त्याची तपासणी करणं, त्यांच्यावर उपचार करणं, त्यातल्या काहींना गुण येणं आणि काहीच्या बाबतीत आम्हाला अपयशं येणं हेही कदाचित ठरलेलं असेल! अविनाशच्या छातीत रॉबर्ट कॉकच्या अॅसिड फास्ट बॅसिलसनं बेसुमार धुमाकूळ घातला होता. सारी फुफ्फुसं पिंजून काढली होती.

इतक्या सगळ्या ठिकाणी उपचार झाल्यानंतर देखील त्याच्यात काहीच सुधारणा कशी नाही ?” मी अण्णाच्या कानात पुटपुटलो.

“त्याला योग्य प्रमाणामध्ये योग्य औषधांची योजना नियमित मिळालेली नाही. आपण अॅडमिट केलं तर बरा होईल अजूनही.” अण्णा हलक्या आवाजात म्हणाला.

“ओ. के.” मी म्हटलं.

अण्णानं त्याच्या आईला सर्व समजावून सांगितलं आणि तिनं अविनाशला लगेच अॅडमिट करायलाच सांगितलं.

“आमच्या हॉस्पिटलात फारशा सुख-सोयी नाहीत. पण योग्य ती काळजी घेऊ.” मी अविनाशच्या आईला समजावलं.

“आम्हाला चालेल.” ती म्हणाली.

अण्णानं त्याचा केसपेपर बनवला, कोणकोणत्या तपासण्या करायच्या, कोणती औषधे सुरु करायची या विषयी सूचना लिहिल्या. नर्सने त्याला बेड बनवून दिला आणि जेवण-खाण, संडास, बाथरूम इ. विषयीची माहिती दिली.

अण्णानं त्याचा एक्स-रे काढला. अण्णा एक्स-रे काढणं, डेव्हलप करणं, मशीनमधील बारीकसारीक बिघाड दूर करणं यात एक्सपर्ट होता. एक्स-रेच्या खोलीमध्ये अंधार हवा म्हणून आम्ही नवीनच बसवलेल्या मशीनच्या भोवती स्लाईडींग डोअर बसवला होता आणि माझ्या स्वतःच्या हातानं मी खोलीच्या आतून काळा रंग दिला होता. असली कामे रात्रीच्या रात्री जागून पार पाडण्याचा मला दांडगा उत्साह!

एक्स-रेमध्ये अॅडव्हान्सड कॉक्सच्या निदानावर शिक्कामोर्तब करणारं चित्र दिसत होते. लगेच मी इ. एस्. आर. केला. इ. एस्. आर. म्हणजे एरिथ्रोसाईट सेडिमेटेशन रेट. रक्तामध्ये अॅंटीकोअॅग्युलंटस् मिसळून ते रक्त एका नलिकेत ठेवलं तर रक्त गोठत नाही आणि रक्तपेशी हळूहळू तळाला बसतात. क्षयरोगामध्ये ही प्रक्रीया अधिक वेगवान होते आणि उपचार लागू पडून रुग्णाची तब्येत सुधारू लागल्यावर तांबड्या पेशी (एरिथ्रोसाईट्स) तळाला बसण्याची ही प्रक्रीया पुन्हा पूर्ववत होते. अविनाशच्या बाबतीत ही प्रक्रीया फारच वेगाने होत होती. इ. एस्. आर. ची व्हॅल्यू फारच होती.

राजयक्ष्मा या नावानं प्रसिद्ध असलेल्या या रोगांच्या राजाने अविनाशच्या देहाला मगरमिठीत घेतलं होतं. साहजिकच आम्हाला काळजी लागली. विशेष म्हणजे पाच सहा महिन्यापूर्वी असाच एक रुग्ण आला होता. त्याची आठवण माझी चिंता वाढवीत होती. बहुतेक त्याचं नाव खानोलकर असावं. असाच अस्थिपंजर देह, पण वयानं मोठा चाळीशीतला. टी. बी. चं निदान झाल्यानंतर देखील व्यवस्थित उपचार होऊ न शकल्याने दिवसागणिक खंगत चाललेला. आम्ही त्याला अॅडमिट केलं. त्याची सारी शुश्रुषा केली. त्याच्यात सुधारणा झाली. त्याला हुरूप आला. नेहमीच हसतमुख चेहरा आणि सहकार्य करायला नेहमीच तयार. बारीकसारीक कामात नर्सला मदत करायचा. आमच्याविषयी, हॉस्पिटलविषयी त्याच्या मनात फार जिवाळा. फार आपुलकी. आमच्या आईला “आई” आणि वडिलांना “बाबा” म्हणायचा. जणू काही पूर्वजन्मीचंच नातंच!

त्यानं स्वतःसाठी एक चांगलंसं स्टूल आणलं होतं. साधारण तबबेत सुधारल्यानंतर डिस्चार्ज व्हायच्या वेळी त्याच्या डोळ्यात पाणी आलं. आमचा निरोप घेताना त्याला मी स्टूल वार्डमध्ये राहिल्याची आठवण दिली.

“ते स्टूल माझ्यासारखा कुणी अॅडमिट झाला तर त्याच्यासाठी राहू दे.” सद्गति होऊन तो म्हणाला.

काही महिन्यांनी एकदा नर्स म्हणाली, “आपल्याला ते स्टूल देणारा पेशंट गेला!”

मी सुन्न झालो. सारं काही ठीकठाक होत असताना अखेर तो वारला. घरी आहार नीट मिळाला नाही, औषधे नीट मिळाली नाहीत, खोकल्यातून फार रक्त पडलं, की औषधांची रिअॅक्शन आली, की रोगच अनावर झाला, काही कळलं नाही. पण क्षयाचा रुग्ण म्हटला की ही सारी हकीकत अजून आठवते. भकास वाटतं.

मोठ्या मुष्किलीने मी ते विचार बाजूला सारले आणि अविनाशच्या केसविषयी आशावादी राहायचा निश्चय केला.

रोजची औषधे, नियमित आणि पौष्टिक आहार, योग्यवेळी आवश्यकतेप्रमाणे औषध योजनेतील बदल, जरूर तेव्हा आणि जरूर त्या जीवनसत्वांचा पुरवठा हे सर्व

आणि आमची सर्वांची आपुलकी, जिवाळा यांनी अविनाशच्या प्रकृतीत हळूहळू सुधारणा व्हायला लागली. वजन वाढू लागलं. चेहऱ्यावर हास्य दिसू लागलं.

आम्हाला सर्वांना मनस्वी आनंद झाला. पंधरा दिवसांनी एक्स-रे काढला. इ. एस्. आर. केला. आमच्या छोटेखानी हॉस्पिटलात शक्य त्याच तपासण्या करणार. आम्ही दुसरं काय करणार? मायक्रोस्कोप होता. पण अॅसिडफास्ट बॅसिलस म्हणजे क्षयाचे जंतू पहाण्यासाठी आवश्यक ते लॅबोरेटरी एजंट्स नव्हते! एक्स-रे आणि इ. एस्. आर. मध्ये खूपच सुधारणा आढळली.

दृष्ट लागावी अशा वेगानं अविनाशची प्रगती होत होती. विश्वास बसणार नाही इतका त्याच्यात फरक पडला. दीड महिन्यानंतर त्याला डिस्चार्ज दिला आणि दर पंधरा दिवसांनी तपासून घेण्यासाठी सांगितलं. डिस्चार्ज कार्डावर निदान, आतापर्यंत केलेली औषधयोजना आणि यापुढे घ्यायची औषधे याबद्दल तपशीलवार माहिती लिहून दिली.

त्यानंतर अविनाश यायचा. त्याच्या तगड्या देहयष्टीकडे पाहून समाधान होई. स्वतःच्या, अण्णाच्या आणि आमच्या इतर सहकाऱ्यांच्या कर्तृत्वाबद्दल अभिमान वाटायचा.

अविनाश देखील आपल्याबरोबर येणाऱ्या मित्रांना जेव्हा माझी ओळख करून द्यायचा तेव्हा त्याच्या नजरेत आपुलकी आणि आदराची भावना दाटून येई.

आता तो पॉलिटिकलमध्ये शिक्षण घेऊ लागला होता. उत्तरोत्तर त्याची प्रगती होत होती.

आणि अचानक एक दिवस बातमी मिळाली. मोटारसायकलच्या अपघातात अविनाशचा दुःखद अंत झाला.

मन

कामळेवीरच्या मनीषाच्या घरी आणखी एकदा गेलो होतो. आता नीटसं आठवत नाही, पण बहुतेक मनीषाची आई आजारी असावी. त्याच वेळी बाजूच्या झोपड्यात बोलावणं आलं.

आडेलीस हे नेहमीचं होतं. डॉक्टरला व्हिजीटला बोलावलं की शेजारपाजारचे पाच सात रुग्ण तरी यायचे. हा रिवाज आतापर्यंत आमच्या अंगवळणी पडला होता.

बाजूचं झोपडं, म्हणजे मनुष्य जीवनाची क्रूर अधोगती होती. पण खरी कमाल पुढेच होती. त्या झोपड्यात मनीषा एवढ्याच छोट्या मुलीला मी तपासलं. कुपोषणानं सुजलेली ती वडार मुलगी पाहून मी हादरलो, तात्काळ ठरवलं की हे आव्हान स्वीकारायचं. हिला संपूर्ण उपचार, आवश्यक आहारही मोफत द्यायचा. आणि या समस्येला तोंड देखील फोडायचं.

तिला दाखल करून घेतलं आणि उपचार सुरु केले. अल्पावधीतच तिची सूज उतरली. अंगात थोडी थोडी शक्ती यायला लागली. सर्व औषधे आहार मोफत होता. पण एवढं असतानाही तिच्या आईचा - त्या वडार बाईचा चेहरा पडलेला दिसत होता. डोळ्यात काळजी दिसत होती. मला थोडा रागच आला तिचा. बाईनें पुढे तर आणखीनच ताण केली. तिसऱ्या दिवशी पहातो तर वडारबाई वार्डमधून गायब! मुलीला बघायला दुसरं कुणीच नाही त्यामुळे मुलीची जबाबदारी कोण घेणार? आपण चाकोरीच्या बाहेर जाऊन काम करायला जातो आणि विनाकारण क्लेश निर्माण होतो असं मनात आलं. बाईच्या बेजबाबदारपणाचा मनस्वी तिटकारा आला.

इतर लोकांसारखा व्यवहारी मार्ग चोखाळत नाही. आणि इतरांच्यासाठी कटकटी निर्माण करतो याबद्दल आपणच अपराधी असल्याचं वाटायला लागलं. स्वतःचीच चीड आली.

त्या पोरीकडे मात्र आम्ही दुर्लक्ष केलं नाही. तिचं जेवणखाण, औषधं सर्व व्यवस्थित होत होतं. दोन दिवसांनी अचानक वडारबाई आली. तिला पहाताच माझा पारा चढला. मी सिस्टरला सांगितलं, “त्या बाईला खडसावून विचारा, दोन दिवस काय करत होतीस म्हणून? म्हणावं लाज नाही वाटत इतक्या बेजबाबदारपणानं वागायला?”.

सिस्टर वॉर्डमध्ये फायरिंग द्यायला गेली. थोड्या वेळानं ती परत आली. तिचा चेहरा पूर्ण बदलला होता.

“काय झालं?”

“ती बाई किनईऽ रस्त्याच्या कामावर आहे. रोजमजुरीवर आहे. नवरा तिला विचारत नाही. पैसेही देत नाही. घरात या मुलीपेक्षा मोठे दोन मुलगे आहेत. या मुलीला अॅडमिट केलं तेव्हा रोजगार बुडाला. दोन दिवस स्वतः उपाशी राहिली. परंतु नंतर त्या मुलांची सोय करण्यासाठी परस्पर कामावर गेली. सांगायची लाज वाटली म्हणून तशीच निघून गेली. मजुरी घेतली. ज्वारी विकत घेऊन दळून आणली. भाकऱ्या केल्या. दुसऱ्या दिवशी आणखी दोन दिवसांची सोय करण्यासाठी मजुरी केली. मी विचारलं, “पण या मुलीला एकटीला कशी सोडून गेलीस?” तर म्हणते कशी, “डॉक्टर देवमाणूस आहे. तू आणि डॉक्टर, माझ्या पोरीचं सगळं कराल असा मला विश्वास होता म्हणून गेले तिला एकटीला सोडून.” सिस्टर बोलत होती आणि क्षणाक्षणाला माझ्या डोक्यात प्रकाश पडत होता. आता मला उलगाडा झाला की मुलीची तबबेत सुधारत असतानाही ह्या बाईच्या डोळ्यात काळजी का होती! तिच्या पोटातल्या आगीची झळ अनुभवण्यासाठी संतांची दृष्टी हवी होती! मी किती सामान्य होतो! ही सारी कारणमीमांसा माझ्या कल्पनेमध्येही येऊ शकली नाही. त्या बाईचा माझ्यावरील भाबडा आणि निष्पाप विश्वास मला दिसू शकला नाही. हा धक्का मला मोलाचा होता. तात्काळ मी स्वतःला सावरलं नी नर्सला द्या सांगितलं, “त्या बाईच्याही जेवणाची सोय करा. पण कदाचित तिला अपमानाचं वाटेल. तिला हॉस्पिटलचं काही तरी काम द्या. मजुरीही द्या आणि जेवणही द्या.”

पण वस्तुस्थितीचं गांभीर्य जास्तच होतं. बाईला जेवण दिलं तरी दोन मुलगे घरी होतेच. त्यांना जेवण द्यायला हवं होतं. त्यांनाही काय हवं, काय नको ते पाहायला हवं होतं.

साहजिकच मी शक्य ते सर्व करूनही वडारबाई आम्ही नको म्हणत असताना मोठ्या जड अंतःकरणानं सुधारत असलेल्या पोरीला घेऊन घरी गेली. पुढील उपचार घेण्यासाठी ती आलीच नाही, येऊ शकली नाही.

काही महिन्यांनी ती मुलगी वारल्याची बातमी मला कळली.

आशावाद

धंदा म्हणून व्यवसाय करणाऱ्या डॉक्टरांची क्षितिजं संकुचित होत गेली तर

त्यात नवल काय ? त्यांची मनं, त्यांच्या वृत्ती, त्यांचे अनुभव हे सगळे उथळ आणि आळणी होत असले तर आश्चर्य वाटायला नको. कारण स्वतःच्या भावना आणि वृत्तीना त्यांनी स्वार्थी व्यवहाराच्या मुशीत कोंबलेलं असतं. स्वतःच्या डोक्यावर बदनामी येऊ नये म्हणून कठीण केसेस दुसरीकडे पाठवताना ती वाटेतच दगावू शकेल काय ? याची पर्वा ते करीत नाहीत. अनेक डॉक्टरांकडून अति कठिण केसेस आमच्याकडे येत. पुष्कळदा अत्यंत बेजबाबदारपणे त्यांनी त्या केसेस आमच्याकडे पाठविलेल्या असायच्या. एकदा एक बाई आमच्याकडे अॅडमिट झाली. नवऱ्यानं तिला टाकलं होतं. स्वतःच्या बायकोकडून सर्व सुखाची अपेक्षा करायची पण तिच्या पडत्या काळात सरळ तिला टाकून द्यायचं अशी उदाहरणं आपल्याकडे कमी नाहीत. म्हातारा बाप बिचारा आपलं सर्वस्व पणाला लावून तिला जगवण्यासाठी धडपडत होता. कुडाळच्या एका नर्सिंग होममधून त्याला आमच्याकडे जाण्याचा सल्ला मिळाला.

आमच्याकडे आल्यानंतर, आम्ही काय समजायचं ते समजलो. ऐन तिशीतली ती बाई जख्खद म्हातारी दिसत होती. हाडच फक्त शिल्लक होती. बिछान्यातल्या बिछान्यातही तिला मदतीशिवाय हलता येत नसे! सतत पडून राहिल्यामुळे आणि डॉक्टर महाशयांनी योग्य ती काळजी न घेतल्यामुळे प्रेशरपॉईंटवर प्रचंड “बेडसोअर्स” तयार झाले होते. अंधरुणात पडलं असताना ज्या भागावर शरिराचं सतत वजन येतं, त्या ठिकाणी व्रण तयार झाले होते. तिची चामडी अत्यंत ठिसूळ झाली होती. त्यामुळे डोक्यातही व्रण झाले होते.

कर्तव्य पार पाडायचं या भावनेने आम्ही उपचार चालू केले.

एका रात्री अचानक त्या बाईच्या डोक्यातील व्रणातून रक्ताची कारंजी उडायला लागली. नेमका त्यावेळी अण्णा हॉस्पिटलमध्ये नव्हता. तात्काळ मी धावलो. क्षणार्धात डोक्यावर रुमाल दाबून धरला आणि तसाच उभा राहिलो. एकदोन मिनिटांनी रुमाल काढला. लगेच पुन्हा रक्तस्राव सुरू. असं आणखी काहीवेळा झालं तर त्यातच बाई खलास झाली असती. रक्तपेढीची व्यवस्था नाही. इतकी अशक्त बाई. काय करावं मी ? तसाच रुमाल घट्ट धरून उभा राहिलो. बराच वेळ झाल्यानंतर रुमाल काढला तेव्हा रक्तस्राव थांबला होता. नाईक आणि मांजरेकर या परिचारिकांनी ती रात्र जागून काढली. आळीपाळीने दोघींनी तिच्यावर जातीनं लक्ष ठेवलं. त्यांना मी सर्व सूचना

दिल्या होत्या. त्यामुळे नंतर देखील त्या व्रणातून दोनदा रक्तस्राव झाला तेव्हा त्या दोघींनी त्याच्यावर काबू ठेवला.

ही बाई हॉस्पिटलात सुमारे अडीच महिने राहिली आणि आश्चर्य म्हणजे ती बरी झाली. हिंडू फिरू लागली. बाप म्हणाला, “या मुलीसाठी माझी जमीन विकली. एक बैल विकलो. आता आणखी एक बैल आसा तो विकतय आणि तुमचा बील दितय. कुणाचीही मजूरी करुन मी तिचा पॉट भरीन.”

“बैल विकू नको. ती बरी झाली यात आम्हाला सर्व काही मिळालं.” मी म्हाताऱ्याची पाठ थोपटत म्हटलं. टचकन म्हाताऱ्याच्या डोळ्यात पाणी आलं. त्याला काही बोलता येईना. एक दोन दिवसांनी आपल्या मुलीला घेऊन तो घरी गेला.

या दरम्यान आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने कुडाळला व्याख्यान द्यायचा योग आला. मी माझं अंतःकरण उघडं करण्याची संधी घेतली.

व्याख्यानात त्या वडार मुलीची आणि ह्या तरुण परित्यक्तेची करुण कहाणी मी जमलेल्या स्त्रियांना तळमळून सांगितली. साऱ्याजणी गहिवरल्या. “माणुसकी ही एक शक्ती बनवायला हवी. माणुसकीचं वादळ यायला हवं. त्याशिवाय सामाजिक न्याय प्रस्थापित होणार नाही. करुण कहाण्या संपणार नाहीत. व्यापक दृष्टी ठेवून सामायिक हिताची कास धरायला हवी.” आमचं हॉस्पिटल ह्या अशा प्रयत्नांमध्ये आमचा छोटासा सहभाग देत आहे.” असं सांगताच उत्स्फूर्तपणे सगळ्यांनी टाळ्यांचा कडकडाट केला. सभा संपल्यावर परत येताना मनात आलं, “हा टाळ्यांचा कडकडाट यांच्या कृतीत केव्हा तरी उतरेल काय..... ?”

त्यांच्याकडून किंवा इतर कुणाहीकडून कोणत्याही त्यागाची अपेक्षा मला नव्हती. एवढंच काय फावल्या वेळात त्यांनी गरीबांची सेवा करावी असंही मला वाटत नव्हतं व आताही वाटत नाही.

वाटत होत व वाटतय ते एवढंच की डोळ्यांची झापडं काढायची वेळ आलीय. सदसद्विवेक बुद्धीवर पडलेल्या बेड्या तोडून, स्वतःचं कर्तव्य चोख बजावून समाधान मिळवायची वेळ आलीय. त्यासाठी मनानं आणि बुद्धीनं स्वतंत्र, विशाल आणि निर्भय व्हायची वेळ आलीय.

मृत्युगोल

परिणाम साधायचा तर कामाची व्याप्ती सतत वाढवणं आणि जास्तीत जास्त लोकांच्या संपर्कात सतत येत राहणं आवश्यक होतं. सोमेश्वर तरुण मंडळ, युथ क्लब, युथ कौन्सिल इ. संस्थांच्या माध्यमातून मी जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहचायचा प्रयत्न करत होतोच. पण नंतर माझ्या लक्षात आलं की प्रत्यक्ष वैद्यकीय सेवाही इतरत्र पोहचवली पाहिजे.

मग ती. दादांच्या सावंतवाडीच्या दवाखान्यात, आकेरीला व कामळेवीरला आम्ही उपकेंद्रे सुरू केली. दररोज सकाळी आडेलीहून कामळेवीर, आकेरी व सावंतवाडीला जायचं आणि संध्याकाळी आडेलीत परतायचं आणि आडेलीत परतल्यानंतर व्हिजीट्स करायच्या, असा नित्यक्रम सुरू झाला.

माझ्याबरोबर विलास कांबळी किंवा पेडणेकर हे मदतनीस म्हणून असत. माझ्या उपकेंद्रामुळे काम फारच वाढलं. मी परतायचो तेव्हा थकून भागून जाई. अण्णावर अधिक जबाबदारी पडे. कामाचा बोजाही वाढला. त्यातच माझा खांदा आणि मान दुखायला लागली. दररोजच्या मोटारसायकल प्रवासामुळे स्पॅन्डिलायटिसचा त्रास वाढला. विद्यार्थी दशेत उजव्या खांद्याचं हाड मोडले होतं, त्या जागी पुन्हा त्रास सुरू झाला. मुसळधार उन्हापावसातून, वाऱ्यातून मोटारसायकल प्रवास केल्यामुळेही त्रास वाढतच चालला. कोणतेही उपचार काहीशा बेफिकीरीमुळे मी करीत नव्हतो त्यामुळे त्रास कमी होण्याची चिन्हे दिसेनात तरी उपकेंद्रे चालूच ठेवायची हा निर्धार होता.

आडेली, कामळेवीर, आकेरी, सावंतवाडी, वेंगुर्ला व कुडाळ या दरम्यानच्या माझ्या मोटारसायकल प्रवासाचा महत्वाचा विशेष म्हणजे अनेक अपघात. अनेक विवंचना डोक्यात घेऊन मी मोटारसायकल चालवी हे एक कारण होतंच, पण कधी कधी “अस्सल अॅक्सिडंट” होत, माझा काहीही दोष नसताना.

असाच एकदा वेंगुर्ल्याला काही कामासाठी चाललो होतो. रस्ता अगदी सरळ होता. वेगही नियंत्रणाखाली होता. तशी काही अति काळजीपूर्वक मोटारसायकल चालवण्याची गरज नव्हती. तेवढ्यात लांबवर एक बैल दिसला. रस्त्याच्या बाजूला चरत होता बिचारा. का कुणास ठाऊक, माझ्या मनात विचार चमकून गेली की पटकन हा बैल जर रस्त्याच्या मध्ये आला तर.....? आपण त्याच्यावर आदळलो तर.....?

पण या विचाराला तसं सयुक्तिक तर्कशास्त्र नव्हतं. मी तसाच जात राहिलो. जसा जसा पुढे जात होतो तसं मला सारखं वाटत राहिलं की बैलावर आपण आदळू. पण बैल स्वस्थ चरत होता.

या सरळ रस्त्याला अनेक बोळ होते. मागे एकदा तात्याबरोबर डबलसीट जात असताना अचानक एक बैल धावत येऊन मोटारसायकलवर आदळला होता आणि आम्ही दोघेही धाडकन पडलो होता. कदाचित् त्या आठवणीमुळे “बैलाशी टक्कर होईल” हा विचार मनात येत असावा. मी गाडी चालवतच राहिलो आणि काय आश्चर्य! तो बैल अचानक चौखुर उधळला रस्त्याच्या मध्यावर! सर्व मला समोर दिसत होतं, पण मी एकदम सुन्न झालो होतो की काय कोण जाणे! काहीच करू शकलो नाही.

धाडकन त्या बैलावर आदळलो. सगळ्यात खाली मी, माझ्यावर मोटारसायकल आणि त्यावर बैल असे दोन-तीन सेकंद गेले. धक्क्यातून सावरून प्रथम बैल उठला. मग लोकांनी मोटारसायकल उचलली आणि मोटारसायकलच्या गार्ड आणि कॅरिअरमुळे खाली पूर्णपणे सुरक्षित असलेला मी, मग उभा राहिलो.

हा अपघात मी उपकेंद्रांना जात असता झाला नाही हे खरं, परंतु प्रवास जितका वाढला, तितकं छोट्या मोठ्या अपघाताचं प्रमाणही वाढलं. शिवाय बऱ्याचदा मोटारसायकल बंद पडणे वगैरे क्षुल्लक भासणाऱ्या कटकटी दमछाक करीतच.

डुबकी मारल्यान 5 न् हा 5 हा 5 हा 5

उपकेंद्र सुरू केल्यानंतर माझा दिनक्रम थोडासा ठरून गेला होता. साधारणपणे संध्याकाळी साडेसहापर्यंत मी आडेलीत परतल्यानंतर दिवसभराची हालहवाल अण्णाकडून ऐकून ओसरीवरच्या खुर्चीवर मी आराम करी. यावेळी आमचे शेजारी शेणई यांनी बनवलेली जायफळ युक्त कॉफी मागवून पीत बसणं हा एक विशेष आनंद होता. प्रेमाची माणसं आणि आवडीची कामं ह्यातला आनंद अवर्णनीय असतो. एखादा जवळचा मित्र आला तर त्याला देखील या आनंदात सहभागी व्हायची संधी असायची.

अशाच एका रविवारी मी थकून भागून ओसरीवर बसलो होतो. या ओसरीतून आमच्या विहिरीकडचा भाग आणि पूर्वेचा टेकडीचा भाग रमणीय दिसे. तो पावसाने

चिंब भिजलेला होता. झटपट मुणगेकरला शेजारी पिटाळला आणि शेणईना कॉफी लगेच पाठवायला सांगितली. रविवारची सुट्टी असल्याने डॉ. ओळकर देखील वेंगुर्ल्याहून सावंतवाडीला जाताना आडेलीत थोडा वेळ थांबला होता.

दूरवर बघतांना मनात आलं, दीडदोन वर्षांपूर्वी इथे काय होतं? आज सर्व हिरवंगार दिसतंय. केळी, चिकू, पेरू आहेत. आणखीही आंब्याची कलमं आपण लावणार आहोत. त्याच्यासाठी खड्डे पाडले..... एकदम खड्ड्यांचा विचार मनात येताच माझ्या लक्षात आलं की पावसाच्या पाण्यानं खड्डे भरले आहेत. हो – आणि विशेषतः लहान मुलांच्या ते लक्षात येणार नाही. मुणगेकर एव्हाना हॉस्पिटलच्या आवारात रहात होता. त्यालाही आम्ही दोन खोल्या बांधून दिल्या होत्या. त्याचा दीडदोन वर्षांचा मुलगा - निखिल मजेत इकडे तिकडे हिंडायचा. विचार करता करता सहज विहिरीकडे माझं लक्ष गेलं. बघतो तर निखिल आमच्याच दिशेने दुडदुडत येत होता. अचानक विजेचा झटका बसल्याप्रमाणे मी उठून धावत सुटलो. शंभरसव्वाशे मीटरांचं ते अंतर कापून मी निखिलजवळ पोहचेल्याच निखिल खड्ड्यात पडलाच. तीन साडेतीन फूट पिवळ्या धमक पाण्यात साफ बुडाला. तात्काळ अंगावरच्या पॅटीसकट मी खड्ड्यात उतरलो. झपकन त्याला बाहेर काढला. तोपर्यंत अण्णाही मागाहून धावत आला होता.

एका क्षणाचा विलंब झाला असता तर ! ह्याला काही झालेलं तर नाही ना? या विचाराने माझ्या छातीत धस्स झालं. सुदैवानं तो ठीक होता. फक्त नाकातोंडात पाणी जाऊन गुदमरला होता. आम्हा सगळ्यांना हायसं वाटलं. एव्हाना मुणगेकर डुलत डुलत तिथे आला.

“काय जाला SS?” त्यानं नेहमीप्रमाणे जमिनीकडे बघत विचारले.

“अरे तुझं लक्ष कुठे? पोरगा खड्ड्यात पडला आणि तू विचारतोस काय झालं म्हणून? एका सेकंदाचा उशीर झाला असता तर पोरगा हाताला लागला नसता.”

मीयां बगा व्हतंय. तोपर्यंत तुमी इल्यातच. एक डुबकी S मारल्यान. हा S हा SS हा SSS!”

त्याचं ते हास्य बघून मी गारच झालो.

असहाय्यता

तात्यानं मला एकदा एक हकिकत सांगितली होती. एक पेशंटाला तो तपासायला गेला होता. पेशंटचं एकमेव लक्षण सतत थुंकणं हे होतं. आणि आश्चर्यकारक तऱ्हेनं तात्यानं निदान केलं होतं “रेबीज -हायड्रोफोबिया”, पाण्याची भीती. नेहमीचं लक्षण नसतानाही त्यानं हे निदान केलं. त्याच्या बुद्धीची तुलना शेरलॉक होम्सशीच होऊ शकेल असं मला वाटलं.

माझ्या वाट्याला अशी कठीण केस आली नाही. पोटरलीला झालेली भली मोठी जखम घेऊन रस्त्यावरचं काम करणारा एक मजूर ओ.पी.डी. त आला. कुत्र्यानं चावा घेतला असं सांगताच मी विचारलं, “कुत्रा भटका होता की पाळलेला?”

“पाळलेलो कुत्रो S मेलो तो.”

“किती दिवस झाले चावल्याला?”

“चार दिस झाले.”

“इंजेक्शनं घ्यायला लागतील चौदा. हयगय करून उपयोग नाही.” मी गंभीर झालो.

“पण कामाक जावचा लागता. चवदा इंजेक्शना घेवक कसा जमतला?” घरातली सोय बगूक नको?”

“काहीही करून इंजेक्शन घे. जीवाला धोका आहे.”

“तुम्ही जखमेवर वायच मलाम लाया. इंजेक्शनांचा मागे बगाया.”

“मलम लावीन. एक इंजेक्शन धनुर्वात होऊ नये म्हणून देईन, पण एका अटीवर. वेंगुर्ल्याला जाऊन इंजेक्शन घेणार असलास तर. नाहीतर काही नाही.”

“इंजेक्शनांचा कसा जमतला?..... पण घेतयं तुम्ही म्हणतात तर” त्याच्या नजरेत संशय होता. अनिश्चितता होती. मी थोडा विचार केला. मग ड्रेसिंग करून धनुर्वात प्रतिबंधक इंजेक्शन दिलं.

तो गेल्यानंतर सिस्टरला म्हणालो, “हा इंजेक्शन घेईल असं वाटत नाही. त्याच्या शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना, मित्रांना आणि घरातल्यांना सांगायला हवं. इंजेक्शन घेतली नाहीत तर तो नक्की मरेल. समोरच्या पेडणेकरच्या हॉटेलमध्ये तो नेहमी चहा पितो. पेडणेकरालाही सूचना देऊन ठेवावी.”

त्यानंतर दररोज मी सिस्टरकडे त्याची चौकशी केली. काही दिवसांनी इंजेक्शन घेण्याऐवजी गावठी इलाज त्यानं सुरू केले होते असं कळलं.

मी सिस्टरला विचारलं, “गावठी इलाज फुकट होतात की काय?”

ती फक्त हसली, “दररोज वेंगुल्यार्या गेलं तर रोजगार बुडतो म्हणून इंजेक्शन टाळतोय तो.”

“लग्नसमारंभासाठी कर्जे काढतात, ती अशा वेळी काढायला काय होतं?” माझा आवाज चढला. मी स्वतः त्यानंतर शेजारीपाजारी व पेडणेकरकडेही चौकशी केली. समजावून सांगितलं पण काही उपयोग झाला नाही.

एक दिवस तो मजूर रस्त्यावरून चाललेला दिसला. मला पाहताच मान बाजूला फिरवून चालायला लागला. मग मीच त्याला हाक मारली.

अनिच्छेनंच त्यानं माझ्याकडे बघितलं. त्याच्या नजरेतले भाव मला कळलेच नाहीत. थोडा उपहास, थोडा गर्व, काहीसा संशय. काही बोलण्यापूर्वीच त्यानं सांगितलं. जखम बरी असा आता. गावठी औषधानंच बरी जाली.

क्षणभर असा संताप आली की काडकन् त्याच्या थोबाडीत द्यावी. पण स्वतःला सावरून मी म्हटलं, “जखम बरी झाली म्हणून धोका नाही टळला.”

पण त्यानं पूर्ण दुर्लक्षच केलं. किंबहुना तिरस्कारानं माझ्याकडे रोखून बघितलं आणि हँ SS करून तो चालायला लागला.

मला मनापासून वाईट वाटलं. घरी आल्यानंतर अण्णाला घडलेली हकीकत सांगितली.

“ह्या लोकांना योग्य गोष्ट सांगायची सोय नाही. त्यांना पटायचं नाहीच. उलट

सांगणाऱ्याबद्दल ते शत्रुत्व धरणार. वैचारिक आणि आर्थिक गुलामगिरी त्यांच्या रक्तात भिनलीय. तीच त्यांना बरी वाटते! अण्णानं आपलं मत मांडलं.”

“ते खरं. पण तो.....”

“ते काही सांगू नकोस. तुला विनाकारण लोकांचा पुळका येतो. स्वतःची थोडी तरी जबाबदारी त्यांनी ओळखायला हवी की नको? केवळ शोषण ही वस्तुस्थिती नाहीय. शोषणकर्ते दोषी आहेत, तसेच आळशी, अडाणी, लाचार आणि संकुचित वृत्तीचे हे असले शोषित देखील दोषी आहेत. ह्यांना आयुष्यभर पिळून काढणारी माणसं जे सांगतात तेच ह्यांना खरं वाटतं. ह्यांच्यासाठी जीव ओवाळून टाकणाऱ्यांची, ह्यांना पर्वा नाही. गावठी औषधानं रेबीज बरा होतो म्हणे! डॉट फेलो इज गोइंग टु डाय!”, अण्णा तळमळीनं बोलत होता. पोटतिडकीनं बोलत होता. लोकांच्या उदासीन वृत्तीचा त्याला खूपच मनस्ताप झालेला दिसत होता.

“आपण आपलं जीवन विनाकारण दुःखी करतो ह्यांच्यासाठी! एका बाजूने शोषणकर्ते आम्हांला शत्रू लेखतात आणि दुसऱ्या बाजूनं ह्या अडाण्यांचेही आम्हीच शत्रू. आपण कशाला असल्या फंदात पडतो? असं राहून राहून वाटतं मला.” अण्णानं खंत व्यक्त केली. मीच मग विषयांतर केलं.

काही दिवसांनी त्या मजूराला रेबीजची लक्षणं झाल्याची तक्रार घेऊन त्याचा धाकटा भाऊ आला. त्याच्यापेक्षा दोन-तीन वर्षांनी लहान म्हणजे तेरा-चौदा वर्षांचा असेल तो. माझ्या डोळ्यासमोर भविष्यकाळाचं चित्र उभं राहिलं. सर्व कुटुंबाची जबाबदारी त्या तेरा-चौदा वर्षांच्या पोराने येऊन पडणार होती. मनाला बजावलं, “हा आहे अडाणीपणाचा विज्ञानावर विजय. अन् समर्थ शोषणकर्त्यापुढे दुबळ्या चांगुलपणाची हार!”

माझा काही इलाज चालला नाही. सावंतवाडीच्या कॉटेज हॉस्पिटलमध्ये रेबीजनं गिळलेल्या त्या मजूराला दाखल केलं आणि काही दिवसांच्या आतच तडफडून तडफडून तो मजूर रेबीजला बळी पडला.

मरगळ

ती. दादांचा वाढदिवस साजरा करायचा आम्ही ठरवलं. बहात्तरावा वाढदिवस.

बहात्तर मुलांना मोफत टॉनिकं वाटावीत अशी माझी कल्पना होती.

अण्णा म्हणाला, “असल्या धर्मादाय वाटपांतून आपण आपली सरंजामदारी वृत्ती प्रकट करतो असं नाही वाटत तुला ?”

“लोकांना व्हिटॅमिनस्, लोह-कॅल्शियम यांची खरीच गरज आहे. घरातल्या माणसांकडून आपण बारीक - सारीक औषधासाठी पैसे घेतो का ? नाही. आपण त्याच भावनेनं हे वाटप करणार आहोत. त्यामुळे या कार्यक्रमाला धर्मादाय काम म्हणता येणार नाही.”

“घरातल्यांची गोष्ट निराळी. ते अडीअडचणीत तुमची जबाबदारी घेतात. लोक घेतील अशी जबाबदारी ? उलट टोचून, घालून पाडून बोलतील, तुम्ही अडचणीत दिसलात तर.”

“पण घरातल्या माणसांवर आपण प्रेम करतो. त्यांना भेटवस्तू देतो. ते केवळ सुरक्षिततेच्या भावनेतूनच का ?”

“तसे नव्हे. पण घरातल्यांची आणि लोकांची बरोबरी होऊ शकत नाही. दुसरं म्हणजे केवळ खिरापत वाटल्याप्रमाणे टॉनिकं वाटून काय होणार ?”

“हीच टॉनिकं आपण इतरांना देऊन त्यांच्याकडून पैसे घेणार. त्या पैशातून आणखी कुणाला तरी फुकट औषधं देणार. मग आम्ही ती. दादांच्या कर्तव्यसंपन्न जीवनाविषयी कृतज्ञतेचं प्रतीक म्हणून का वाटू नये औषधं बहात्तर मुलांना ? ती. दादाचं चारित्र्य, प्रामाणिकपणा, कर्तव्यतत्परता याचं चीज इतर कुणी नाही केलं तरी आपण तरी करायला हवं ना ?” अण्णानं माझं म्हणणं अखेर मान्य केलं.

खरं म्हणजे औषधं वाटणं हे माझ्याही मनाला पटत नव्हतं. पण लोक अगदीच गाळात असले तर त्या गाळातून त्यांना काढण्यासाठी, त्यांच्या नजिक जाण्यासाठी, आमची वैद्यकीय सेवा त्यांच्यापर्यंत नेण्यासाठी, त्यांच्या आमच्यात आत्मीयता निर्माण करण्यासाठी, तसेच जागृतीही हळुहळू घडवून आणण्यासाठी नाटक, खेळ, सत्यनारायण, भजनं, उद्घाटन समारंभ असल्या गोष्टींचा नाइलाजास्तव आधार घेणं मला अपरिहार्य वाटलं होतं. दादांच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने कमीत कमी टॉनिके नेण्यासाठी तरी

काही लोक येतील आणि या निमित्ताने आमचे विचार लोकांपर्यंत नेता येतील अशी मला आशा वाटत होती.

ठरल्याप्रमाणे समारंभ आयोजित केला. बहात्तर ऐवजी शंभर मुलांसाठी पौष्टिक औषधांची पाकीटं तयार ठेवली. ऐनवेळी जास्त मुलं आली तर घोटाळा नको म्हणून ही खबरदारी !

हळूहळू लोक जमायला लागले, पण मुलांचा कुठे पत्ताच नव्हता. बराच वेळ थांबल्यानंतर दहा-पंधरा मुले जमली.

अखेर जमलेल्या तरुणांना, बायकांना सरसकट पाकीटे वाटली. पण तरीही फक्त सदुसष्टच पाकीटं संपली. मनातून मी खट्टू झालो. पण तसं न दाखविता मी जाहीर केलं की उरलेली सर्व पाकीटं इतर दिवशी इतरांना गरजेप्रमाणे मोफतच दिली जातील. छोटासा समारंभ आटोपला. मंडळी आपापल्या घरी गेली.

हिरमोड

ती. दादांचा वाढदिवस साजरा केल्यानंतर माझ्या लक्षात आलं की परिस्थिती बदलणं सोपं नाही. वैद्यकीय व्यवसाय करत तर नाहीच नाही. आम्ही कुठे कमी पडत होतो, की लोक ? की परिस्थिती अपरिपक्व होती ? की दोन्ही..... ?

सोमेश्वर तरुण मंडळातर्फे वाचनालय, खेळ वगैरे चालू करण्याचा प्रयत्न तसा फारसा यशस्वी झाला नव्हता. पण शेणईनी बसवलेलं सामाजिक नाटक उत्तम प्रतिसाद मिळवून गेलं. पण त्यामुळे परिस्थितीत कोणता बदल होणार होता ?

एकदा अण्णानं मला विचारलं. “सोमेश्वर तरुण मंडळ, यूथ क्लब, यूथ कौन्सिल या सगळ्या संस्थांमध्ये काहीही क्रांतिकारकत्व नाही, असं तुला नाही वाटत ?”

त्याच्या प्रश्नानं मी गोंधळलो. असा विचार माझ्याही मनात यायचा. क्रांतीचा अर्थ जर केवळ शोषितांचं सरकार सत्तेवर आणणं असा असेल तर ह्या संस्था कशाला, आम्ही कोणीच काहीच क्रांतीकारी कार्य करत नव्हतो. परंतु नैतिक मूल्यं, जीवनदृष्टी, कर्तव्यतत्परता, उद्यमशीलता, एकोप्याची भावना, शास्त्रीय दृष्टीकोन इ. मुद्यांच्या संदर्भातून विचार केला तर आम्ही व या साऱ्या संस्थांनी थोडं काम निश्चितच केलं

होतं.

सावंतवाडीसारख्या छोट्या शहरात स्वयंस्फूर्त, रक्तदानाची मोहीम यशस्वी करणं हे पुष्कळच मोठं काम होतं जे युथ क्लबनं केलं होतं आणि आडेलीसारख्या गावात वाचनालय हा साधा शब्द रूढ करणं हे देखील मोठं काम होतं, जे आम्ही करू शकलो होतो. आडेलीसारख्या ठिकाणी सोमेश्वर तरुण मंडळातर्फे जो सत्यनारायण करण्यात आला त्याचं स्वरूप तर ऐतिहासिक होतं. देवाच्या आणि देवत्वाच्या मागून ग्रामीण माणसं किती श्रद्धेनं जातात याचं प्रत्यंतर त्या पूजेत आलं होतं. दिवसरात्र मुसळधार पाऊस असतानाही अक्षरशः काही हजार माणसं सगळे मतभेद आणि वैयक्तिक संबंध विसरून सत्यनारायणाला आणि भजनाला एकत्र आली. ही श्रद्धा जर देवत्वाशी माणुसकीची सांगड घालू शकली तर क्रांतिकरकच ठरणार नाही काय ?

सत्यनारायण हे पुण्य नव्हे. पण गर्द, दारू, गांजा, चरस, मटका, रंडीबाजी, गुंडगिरी, खून, दरोडे यापेक्षा वाईट तर नव्हे ? सत्यनारायण हा पलायनवाद आहे, सांस्कृतिक शोषणाचा भाग आहे वगैरे मुद्दे मांडताना बाकीच्या मान्यताप्राप्त गुन्हांचं काय करायचं ? माझ्या मते आम्ही योग्य दिशेने चाललो होतो.

मी अण्णाला म्हटलं, “क्रांतीचा तपशील कसा असेल हे मला माहित नाही, पण माणुसकीची बाजू बळकट करण्यासाठी आपण धडपडतोय हे काही कमी महत्वाचे नाही. कारण माणुसकी विरहित क्रांती मुळीच होता कामा नये.”

कोणत्याही आकडेवारीने किंवा संख्याशास्त्राच्या आधारे किंवा प्रत्यक्ष दृष्टीला पडू शकेल, असा काहीही बदल आम्ही परिस्थितीत घडवून आणलेला नव्हता. परंतु लोकांची सद्भावना किंवा जागृती सहजासहजी डोळ्यांना दिसत नाहीत. त्या वेळ आल्याशिवाय प्रगट होत नाहीत हे एक आणि त्यांच्या दुर्गुणांची पटकन् आणि जास्त दखल घेण्याची आपली प्रवृत्ती असते हे दुसरे, यामुळे स्वतःच्या कामाविषयी माणूस कधीकधी विनाकरण अति निराश बनतो असं माझं मत होतं.

“हे लोक आर. एम्. पी. इतकी सुद्धा किंमत देणार नसतील तर इथे राहून आपण क्रांतिकारक काहीतरी करतोय हा भ्रम पोसणं निरर्थक आहे. गावठी औषध म्हणजे त्यांचं दैवत ! वाचनालय काढलं त्यातही येत नाहीत. फुकटी टॉनिक मिळताहेत

तरी न्यायला तयार नाहीत. दरवेळी त्यांची समजूत घालायची. नसती डोकेफोड करायला सांगितलंय कुणी ? आर. एम्. पी. च राहू देत त्यांच्या भक्तांजवळ.”

आमचं बोलणं चालू असतानाच कुणीतरी पेशंट आला आणि चर्चा तिथेच थांबली.

उद्वेग

आमच्या छोटेशांनी निवासाच्या व्हरांड्यात दोन बाजूंना दोन खांब होते. अण्णाला सौंदर्य-दृष्टीला तिथे कृष्ण कमळासारखी सुंदर वेळ असावी असं वाटलं. आम्ही कृष्णकमळी आणुन लावल्या. थोड्याच दिवसात वेलही सरसर खांबावर चढायला लागली. तिची सुंदर निळी फुलं हसायला लागली मा आईला म्हटलं, “किती सुंदर आणि किती मनमोहक सुगंध आहे, नाही ?”

आई शांतपणे म्हणाली, “होय, पण या वासामुळे, साप येतात. कृष्णकमळ इतकी घराजवळ नसते लावायची.”

“मग आधी का नाही बोललीस ?”

“तुमची हौस आहे म्हटलं, मी कशाला खो घालू ?”

सकाळी झालेलं हे आमचं बोलणं, संध्याकाळपर्यंत मी विसरूनही गेलो. संध्याकाळी ओ.पी.डी. लवकर संपली. इनडोअर राऊंड संपवून आम्ही जेवायला आलो. जेवणं वगैरे लवकर आटोपली. मी अण्णाला विचारलं. “लवकर झोपायची विचार आहे की एक चक्कर मारून येऊ या ?”

त्याला झोप आलेली दिसत होती. तो तडजोडीला तयार होत म्हणाला, “थोडंसं फिरून घेऊ या. मग नेहमीप्रमाणे काठी आणि टॉर्च घेऊन आम्ही निघालो.

सावंतवाडी वेंगुर्ला हा रस्ता पुरा डांबरी आहे. पण आजूबाजूला किरॅर झाडी असल्यामुळे तसेच विजेचे खांब तुरळक असल्याने आम्ही नेहमी टॉर्च आणि काठी बरोबर ठेवायचो.

आम्ही घरातून बाहेर पडताच “फुस्स फुस्स” असा आवाज झाला. पण मी एकदमच बेफिकीर होतो. “कदाचित साधना आणि जगन्नाथ (आमच्या कडचे मांजर

व बोका) खेळत असतील, किंवा आणखी काही. “सावध नसल्याने एवढाच अस्पष्ट विचार मनात आला. पण एरवी त्या आवाजाचा तसा काहीच अर्थबोध झाला नाही. मी मजेत चाललो होतो इतक्यात मागून येत असलेल्या अण्णाची हाक ऐकली आणि दचकलोच.

“काय झालं?”

“बी केअरफूल. साप आहे त्या खांबाजवळ.” मी पटकन् बाजूला उडी मारली.

समोरच्या दरवाज्यातून साप घरात शिरू नये म्हणून त्यानं तो बंद केला आणि मागच्या दरवाज्यानं बाहेर आला. एक दोन सेकंदातच आम्ही “स्ट्रॅटेजी” प्लॅन केली. अण्णानं सापाला काठीनं दाबून धरायचं आणि मी फटका मारायचा.

इतक्यात साप खाली उतरून सळसळत आला. लगेच मी जोरात फटका मारला. नेमका वेलीच्या जाळीत अडकला.

जोरानं फुत्कार टाकत साप पुढे आला तोच अण्णानं फटका मारला आणि त्याला दाबून धरलं. मग मात्र मी चुकलो नाही. “कोब्रा!” माझ्यापुढे सापाचं वर्गीकरण, त्याच्या विषानं उत्पन्न होणारी लक्षणं यांचे चित्र तरळू लागलं. अंग शहारलं. रोमांच उभे राहिले.

अण्णानं जर चपळाई दाखवली नसती तर? काय अनर्थ निर्माण झाला असता!

आमच्याकडे “अँटी स्नेक व्हेनम सिरम” असल्याचा खराखुरा आनंद मला झाला. आधार वाटला. कोब्रा, क्रेट, एकिस आणि व्हाइपर या चार प्रकारची सर्प विषविरोधी रसायनं स्वतःकडे असणं हा खराच मोठा दिलासा होता. हे अँटी स्नेक व्हेनम सिरम असल्यामुळेच चिन्यांच्या खाणीत काम करणाऱ्या एका मजुराला आम्ही कसं वाचवलं त्याची आठवण झाली.

साप चावताच त्यानं मोठ्या धैर्यानं तो साप मारला आणि ओ.पी.डी.त आला. सुदैवानं हॉस्पिटलमधून जवळच हे घडलं. लगेचच तो हॉस्पिटलमध्ये पोहचला. पण तरीही चावलेला भाग सुन्न होत होता. तात्काळ आम्ही योग्य ते उपचार करून त्याला वाचवलं होतं.

“पुण्या-मुंबईसारख्या शहरात सापांची प्रदर्शन भरवतात. सापांचे प्रकार सांगतात, साप शेतीला उपयुक्त कसा हे सांगतात, साप हा मानवाचाच शत्रू नाही असे ठरवण्याचा प्रयत्न करतात; पण ते कितपत सयुक्तिक आहे असा प्रश्न पडतो, नाही?” मी अण्णाला विचारलं.

“होय. खेड्यात हातावर पोट घेऊन जगणाऱ्या आणि पदोपदी जिवावरच्या प्रसंगातून जाणाऱ्यांना ह्या फॅशन्सचा काही उपयोग नाही. साप हा मानवाचा शत्रू नाही असं तेव्हाच म्हणता येईल की, जेव्हा प्रत्येक खेड्यापाड्यात अँटी स्नेक व्हेनम सिरम आणि अद्ययावत उपचार उपलब्ध असतील.” अण्णाने आपलं मत दिलं.

“पण सरकार तसं काही करील असं वाटत नाही.” मी शंका प्रकट केली.

“सरकार, राजकीय पक्ष, लोकं कुणीही काही करतील, या वरचा माझा विश्वास कमी होत चाललाय. फक्त व्यक्तिगत स्वार्थासाठी काहीही करतील. त्या व्यतिरिक्त दुसरं काही करतील असं वाटत नाही.” अण्णा म्हणाला.

“होय, आपण परिस्थिती बदलू शकतो यावरचा लोकांचा विश्वास उडत चाललाय.” मी दुजोरा दिला.

“आम्ही जिवावरच्या प्रसंगातून चाललोय आणि आपली नेतेमंडळी फक्त तोंडापुरते कौतुक करतात. सगळा बोलाचा भात नि बोलाची कढी. आपण काय मिळवतो असा प्रश्न पडतो कधी कधी.” सात्विक संतापानं त्याच्या आवाजात कंप आला.

माझ्या मनातही काहूर उठलं होतं. थोडा वेळ फिरून आम्ही परत आलो.

अंथरुणावर पडलो तरी बराच वेळ डोक्यात नाग, ए.एस्.व्ही., आरोग्यव्यवस्था, लोकांची उदासीनता, पुढाऱ्यांची बेपर्वाई हेच घोळत होतं.

॥ सात ॥

गुंता-

एक्स-रे आणि हिशेब यांच्या बाबतीत विठ्ठलाची आम्हाला फारच मदत होत असे. आमचा तो जिवलग मित्रच असल्यामुळे आपपरभाव असण्याचा प्रश्नच नव्हता. सगळ्या कठीण परिस्थितीशी सामना करायला अशा जीवश्व, कंठश्व मित्रांचा किती आधार वाटतो! सर्व कसं नीट आकार घेत होतं.

एक दिवस विठ्ठल म्हणाला, “मी थोडे दिवस सुट्टी घेतो. मिरजेला जाऊन येतो.”

आम्ही नको म्हणण्याचे कारणच नव्हते. विठ्ठल मिरजेला गेला. तिथून, दुसऱ्याच दिवशी परत निघत असल्याचं पत्र आलं. मला आणि विशेषतः अण्णाला हायसं वाटलं. कारण विठ्ठल नसल्यामुळे त्याच्यावर फारच काम पडायचे. सगळं त्याला करावं लागायचं. पण दुसऱ्या दिवशी विठ्ठल यायच्याऐवजी त्याची तार आली, “कर्मिंग आफ्टर टू डेज.”

अण्णावर कामाचा बोजा वाढत होता. त्याचा त्रास पाहून, का कुणास ठाऊक, पण मला त्याची काळजी वाटे. खरं म्हणजे तो माझ्यापेक्षा मोठा होता. पण तरीही! त्याला काम पडतंय यामुळेच मी अस्वस्थ होत होतो. पण करणार काय? नाइलाज होता.

विठ्ठलची वाट बघत बसलो. दोन दिवसांनी विठ्ठलचं पत्र आलं, “अत्यंत महत्वाच्या कामामुळे दोन दिवस थांबणं भाग आहे. परवा कोणत्याही? परिस्थितीत आडेलीला पोचत आहे.”

आठ दिवस गेले. पंधरा दिवस गेले. महिना गेला. विठ्ठलची अनेक पत्रे आली. खूप वाट बघितली पण विठ्ठल आला नाही. शेवटपर्यंत आशा लागून राहिली पण तो काही आला नाही. पण अण्णानं असामान्य संयम दाखवून कामाचा, विशेषतः सर्व व्यवस्थापकीय कामाचा भारही नीट सांभाळला.

पण त्यानंतर काही दिवसांनी आणखी एक धक्का बसला. हेमा नाईकने

हॉस्पिटल सोडून जायचे ठरवले. अर्थात तिने आधी सूचना दिल्यामुळे साहजिकच तिचं मन वळवण्याचा आम्ही प्रयत्न केला. तीही काही अडचणीमुळे हॉस्पिटल सोडून चालली होती. आनंदाने नव्हे. परंतु नाइलाजाने! अण्णाने हाही आघात पचवला.

नवोदित परिचारिकांना त्याने झपाट्याने शिकवून तयार केले. सीझेरिनन सेक्शन, ओव्हेरिन ट्यूमर, मॅस्टेक्टॉमी, गॅस्ट्रोजेजुनॉस्टॉमी, अँप्युटेशन इ. अनेक मोठ्या शस्त्रक्रिया त्याने केल्या.

अधिक पगाराच्या आशेने मुणगेकर देखील कुडाळच्या एका फॅक्टरीत खेपा घालत होता. दरम्यान बरेच दिवस तोही रजेवर राहिला. आता हा देखील चाललाय असे वाटले. हॉस्पिटलच्या उभारणीत जे मनापासून झटले, त्यांनी ते नावारूपाला आलं असता मध्येच सोडून जावं हे बरं वाटत नव्हतं. पण काळापुढे कुणाचे काय चालणार? अर्थात मुणगेकर मात्र ती नोकरी न मिळाल्यानं परत आला.

एकट्या आयाला काम पेलेना म्हणून आणखी आया नेमण्याचा प्रश्न आला. ही देखील मोठी अडचण झाली. अडचणी तयार होत होत्या. आम्ही अस्वस्थ होत होतो. आणि अडचणीही सुटत होत्या.

पण घाव पुन्हा पुन्हा झाले की जखमाही खोल होतात. माणूस सहन करतो इतकंच.

तणाव

आडेलीत माझ्याबरोबर मित्रही अधुनमधून राहत. माझ्याबरोबर राहून, अभ्यास करून जर एम्.बी.बी.एस्. होईल तर कल्याण होईल, या हेतूने त्यातल्या एकाला मी मोठ्या प्रेमानं बरेच दिवस ठेवून घेतला होता. परंतु चर्चा, वादविवाद आणि टोकाचं आर्गुमेंट फार होई. मी कंटाळलोच पण आमचे वादविवाद आणि चर्चा यांचा आणि माझ्या मित्राच्या वागणुकीचा घरातही त्रास होऊ लागला. पण त्याने एम्.बी.बी.एस्. व्हावे या हेतूने मी त्याला ठेवून घेतल्यामुळे माझी निष्ठा त्याच्या कल्याणाशी निगडित होती. मला किंवा इतरांना त्रास झाला तरीही त्या एकमेव कारणासाठी मी त्याला अंतर दिले नाही. आईने अत्यंत प्रेमाने बनवलेली एखादी वस्तू केवळ माझ्यासाठी म्हणून मला दिली तरीही त्याला दिल्याशिवाय मी खात नसे. पुष्कळदा आईचे किंवा दादांचे

मन दुखवूनही मी त्याच्या अनेक लहरी पुरवल्या. पण हळूहळू त्याचे प्रस्थ इतके वाढले की माझे त्याच्यावरील मित्रप्रेम म्हणजे माझा मानसिक स्वार्थ आहे असा त्याने अर्थ काढला. परिणामी मीच काही अटी पाळल्या तरच आपण आडेलीत राहू अशी त्याने धमकी दिली. माझ्या हळवेपणामुळे हा चांगलाच हिंसका बसला ! त्याला समजून घेण्यामध्ये मी प्रेमाचा अतिरेक केला की काय ? मला मनस्वी चीड आली. मी त्याला सांगितलं, “तुला मी इकडे ये म्हणून आमंत्रण दिले नव्हते. तुझ्या कल्याणासाठी तुला ठेवून घेतलंय. राहायचं तर राहा नाहीतर जा. मी काय करायचं हे तू नाही ठरवायचं. अटी नाही घालायच्या मला.”

त्यानं मला म्हटलं, “ठीक आहे. परत जायला पैसे दे.”

मी तडकलो, “इथे राहून अभ्यास करायचा असेल तर पैसे. पुण्या मुंबईला भटक्याला पैसे नाही देणार.”

माझ्यावर असंख्य आरोप करून त्यानं मला हैराण केलं पण मी बधलो नाही. तोही हट्टी होता. “पैसे नको देऊ पण तरीही मी थांबणार नाही.” म्हणत तो चालत निघाला. पण जाताना हॉस्पिटलचा आणि माझा सर्वनाश होईल असे शिब्याशाप घालायला विसरला नाही. मला अत्यंत वाईट वाटलं. पण हे कुणाला सांगायचं ? बाकी सर्वांना “पीडा एकदाची गेली” असं वाटलं. कारण आमचा वैचारिक संघर्ष, वादविवाद, वैचारिक गुंता, आई, दादा, अण्णा या सगळ्यांना त्रासदायकच झाला होता. त्यामुळे मानसिक ताण आणि तणावही खूपच वाढले होते.

पण त्याच्या अंगची क्षमता, त्याचं माझ्यावरील प्रेम, त्यामुळे मला खूप खात्री वाटायची की हा माणूस थोडा सावरला की माणुसकीची मूल्य समाजामध्ये वाढीस लागावी म्हणून निश्चित काम करील. याने पुढे प्रभावीपणाने जर काम केलं तर माझी मानसिक, शारीरिक, वैचारिक आणि आर्थिक धडपड कारणी लागेल.

पण माझी आशा भाबडी ठरली. आडेली अशा प्रकारे सोडून तो निघून गेला. सावंतवाडीहून ट्रक पकडून तो मुंबईला गेल्यानंतर देखील त्यानं गौरवास्पद असे काहीही साध्य केले नाही. त्याला आडेलीत ठेवून घेण्यात मीच गाढव अन् अव्यवहारी ठरलो.

पण हा वैयक्तिक त्रास झाला तरी मी यात अडकून पडलो नाही. झटकन् बाहेर

आलो. हॉस्पिटल आणि इतर कामे झपाट्याप्रमाणे चालूच राहिली.

पण आतल्या आत किती मानसिक शक्ती खर्च झाली असेल कुणाला ठाऊक !

मृगजळ

आणिबाणी संपली. निवडणुका जाहीर होताच माझे राजकीय घडामोडींकडे लक्ष लागले. कुणाच्या हातात राजकीय सत्ता जाते, त्यावर लोकांचे जीवन पुष्कळ अवलंबून असते. त्यामुळे या निवडणुकीमध्ये योग्य व्यक्ती म्हणून श्री. दंडवते यांचा प्रचार करायचे मी ठरवले. खरे तर भाई सावंत, बाळ बांदेकर हे सर्व कॉंग्रेसच्या बाजूला. त्यांनी आमच्या कामात मदत केलेली. पण इथे लोकांच्या आशा आकांक्षांचा प्रश्न होता. वैयक्तिक मैत्रीचा नव्हे. शिवाय निवडणुकीच्या निमित्ताने लोकशिक्षण करायची संधीही असतेच.

हे लक्षात घेऊन आणि जनता पक्ष कमीत कमी भाकरी आणि स्वातंत्र्याची सोय करण्याचा थोडा तरी प्रयत्न करील या अपेक्षेने मी हिरीरिने मधु दंडवतेंचा प्रचार केला. माझी ही भूमिका विवाद्य ठरली. दंडवत्यांच्या सभा आडेलीत झाल्या तेव्हा मी त्यांच्या सभेत अध्यक्ष होतो. माझी मोटारसायकलही प्रचारासाठी दिली. इतर अनेक छोट्या सभातून स्वतः जातीने प्रचार केला. अनेक पत्रकेही काढली.

दंडवते निवडून आले. रेल्वेमंत्री झाले. माझी धडपड थोडीशी कारणी लागली. त्यांनी सचोटीने कारभार केला असा त्यांचा नावलौकीक होता. मला समाधान वाटले.

परंतु हे समाधान देखील फारच तुटपुंज होतं. कारण लोकजीवन सुधारण्याचा सुखद प्रकार घडला नाही.

नवा विचार, नवा कार्यक्रम, शोषितांचे उत्थापन हे सारे कल्पनेतच राहिले. एका परीने विचार केला तर, यात आश्चर्य करण्यासारखं काही नव्हते. सध्याच्या निवडणूक पद्धतीमध्ये “पैसा” हीच महत्वाची बाब असते. अत्यंत चांगल्या चारित्र्याच्या आणि प्रामाणिक माणसालाही निवडणूक प्रचारासाठी पैसेवाल्यांच्या पाठिंब्यावरच अवलंबून राहवे लागते. साहजिकच त्यांचेच हितसंबंध जपणे त्याला भाग पडते.

बाहेरून, अण्णा या सगळ्याकडे निर्विकारपणे पहायचा. पण त्याला माझी

वागणूक अव्यवहारी आणि अवास्तव वाटायची. कारण त्याच्या मते हे माझे सगळे श्रम वाया गेले होते. वेळ आणि शक्तीचा मी अपव्यय केला होता.

माझ्याकडे त्याला देण्यासाठी काहीच उत्तर नव्हते. पण अंतर्द्वारांनी मी प्रामाणिक धडपड केली इतकं समाधान मात्र वाटत होतं, तर दुसरीकडे विफलतेची बोचरी खंत!

आवर्त-

स्वतःच्या सर्व इच्छा, आकांक्षा, वासना, आवडी निवडी यावर पूर्णपणे मात करणारे रामकृष्ण परमहंस, तसाच यशस्वी प्रयत्न करणारे विवेकानंद, महात्मा गांधी यांच्या मानसिक अवस्थेचा मी खूप विचार करी. अखेर मानवी जीवनाचे उद्दिष्ट अशी अवस्था गाठणं एवढंच आहे काय ?

ही मानसिक अवस्था स्वतः प्राप्त करून घेणं आणि इतरांना प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न करणे हे एक श्रेष्ठ कार्य आहे असं माझं मत बनलं. मी स्वतःवर प्रयोग सुरु केले. बहाई धर्म पंथामध्ये १९ दिवसांचा रोझासारखा उपास करण्याचा प्रघात आहे. हा उपास करणे माझ्या अतिकष्टाच्या दिनक्रमामध्ये अत्यंत कठीण होतं. परंतु मी हाही उपक्रम माझ्या इच्छेप्रमाणे म्हणजे १७ व्या दिवशी त्यावरचा विश्वास उडेपर्यंत नीट पार पाडू शकलो. नंतर या गोष्टीवरचा विश्वास उडाला तो मात्र कायमचाच. परंतु त्या नंतरही स्वतःवरचे प्रयोग चालूच राहिले. त्या काळात माझ्या आवडीची “कोलंबी” शेणई पाठवीत. पण ती घमघमीत “डिश”समोर आली तरी मी तिला स्पर्शही करीत नसे. गोड पदार्थाची आवड, पण कोणताही गोड पदार्थ खात नसे. चहाही बंद केला. एक दोन सिगारेट्स ओढायचो, त्याही बंद केल्या. थंड पाण्याची आंगोळ सुरु केली. स्वतःच्या सर्व प्रवृत्तींना मी वाटेल तसं वाकवलं, वळवलं. मानसिक कसरती केल्या.

ह्या सर्व धडपडीतून एक गोष्ट झाली. स्वतःची ओळख पटली. स्वार्थाच्या पलीकडे मी जगत होतो आणि या निःस्वार्थ मानवतेच्या अनुभूतीसाठी मी कोणताही त्याग करायला समर्थ होतो ह्याची खात्री पटली. ही अनुभूति मिळविण्यासाठी लोक सर्वस्वाचा त्याग लीलया का करू शकतात तेही लक्षात आलं. ही अनुभूति मौल्यवान आहे याची यथार्थ जाणीव झाली. वैराग्याचं वैभव माझ्या मनाला खूप समाधान देऊन गेलं. साहजिकच कोणत्याही प्रकारची संपत्ती, मालमत्ता किंवा तत्सम गोष्ट हस्तगत

करण्याची महत्वाकांक्षा राहिली नाही. अण्णाला मी म्हणे, “हे सारं हॉस्पिटल तुझ्या नावावर करावं आणि मी निघून जावं असं मला वाटतं.”

या साऱ्या मोहामध्ये आणि मायाजाळात अडकून मी आसक्त तर होत चाललो नाही ना ? अशी शंका आल्यामुळेच मला हॉस्पिटलसकट सर्व काही सोडावं असं वाटायचं. काम करायला सगळं जग पडलेलं असताना आपण इथेच राहतो आहोत हे आसक्तीमुळेच तर नव्हे ना ? अशी शंका मनात यायची.

अण्णा म्हणत असे, “मला मालकी घेऊन काय करायची..... ?”

हावरटपणा आणि प्रवृत्ती, निराशा आणि निस्पृहता, मरगळ आणि निरपेक्षवृत्ती यातील सूक्ष्म भेद माझ्या लक्षात येत नसत. पुष्कळदा मी अतिउत्साही असे तर काही वेळा निराश झालो की चिडत असे. पराकोटीची जिद्द एका बाजूला तर दुसऱ्या बाजूला वाढलेल्या पसाऱ्याबद्दलची उदासीनता माझ्या मनात एकाच वेळी घर करून राहत. संन्यस्त उदासीनवृत्ती आणि निरासक्त पण आनंदी प्रवृत्तिशीलता यांचा मेळ नीट बसत नव्हता.

मनाच्या आंदोलनामध्ये मी जसा हिंदकळत असे त्याचप्रमाणे आजूबाजूच्या वातावरणातही खळबळ व्हायची. नेहमीची कामं चालू होती. पण ही खळबळ मला आणि इतरांनाही अस्वस्थ करीत होती. या दरम्यान माझं लेख लिहिणं वगैरे चालूच होतं. “वैद्यकीय - व्यवसाय, व्यवहार व ध्येय” ही छोटी पुस्तिका मी या काळात लिहून काढली.

सॅपल्स, पॅकिंग, प्रचार, जाहिराती, डॉक्टरांना वाटल्या जाणाऱ्या भेट वस्तू यांच्यामुळे औषधांच्या किंमती कशा वाढतात आणि त्यामुळे गरीब कसा लुटला जातो यावर मी भर दिला. कॅपिटेशन फी विरोधी मतं मांडली.

याशिवाय वैद्यकीय शिक्षणाविषयीही लिहिलं. वैद्यकीय व्यवसायाविषयी उघड आणि विधायक टीका करणारी मराठी भाषेतील माझ्या माहितीप्रमाणे ही पहिलीच पुस्तिका. त्यानंतर “क्लोरोफॉर्म” आणि इतर पुस्तकं आली.

सौ. नीना वहिनीने ह्या पुस्तकाचं हस्तलिखित बनवलं. कारण त्या अगोदर माझा सिव्हिल इंजिनिअर भाऊ नारायण तथा नाना सरकारी नोकरी सोडून आडेलीला

राहायला आला होता.

नानाचा विचार असा होता की बांधकामविषयक कंत्राटे, भारद्वाज फॉर्मस्युटिकल हा आयुर्वेदिक औषधं बनवण्याचा आमचा उद्योग सांभाळायचा व आमच्या ध्येयात आम्हाला मदत करायची.

हे व्यवसाय प्रत्यक्ष सुरू होईपर्यंत इतर हरप्रकारे तो अर्थातच कामात सहभाग घेई.

सौ. नीना वहिनी म्हणजे त्यांची सुविद्य पत्नी. एम्. ए. फर्स्ट क्लास फर्स्ट. तिने तर प्रसूतिशास्त्राचं काम देखील भराभर अवगत करून घेतलं होतं. अनेक प्रकारे ती हॉस्पिटल व इतर व्यापात स्वतःची भूमिका चोख बजावायची.

हस्तलिखित बनवणं म्हणजे खरं तर सहाय्यकाचं काम. पण तिच्या मोठेपणा असा की तिने ते मनापासून व उत्तम प्रकारे पार पाडलं. सप्ते यांनी छापलं आणि तुकाराम नाईक यांनी प्रकाशित केलं. तुकाराम नाईकांचे सुमेधा प्रकाशन सावंतवाडील आहे. अर्थात मुद्रणाचा खर्च मी करायचा होता. पण त्यावेळी सात-आठशे रुपयांचा खर्च देखील मला जडच गेला एवढं खरं.

पण पुस्तकाचा विशेष प्रचारच झाला नाही. अर्थात या पुस्तिकेमध्ये मी योग्य मतं मांडली हे खरं असलं तरी ती पुष्कळ त्रोटक व अपूर्ण होती. मनातली ध्येय आणि आजूबाजूची परिस्थिती यांचा मेळ बसत नव्हता. मनाची रस्सीखेच इतकी होत होती की वैयक्तिक सुख आणि समाधान यांना काही अर्थच उरला नाही. माझा आतल्या आत कोडमारा होत होता आणि हा कोडमाराच इतका अंगवळणी पडला की बाकी सारी सुखं नको वाटू लागली. या आंतरिक कोलाहलामध्ये सत्याचा शोध घेण्याच्या धडपडीत माझं सर्वस्व मी हरवून बसलो आणि स्वतःला विसरून गेलो.

त्या वेळेचे मंत्री शरद पवार आले तेव्हा काही क्षण किती अभिमान वाटला आम्हाला. किती मोठी अचीवमेंट केल्यासारखं वाटलं.

पण ते निघून गेल्यानंतर स्वतःचीच स्वतःला लाज वाटली. प्रचाराच्या माध्यमातून स्वतःची इमेज तयार करणाऱ्यांना आमच्यासारखी माणसं मोठं करतात असं मनात आलं.

प्रश्न शरद पवारांचा नव्हता व नाही. ते निदान येऊन तरी गेले. बाकीच्यांनी तेवढही सौजन्य दाखवलं नाही. पण प्रश्न आमच्यासारख्यांच्या भाबडेपणाचा होता. आपणच मंत्र्यांना मोठेपणा चिटकवायचा आणि नंतर तो आपल्याला चिकटला असं समजून खूष व्हायचं हा सगळाच मूर्खपणा आमचा.

आमच्या आईला आणि दादांना खूप आनंद झाला. कारण त्यांना वाटलं आपल्या मुलांचं कौतुक करायला मंत्री आले. त्यांच्या आनंदात विरजण पडू नये म्हणून मी काही बोललो नाही.

पण मनात आलं, “पुढारी मंडळी खेड्यापाड्यातून किती पद्धतशीरपणे स्वतःचं महत्त्व वाढवीत असतात! तसे शरद पवार देव नव्हते. आम्ही मान उंचावून पाहवं असं काय आहे त्यांच्याकडे? (एक उंची सोडली तर?) व्यक्ती म्हणून ते चांगले असतील, हुशार असतील, कर्तबगार असतील, सर्व काही असतील. पण म्हणून काही ते आमचं उपास्य दैवत होऊ शकत नाहीत. इतरजण चमचेगिरी करतात, त्यामागे स्वार्थ असतो. आम्ही कशाला त्यांच्यापुढे हीन-दीन-लीन व्हावं?”

पण झालं ते मागे गेलं होतं. विचार करण्यात अर्थ नव्हता.

मी मनाशी खूणगाठ बांधली की, आपलं काम करायचं. भपक्यानं भुलायचं नाही.

त्यानंतर एकदा श्रीमती लीला मुळगांवरकर आल्या. बाई आपल्या प्रचंड मोठ्या आणि अलिशान गाडीनं आल्या. मधुर बोलणं, डौलदार चालणं, आकर्षक वागणं - सगळं छाप पाडणारं. ती. दादांच्या पायावर डोकं ठेवून बाईंनी दादांचं अभिनंदन केलं. म्हणाल्या, “इतक्या तरुण वयात तुमची मुलं शहरातली चैन सोडून इथे राहायला आली हे किती महान आहे! खरोखरच तुम्ही धन्य आहात.”

दादांना भरून आलं. मलाही खूप बरं वाटलं, पण ते केवळ दादाआईंना आनंद झाल्यामुळेच. यावेळी मात्र मी पहिल्याप्रमाणे हुरळून गेलो नाही. थोडा वेळ संभाषण झाल्यानंतर बाई आपल्या अलिशान गाडीत परत गेल्या.

त्यांच्या पत्त्यावर मी अनेक पत्रे लिहिली. ती त्यांना पोचली नसावीत किंवा उत्तर लिहायला त्यांना “सवड” झाली नसावी! पण या प्रकारामुळे अण्णाला तीव्र वेदना होत असल्या पाहिजेत. संबंधितांच्या बेगडीपणामुळे आतल्या आत तो कुदत

असावा. परंतु तरी देखील भावनांचे कढ पिऊन टाकून तो आपलं काम करीत राहायचा हे खरं. आपल्या कामाचं खरं चीज होत नाही याची त्याला खंत वाटत असावी. सत्तेच्या मस्तीत आणि पैशाच्या धुंदीत लोक आम्हांला कस्पटासमान लेखतात ही जाणीव त्याला टोचत असली पाहिजे.

कारण हळूहळू त्याच्या डोळ्यातलं हास्य कमी झाल्याचं मला जाणवायला लागलं.

मला हे जाणवलं की मी सिस्टरला सांगे, “ओ.पी.डी.त” प्रसन्न वातावरण पाहिजे. इथे उदबत्ती लावा, फ्लॉवरपॉट ठेवा, टापटीप ठेवा. हॉस्पिटलमध्ये देखील एकदम स्वच्छता हवी.” हेतू हा की त्याचं मन प्रसन्न व्हावं. सिस्टर देखील मुद्दाम सुंदर सुंदर फुलं तोडून आणून फ्लॉवरपॉटमध्ये ठेवीत असे. त्याचं मन प्रसन्न राहावं म्हणून मी माझ्या समजुतीप्रमाणे प्रयत्न करी. याच दरम्यान जेवणाचं टेबल, रेकॉर्ड प्लेअर इ. गोष्टीही आल्या. पण तरीही स्वतःच्या डोळ्यातलं हास्य, अण्णा हरवत चालला होता. ढोंगीपणा, अडाणीपणा, फसवेपणा, संघर्ष, कटकटी यांचा त्याला वीट येत चालला होता. आणि यातून केव्हा एकदा सुटका होते असं त्याला वाटू लागलं होतं. निदान मला तरी तसं वाटत होतं.

अस्वस्थ

अण्णा एकदा म्हणाला, “पावसाचे दिवस आहेत. तू दररोज जा-ये कशाला करतोस ? मुसळधार पावसातून, अंधारातून रात्री अपरात्री कशाला प्रवास करायचा ? सावंतवाडीत घरी का राहात नाहीस ? इतक्या पावसातून मोटारसायकल चालवणं धोक्याचेही आहे. आणि शिवाय तबबेत बिघडण्याची शक्यता.”

सावंतवाडीत रहायला माझा विरोध नव्हता. पण अण्णावर सगळा बोजा पडणार हा एकच आक्षेप होता. “तुला सगळी जबाबदारी घ्यावी लागते. त्याचं काय ?” मी विचारले.

“मी बघेन सगळं. पावसाळ्यात फारशी गर्दी नसणारच.” त्याचं स्पष्टीकरण केलं.

“होय. मी दर आठवड्यातून एकदा येईनच. शिवाय इतर काही असलं तरी

मला बोलव तू.” मला त्याचं म्हणणं पटलं.

दोघांच्या आणि इतरांच्या विचारानं मी सावंतवाडीत आमच्या घरी राहिलो. सावंतवाडीचं उपकेंद्र म्हणजे ती. दादांचा दवाखाना पूर्ण वेळ सांभाळायला सुरुवात केली. आकेरी आणि कामळेवीरची उपकेंद्रं पावसाळ्यापुरती बंद ठेवली.

अण्णाला एकट्याला सर्व त्रास झेपेल का ? त्याला कंटाळा तर नाही ना येणार ? त्याचं मन विटणार तर नाही ना ? असे प्रश्न सावंतवाडीत असताना माझ्या मनात येत असत आणि माझी भीती खरी ठरली.

हळूहळू अण्णाच्या वागण्या-बोलण्यात बदल व्हायला लागला. त्याचा उद्वेग, त्याची तळमळ पायरी पायरीनं वैफल्यात आणि तिरस्कारात बदलत चालली. काम आणि बंधनं यात तो दिवसभर अडकलेला असे हे खरं. पण पूर्वीही असं असायचं. तरीही इतका काही तो कंटाळलेला नसायचा. कदाचित हे खरं नसेल. पण निदान माझी तरी कल्पना झाली एवढं खरं.

दरम्यान “दैनिक गोमंतक” च्या रविवार पुरवणीत त्याच्या व हॉस्पिटलच्या छायाचित्रासकट बराच मोठा लेख आला तेव्हा मला वाटलं, की अण्णाची उमेद परत येईल.

पण लोकांकडून वाहवा मिळाली म्हणून काय उपयोग ? अंतर्दामी समाधान नको ? आपल्या ज्ञानाचं, कौशल्याचं, त्यागाचं कौतुक खऱ्या अर्थानं होत नाही याची त्याला टोचणी लागून राहिली होती. त्यात भरीत भर म्हणजे कदाचित् माझ्या मानसिक आणि वैचारिक आंदोलनाचा आणि तापट स्वभावाचाही त्याला त्रास झालेला असू शकेल. कदाचित् माझ्या काही ठाम निर्णयामुळे तो दुखावलाही गेला असू शकेल.

काही वेळा असे मतभेद होत. उदा. एकदा एक सात-आठ वर्षांच्या मुलाची केस वेताळ बांबड्यांच्या शेजारच्या गावाहून कुडाळच्या डॉक्टरमार्फत आली होती. तीव्र न्युमोनिया होता. अगदी आता घटका भरत आली होती. केव्हा प्राण जातील याचा नेम नव्हता. तपासून झाल्यानंतर “ठीक आहे. धोका आहे, पण होतील ते उपचार करू” मी अण्णाकडे बघत म्हटलं. आर्श्र्यानि अण्णाने डोळे विस्फारले. “ह्याला काही वेडबिड तर लागलं नाही ना ?” असा भाव त्याच्या चेहऱ्यावर उमटला. ही इज

गॉन. घेऊन जाऊ देत पणजीला नाहीतर सावंतवाडीला. आपण काही करू शकत नाही.” एकदम त्याचा आवाज चढला.

“पण पणजी किंवा सावंतवाडीला जाईपर्यंत तो जगेल अशी खात्री आहे का तुझी ? वाटेत काही झालं तर ?” मी माझी चिंता सांगितली.

“हे बघ शिन्डू, प्रत्येकाच्या जीवनमरणाची तर आपण जबाबदारी घेऊ शकत नाही ? आपण काहीही करू शकत नसताना, वेळ आणि श्रम खर्च करण्यात काय अर्थ आहे ? अण्णा काकुळतीने म्हणाला.

“तू म्हणतोस ते ठीक आहे. पण डॉक्टर म्हणून त्याला जगायचा चान्स देणं - मग एक टक्का का असेना आणि आमच्या श्रमांची किंवा प्रसंगी पैश्यांची व प्रसिद्धीची किंमत देऊन का होईना - ते आपलं कर्तव्य आहे.” लोकांच्या निंदेचा, अपमानांचा, गैरसमजांचा विचार करणं हे नैतिक दृष्ट्या बरोबर नाही.” माझा हट्ट मी सोडला नाही.

अखेर त्यानं माझं म्हणणं मान्य केलं. मुलाला दाखल केला, उपकेंद्राचा सुट्टीचा दिवस असल्याने सिस्टर व मी स्वतः जातीनं त्या मूलावर उपचार करू लागलो. अर्थात मार्गदर्शन अण्णांचंच होतं. चार-पाच तास धडपडल्यानंतर सुधारणा आढळून आली. ओझं हलकं झालं. आणखी जोमाने मी उपचार चालूच ठेवले. आठ नऊ तास झाले. आता रात्रीचे नऊ वाजत आले होते. मुलगा बरा होईल अशी आशा धरायला काहीच हरकत नव्हती. श्रम सफल होत चालले होते.

आणि..... अचानक त्यानं मान टाकली. क्षणात सगळं संपलं होतं. रात्रीच्यावेळी याचा मृत देह कसा घेऊन जाणार ? मृत देह घेऊन जायला टॅक्सीवाला तयार होणार नाही. काय करायचं ?

त्याच्या बापानं मला म्हटलं, “हैसरच जाळा तेका तुमच्या कंपौडात.”

मी त्याचं बोलणं ऐकून दचकलोच. त्याच्या पोराच्या मृत्यूच्या धक्क्यानं मी स्वतःच अजून सावरलो नव्हतो. तर हा त्याला जाळायच्या गोष्टी करीत होता. गरीबीमुळे टॅक्सीचे ७०-८० रु. भाडे द्यायची त्याची ऐपत नव्हती. स्वतःच्या ममतेचे, वात्सल्याचे, प्रेमाचे कढ उतू देणं म्हणजे त्याच्या दृष्टीनं न परवडणारी चैन झाली असती. म्हणतात

ना, गरिबीमध्ये भावना मारायला शिकावं लागतं! जन्म आणि मृत्यु सारख्याच निर्विकारपणानं पचवावे लागतात. वेदना आतल्या आत दाबावी लागते. शेजारपाजारच्या, घरातल्या व इतर माणसांच्या भावनांकडे दुर्लक्ष करावं लागतं. कानाडोळा करायला शिकावं लागतं. स्वतःच्या मनावर दगड ठेवावा लागतो, वगैरे बरेच काही त्यानं मला सांगितलं असतं. अर्थात जर मी त्याला छेडला असता आणि मुख्य म्हणजे जर त्याला ती अभिव्यक्ती असती तर !

थोड्या वेळानं गावातली काही प्रमुख माणसं गोळी झाली. गावातच दुसरीकडे कुठे तरी त्याला जाळायचं ठरलं.

इतक्यात पोराचा बाप माझ्याकडे आला. माझ्या हाताला धरून मला बाजूला एका कोपऱ्यात नेत त्यानं विचारलं, “डॉक्टर, कुटुंबनियोजनाचं आपरेशन परत दुरूस्त करता येतं का ? माजा आपरेशन परत दुरूस्त करून येता मा ? माजा आपरेशन जाला आसा. आणि माका आणकी एकच झीलगो आसा.”

मी सर्दच झालो. पण संयम ठेवून त्याला समजावून सांगितलं. त्याची अडचण दूर झाली. ह्या प्रसंगातून जाताना, हा वेगळाच बाप आणि त्याची वागणूक पाहून व त्याच्याशी बोलता-बोलता माणसं मॅटर ऑफ फॅक्ट कशी बनतात याचं मला प्रत्यंतर आलं.

दुसरा मुलगाही असाच गेला तर ? ही भीती त्याला पोखरत होती म्हणून विश्वासानं तो मन मोकळं करत होता.

सर्व आटोपून आम्ही झोपतो म्हणेपर्यंत रात्रीचे साडेबारा वाजले.

त्यानंतर फारशी चर्चा झाली नाही.

पण असे प्रसंग अण्णाच्या मनाला लागणं शक्य होतं. म्हणूनच दैनिक गोमंतकात लेख आणि छायाचित्र आल्याचा त्याला विशेष आनंद वाटला नसावा. आनंद वाटलाच असला तरी त्याची उमेद मात्र वाढली नसावी.

राम राम

आणि एक दिवस माझी भीती खरी ठरली. अण्णानं मला स्पष्ट सांगितलं की

त्यानं आडेली सोडायचा निर्णय घेतलाय.

त्याचं बोलणं ऐकताच माझ्या पायाखालची वाळू सरकली. माझ्याप्रमाणेच तात्या, आई, दादा सगळ्यांनाच त्याचा निर्णय समजल्यावर अत्यंत वाईट वाटले. हॉस्पिटल वाढावं. लोकांची सेवा व्हावी ही त्यांची सगळ्यांची महत्त्वाकांक्षा. त्या महत्त्वाकांक्षेलाच तडा गेला.

घरातल्या कुणालाच पैशाची गरजही नव्हती. आणि व्यापाऱ्याप्रमाणे पैसा मिळवायचा सोसही नव्हता.

सर्वांनी आपआपल्या परीनं अण्णाला समजावून सांगितलं, पण तो आपल्या निर्णयापासून कोणत्याही परिस्थितीत विचलित व्हायला तयार नव्हता.

मीही सर्वतोपरी त्याला समजावून सांगितलं. पण त्याचं मन वळविण्याचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले.

माणसं उभी राहिली तरच संस्था उभ्या राहतात. माणसं खचली तर सगळंच संपतं. दगडांच्या भिंती, झाडं, फळं-फुलं, फर्निचर, खाटा, पुस्तकं, औषधं, नावलौकिक, मौल्यवान चीज वस्तू, ऑपरेशन थिएटर, एक्स-रे थिएटर, अनेस्थेशियाची साधनं सर्व काही आता मातीमोल होणार होतं. पण अण्णाला फोर्स केल्यामुळे समजा तो तिथे राहिला असता आणि इथे खच्ची झाला असता तर काय उपयोग होणार होता ? याउलट तो पुन्हा उभा राहिला तर उभारेल हॉस्पिटल नव्याने ! त्याचं निश्चित झाल्यानंतर माझ्याही मनात असा विचार आला की, हॉस्पिटल आता आपणही सोडावं. कारण अण्णाने एकदा आडेली सोडली की तीनही उपकेंद्रे, ओ.पी.डी., व्हिजीटस्, इनडोअर हे फार होईल. अण्णाशिवाय हे सारं एकट्यानं मी कसं काय करू शकणार होतो ? हॉस्पिटलचा नावलौकिक ऐकून लोक दूरदूरहून येतात. त्यांना काय सांगणार मी ? इथं हॉस्पिटल आहे पण सर्जन नाही म्हणून ? कठीण आणि विचित्र दोष असलेली स्त्री प्रसूतिवेदनांनी तडफडत आली तर काय बोलू मी ? “इथे नावाला मॅटर्निटी आहे. कठीण केसेस होत नाहीत. वेंगुर्ल्याला जा” म्हणून ? व्हिजीटस् कश्या जमणार मला ? उपकेंद्रांचं काय करायचं ? एकटा मी तिथे थांबायचं म्हणजे हॉस्पिटल या शब्दाची चेष्टा झाली असती. आतापर्यंतची परिस्थिती वेगळी होती. हॉस्पिटल सुरू होत होतं, वाढत होतं. सुधारणा

होत होत्या. होणाऱ्या सुधारणा बघून आणि अण्णा अधून अधून बाहेर गावी गेला तरी त्याचा आधार असल्यामुळे आणि तो येणार या आशेवर मी धडपड केली होती. आता तिथे थांबणं म्हणजे आत्मवंचना होती. गावोगावी यूथ क्लब द्वारे लस देणं, आरोग्य शिक्षण देणं, लेख लिहिणं, व्याख्यान देणं हे सारं बंद करावं लागणार होतं.

हां - तिथे राहायला एक व्यवहारी कारण होतं. हॉस्पिटल आणि बाकी सर्व इस्टेट, यांचा हळूहळू कब्जा घेता आला असता. अण्णा सोडून गेला तरी आपण मात्र त्याग करून आडेलीतच राहिलो असं मनाचं खोटं समाधानही थोडफार करता आलं असतं. लोकांनाही तसं पटवता आलं असतं. माझा वैयक्तिक लौकिक कमी होण्याऐवजी वाढलाच असता.

याउलट आडेलीच्या प्रकल्पामधील शुद्ध प्रेरणेमध्ये तारुण्यसुलभ अविवेकाची भेसळ किती होती याचा विचार स्वतःशी करणं भाग होतं. माणुसकीचा भाग सबळ करण्याचा प्रयत्न करणं आवश्यक होतं. पण अविवेकाचा भाग असेल तर तो अविवेक वाढवत नेण्याचा “अविवेक करणं चुकीचं ठरलं असतं.”

माणुसकीचा आविष्कार हा केवळ हॉस्पिटलमध्ये काम करूनच करता येतो काय ? इतर कामे करून माणुसकी कमी होते काय ? हेही महत्त्वाचे प्रश्न होते.

उलटपक्षी हॉस्पिटल बंद न करण्यासाठी आणखी कोणतं सबळ कारण होतं ? लोकांच्या मनाप्रमाणे व आवडीनिवडी प्रमाणे त्यांनी दिलेल्या प्रतिसादावर आम्ही किती अवलंबून राहायचं ? त्यांच्या पाठिंब्याची किती अपेक्षा करायची ? त्यांच्या मनाप्रमाणे आम्ही निर्णय फिरवायचे काय ? अण्णाच्या सहकार्याप्रमाणे किंवा असहकार्याप्रमाणे मी स्वतःला घुमजाव करायचं काय ? या प्रश्नांची उत्तरं नकारार्थी आली तर हॉस्पिटल बंद न करणंच योग्य ठरलं असतं.

स्वतःमध्येच आवश्यक त्या सुधारणा करित राहणं आणि हॉस्पिटलच्या माध्यमाद्वारे जे काही आम्ही करित आलो ते पुढे चालवणं हेच योग्य ठरलं असतं याशिवाय लोकांना हॉस्पिटलच्या बंद होण्यामुळे ज्या मोठ्या अपेक्षाभंगाला तोंड द्यावं लागणार ते आडेलीत राहिलो तर थोड्या प्रमाणात तरी टळलं असतं.

आडेलीत राहण्याच्या निर्णयामागे स्वतःच्या मार्गाबद्दलचा अहंकार आणि

हॉस्पिटल विषयीची अॅटॅचमेंट व ती. दादा आणि ती. आई यांच्या भावनेबद्दलचा हळवेपणा देखील असू शकेल !

परंतु असं म्हणताना म्हणजेच हॉस्पिटल सोडण्याचा निर्णय घेताना आडेलीत जे प्रचंड काम करावं लागतं त्यापासून पळ काढायचा सुप्त विचार तर माझ्या अंतर्मनात आला नसेल ?

या सर्व प्रश्नांमध्ये किती अर्थ होता कुणास ठाऊक ! “इतके डोके फोड कशाला मी केली ?” असा जर कुणी प्रश्न विचारला तर “इलाज नव्हता” एवढंच उत्तर देता येईल.

अखेरीस विचार केला की स्वतःची इमेज, प्रतिष्ठा, भावना, कौटुंबिक जिवाळा, सुरक्षितता, घर-दार, ओळखी, परिचयाची माणसं ह्या सर्वांचाच त्याग करायचा. “माणूसकी” या छोट्या शब्दातला मोठा अर्थ शोधायचा. पूर्णपणे नव्या विश्वात उडी घ्यायची. जर “माणूसकी” या शब्दातल्या भावार्थाला शक्ती प्राप्त व्हायची असेल, आडेलीचे हॉस्पिटल हे योग्य माध्यम असेल तर हे हॉस्पिटल पुन्हा नव्याने सुरू होईल. सर्व काही आयतं तयार आहे. “कमिटमेंट आणि टेक्निकल नो हाऊ” - माणुसकीशी बांधिलकी आणि शल्यशास्त्र यातलं तंत्रज्ञान - ज्यांच्यापाशी आहे, ते पुढे येतील. त्यांना हॉस्पिटल देऊन टाकायचं. पुढचे काम करतील ते. यापुढे माणूस म्हणून, माझ्या मर्यादा जमतील तेवढ्या विस्तृत करण्याचा प्रयत्न करित रहायचं आणि साध्य आणि साधनाचा पुन्हा एकदा नव्याने सर्वकष विचार करायचा.

आईच्या डोळ्यांतलं पाणी, दादांच्या डोळ्यांच्या ओल्या झालेल्या कडा पाहून मी कासावीस झालो. पण माझा शोध मला घ्यायलाच हवा होता.

डिसेंबर १९७४ ते डिसेंबर १९७७ मध्ये दिवस-रात्र खपून, जीवाचा आटापीटा करून माणुसकी या शब्दात अर्थ भरण्याचा प्रयत्न केला आणि अखेर डिसेंबर १९७७ मध्ये प्रसिद्धी, पैसा आणि भावनेचे सर्व बंध मागे ठेवून लौकिकार्थानं एक कफल्लक यःकश्चित् अपयशी माणूस बनून मी आडेली सोडलीं.

॥ आठ ॥

सिंहावलोकन

वैद्यकीय व्यवसाय “किफायतशीर” असताना टीचिंग लाईन पत्करणारा साधारणपणे “चक्रम,” “इमप्रॅक्टिकल” किंवा अकार्यक्षम असतो अशी समजूत असते. पण तरीही थोडी आवड-निवड आणि थोडी सोय बघून अध्यापन क्षेत्रात मी प्रवेश केला, “धंदा” करायचा उत्साह आणि आवड नव्हती. तुटपुंजा पगार होता पण धकाधकी नव्हती व त्यामुळे विचार आणि चिंतन करायला आणि धक्क्यातून सावरायला अवसर होता.

आडेलीला गेलो तेव्हा लोकांची हेटाळणी वाट्याला आली. पण तिकडे मी दुर्लक्ष केलं. परिणामी जन्मभर सलणारी खोल जखम घेऊन बाहेर पडलो हा देखील मूर्खपणाच ठरणार की काय ? ही शंका मन भंडावून सोडी. आडेलीचे विचार सारखे मनात घोळत. आडेलीतील हॉस्पिटलच्या योजनेमध्येच काही घोटाळा होता की काय ? स्वतःविषयीच सारखा संशय वाटत राही. व्यावहारिक अर्थानं जे गमावलं त्याची आंच मला प्रत्यक्ष बसत होतीच. पण मानसिक, भावनात्मक धक्क्यामळे जी प्रचंड अस्वस्थता, एकाकीपणा, निराशा, वैफल्य, दुःख, वैचारिक गोंधळ व घालमेल निर्माण झाली ती अधिक भयंकर होती. त्यातच भरीला आरोग्याच्या व इतर अनेक कौटुंबिक, आर्थिक अडचणी होत्या. स्वतःला सावरून सर्व घडामोडींचं सुसंगत व सत्य स्पष्टीकरण समजावून घेणं ही माझी पहिली गरज होती. कळत नकळत कायम हा प्रयत्न चालला होता.

विचारांती माझ्या ध्यानात यायला लागलं की, या घडामोडींची मुळं काही प्रमाणात आमच्यावर झालेल्या संस्कारांशी आणि आमच्या भोवतालच्या परिस्थितीशी निगडीत होती.

एस्. एस्. सी. झाल्यानंतर नव्हे, तर प्रीप्रोफेशनल झाल्यानंतर देखील आपला पिंड कोणता आहे, आपल्याला कोणत्या गोष्टीची आवड आहे, जीवनाकडे पाहण्याचा निरोगी दृष्टीकोण कोणता, याविषयी मी पूर्णपणे अनभिज्ञ होतो.

प्रीडीग्री पास झालो. त्यावेळी मला जीवशास्त्राबद्दल विशेष अस्था होती असेही नव्हे, आणि तिटकारा होता असेही नव्हे. खरं म्हणजे शाळा कॉलेजात असताना

करिअर व्यतिरिक्त विद्यार्थ्यांनी काय वाचावं याचं मार्गदर्शन कधीच मिळालं नाही. त्यामुळे माझा कल मला कळला नव्हता. केवळ नोबल प्रोफेशन म्हणून मी बी युप घेतला. कॉलेजात पहिला आलो. वैद्यकीय महाविद्यालयाचं महाद्वार माझ्यासाठी खुलं झालं.

वैद्यकीय महाविद्यालयात जाऊन स्वतःच्या बुद्धीला व मनाला समाधान देणारं फारसं काहीच मी करू शकलो नाही, हे माझं स्वतःचं अपयश आणि संपूर्ण शिक्षणपद्धती, महाविद्यालयं व समाजव्यवस्थेचंही. त्याचप्रमाणे बाजारबुणग्या मूल्यांशी झगडा करून समाज निरोगी ठेवण्यासाठी न झगडणाऱ्या किंवा झगडून अपयशी झालेल्या वडिलधाऱ्यांचंही.

वैद्यकीय महाविद्यालयात न्याय-अन्याय, चांगलं-वाईट, सुख-दुःख, सामर्थ्य-दुर्बलता, श्रीमंती-गरिबी, मगरूरी-असहाय्यता अशा असंख्य द्वंद्वामध्ये माझं मन हेलकावे खात असे. भोवतालच्या दुःखांनी मी अत्यंत अस्वस्थ होई. स्वतःचं वैयक्तिक सुख वाढवणारे संस्कार नसल्याने समाजाच्या दुःखानी कासावीस होणं पदरी आलं. अन् त्यातूनच माझं मन खऱ्या अर्थानं निःपक्षपाती आणि अनात्मकेद्रित बनलं. सहृदय आणि संवेदनाशील राहिलं. एका परीनं स्वार्थसाधनेचे “संस्कार” झाले नाहीत हे फार उत्तम झालं. त्यामुळेच व्यवहाराच्या क्षुद्र संकेतांनी स्वतःला जखडून घ्यायला मी तयार नव्हतो. मला परीक्षेच्या यशाबद्दल आत्यंतिक आणि सातत्यपूर्ण आकर्षण नव्हतं. त्या यशात सुख बघणं हे मला जमलं नाही आणि पटलं नाही.

म्हणूनच मार्क्सवादा शी माझा संपर्क येताच अनेक वर्षं तडफडणाऱ्या माझ्या मनाला व बुद्धीला जणू काही मेजवानी मिळाली आणि बाकी सर्व सोडून मार्क्सवादाचा विचार करू लागलो. त्यापूर्वी मी विवेकानंद, रामकृष्ण व इतर संत महात्म्यांचे तत्वज्ञान इत्यादी वाचलेलं होतं. परिणामी विरक्ति, वैराग्य, निवृत्ति आणि स्वार्थ, प्रवृत्ती, निर्मितक्षमता यांच्या संघर्षात तथाकथित “उत्तम” संस्कारातून मिळणाऱ्या वैयक्तिक सुखाऐवजी माणुसकीसाठी झगडण्याची तळमळ मला ग्रासून राहिली.

शिक्षणाच्या अखेरीला पदवी मिळाली. मी डॉक्टर झालो.

पण मार्क्सवादाच्या रूपाने माझ्यातला माणूस मला गवसला. मला भावलेला मार्क्स व मार्क्सवाद, सर्व श्रेष्ठ महाराष्ट्रीय संतांच्या शिकवणुकीच्या सर्व आशयाशी,

बांधील होता. त्यामुळे माझ्या आंतरिक निष्ठा मला कधीच तोडायला लागल्या नाहीत. तोडायला वाटल्याही नाहीत. मार्क्सवादी विचारांद्वारे शोषणावर प्रहार करणे हे संतांच्या व कोणत्याही महात्म्यांच्या आणि म्हणूनच कोणत्याही धर्माच्या खऱ्या शिकवणुकीच्या विरोधात नाही ह्याची मला स्पष्ट जाणीव झाली. ह्या विचारांची श्रीमंती माझ्या रोमारोमांतून आनंदाचा शिडकाव करी.

अशा परिस्थितीत मी आडेलीची धडपड व तीही व्यावहारिक दृष्ट्या सर्वस्व पणाला लावून केली नसती तरच आश्चर्य.

संतांची निस्पृहता-विरक्ती, त्यांची चराचराकडे भक्तिप्रेमानं, आत्मीयतेने पाहण्याची दृष्टी व त्यातून निर्माण होणारा सेवाभाव, त्यातून होणारी सामुहिक जागृती, परस्परप्रेम, सहभाग व सहयोग, विश्वास व एकीतून येणारी शक्ती हे सर्व म्हणजे मार्क्सवादी विचारपद्धत आणि डावपेचांचा आत्मा होता, जर तो हरवला तर मार्क्सवादाचं फक्त कलेवर राहिल ही माझी धारणा होती किंबहुना आहे.

लोकविवेकाची आविष्कृती व त्याची सत्ता ही महान् खरी पण अशक्यप्राय गोष्ट नाही हे अर्थातच खरे आहे.

आडेली हॉस्पिटल हे मार्गातलं साधन होतं.

पण माझ्यापेक्षा अडीच पावणेतीन वर्षांनी मोठा असलेल्या अण्णाची किंवा दहा वर्षांनी मोठा असलेल्या तात्याची जडण घडण कशी झाली हे मला नीट सांगता येणार नाही. कारण ही बाब त्याच्या वैयक्तिक अनुभवांशी आणि त्यांच्या भावविश्वाशी निगडित आहे.

मार्क्सवादाचा, माझ्याप्रमाणेच अण्णावरही परिणाम झाला होता. त्यामुळे व इतर व्यावहारिक महत्वाकांक्षा नसल्याने तोही आडेलीला येणं तसं साहजिकच होतं.

तात्यानं इतर सर्व भावाना हॉस्पिटलमध्ये पैसा गुंतवणं कसं श्रेयस्कर आहे हे पटवून दिलं. आदर्श हॉस्पिटल काढायच्या उपक्रमाची महती व विश्वासाहता पटवली. सर्वांच्याकडून अशा तऱ्हेने पैसा मिळाला, जागाही मिळाली आणि एका महत्वाकांक्षी कार्याचा मार्ग मोकळा झाला.

आम्ही पहिल्या दिवसापासून आमच्या कामात रस घेतला. हॉस्पिटल व गावातल्या

प्रत्येक कामातून माणुसकी फुलावी अशी आर्त आणि भाबडी आशा आमच्या मनात होती. आडेलीच्या लोकांवर आम्ही प्रेम केलं, त्यांना समजून घेतलं, सांभाळून घेतलं, केवळ आडेलीच नव्हे, आजूबाजूच्या सर्व गावातल्या लोकांवर निर्व्याज, निष्कपट प्रेम केलं. त्यांच्यासाठी झटताना परतफेडीची अपेक्षाच नसायची. मुलाला प्रेमानं न्हाऊ घालणारी आई मुलाकडून परतफेडीची अपेक्षा ठेवील ? लोकांनीही आमच्यावर प्रेम केलं. अर्थात काही अपवाद वगळता. आमच्या स्टाफवर आम्ही भावा-बहिणीसारखं प्रेम केलं. ह्या मनस्वी आनंदानंच आम्हाला तिथे एकत्र ठेवलं.

आडेलीविषयी, तिथल्या माणसांविषयी, हॉस्पिटलविषयी किंवा घरातील इतर माणसांविषयी अधून - मधून राग आला तरी कंटाळा, घृणा किंवा तिटकारा कधीही वाटला नाही, आडेली सोडावी असं कधी कधी मला वाटायचं. वाटायचं पण ते केवळ जीवनातील न गवसलेल्या सत्याचा साक्षात्कार करून घेण्याच्या इच्छेने, स्वतःचा शोध घेण्याच्या वृत्तीने किंवा निव्वळ स्वछंदतेने.

अण्णालाही आडेलीच्या या हॉस्पिटलच्या कामात, त्यामागील आशयात रस होता, आस्था होती. त्यानं कष्ट केले त्या प्रमाणात त्याला समाधान मिळालं नाही. तरीही माझ्यावरील प्रेमापोटी निःस्वार्थी वृत्तीने, चिवटपणाने ती काम करित राहिला.

तात्याने व घरातल्या सर्वांनी त्यांच्या कुवतीप्रमाणे हॉस्पिटलच्या कामात खूप मदत केली.

मर्यादा

आज मला स्वतःला स्पष्टपणे जाणवतंय, की आडेलीला जाताना सेल्फ प्रिझर्व्हेशन किंवा सिक्युरिटी चाही मी व अण्णाने विचार केला नाही. तिथे गेल्यावरही मी हा विचार केला नाही.

आत्मकेंद्रितपणा मला चिकटला नाही हे चांगलं झालं असं मला वाटतं. पण यामुळे इतरांच्या मनात सिक्युरिटी विषयी विचार येऊ शकतील याचीही स्पष्ट आणि पुरेशी जाणीव मला कधीही झाली नाही. आज वाटतं की हे अपरिपक्वतेचं लक्षण होतं.

सेल्फ प्रिझर्व्हेशन आणि सिक्युरिटी प्रमाणेच इतरांची छोटी सुखदुःख देखील,

बऱ्याचदा मी समजावून घेऊ शकलो नाही. त्याचप्रमाणे त्यांच्या आवडी, हौशी मला कळल्या नाहीत. छोट्याशा गोष्टींसाठी कुणी नाराज होई तेव्हा त्या नाराजीची तीव्रता मला समजली नाही. त्यामुळे इतरांविषयी माझं प्रेम मी डेमॉन्स्ट्रेट करू शकलो नाही.

जे काही घडतं त्यामागे नेहमी एक अदृश्य कारणपरंपरा असते. कारण सर्वच घटना विशिष्ट कारण सूत्रांनी एकत्र बांधलेल्या असतात आणि ही कारणे व्यक्तीच्या मनोभूमिकेशी निगडीत असतात. मनोभूमिका प्रगल्भ नसेल तर कार्यावर मर्यादा पडतात. माझ्या मनोभूमिकेनुसार जे लेख मी त्यावेळी लिहिले ते पुरेसे सुसंबद्ध आणि आकर्षक नाहीत हे आज कळतय. माझी भाषणंही तिथल्या परिस्थितीमध्ये पुरेशी प्रभावी ठरली नाहीत. ही माझ्यातली त्रुटीच होती. लेखणी आणि वक्तृत्वाची साथ न मिळण्याचे कारण म्हणजे माझे विचार विकसित होत होते. अंतर्मनात अजून पुरेशी निश्चिती व शांती नव्हती. साहजिकच लेखणी-वाणीतून होणारं लोकसंग्रहाचं प्रभावी कार्य घडलं नाही.

माझे वैचारिक लिखाण तसे फारसे प्रकाशित झाले नाही. परंतु प्रसिद्ध झालेल्यापैकी मी लिहिलेली “वैद्यकीय व्यवसाय-व्यवहार व ध्येय” ही छोटी पुस्तिका म्हणजे माझ्या भावनांचा अडखळत्या आणि अविकसित स्वरूपात झालेला अविष्कार. त्यात सहजता नव्हती. हॉस्पिटल चालू करणं, त्यासाठी सर्वस्व वेचणं, अडखळतं लिखाण आणि अर्धविकसित व संक्रमणावस्थेतील वक्तृत्व ह्या साऱ्या कृती म्हणजे अंतःकरणाचा ओबडधोबड रांगडा अविष्कार !

ह्या विचारांभोवती मोठी चळवळ उभी राहणं किंवा समाजात परिवर्तन घडविणं अशक्य होतं असं आज वाटतं.

कारण माणूस परफेक्शनकडे किंवा पशुत्वाकडेच आकर्षिला जातो. (मधल्या मधल्यांकडे, शिकणाऱ्यांकडे नाही) त्यातूनच मोठी कामं मग ती बरी असोत किंवा वाईट, आकाराला येतात.

सत्य शोधण्यासाठी विविध तत्त्वज्ञानाचं रात्री, अपरात्री वाचन, त्याविषयी चर्चा या गोष्टींचा माझ्याकडून पुष्कळदा अतिरेक होत असे. आणि त्याचाही अण्णाला त्रास होई. उदाहरणार्थ, बहाई धर्मपरिषदेसाठी मी जेव्हा पांचगणीला गेलो, तेव्हा अण्णावरच सगळी जबाबदारी पडली.

याशिवाय “मित्रप्रेमाच्या” माझ्या कल्पनेसाठीही मी अनेक प्रसंगी अण्णासकट सर्वांनाच कमी अधिक प्रमाणात दुखवलं. ज्याला आडेलीत ठेवून सहाय्य केलं तोच मित्र पुढे विठ्ठल कुलकर्णीला आडेलीतून बाहेर काढायला कारणीभूत झाला. माझ्या इम्पॅच्युरिटीच्या बेड्यांनी आमचं कर्तृत्व कसं जखडलं होतं त्याचं हे आणखी उदाहरण.

माझा निःस्वार्थीपणाही काही वेळा इतरांना जाचक होई. पेशंटसाठी मी त्याच्या नातेवाईकांपेक्षाही जास्त तळमळीने व कसलीही पर्वा न करता काम करीत असे. यामुळे माझी ही भावनाप्रधानता, माझी तळमळ, माझी काळजी पुष्कळदा मानसिक तणावात रुपांतरित होई व नर्सेस आणि इतर कुटुंबीय यांना मग कटुतीक्ष्ण शब्द आणि बोलणी सोसावी लागत.

पुष्कळदा माझ्या हळवेपणामुळे हॉस्पिटलचा आर्थिक तोटाही झाला.

अण्णाचा स्वभाव पुष्कळसा अबोल, स्वतःच्या भावनांच्या संकोच करणारा, दुसऱ्याचं वाईट करण्याचं चुकूनही मनात न आणणारा. स्वार्थासाठी दुसऱ्याला फसविण्याचा विचारही त्याच्या मनात येणार नाही. निष्कपट प्रेम हाच त्याचा स्थायीभाव.

शस्त्रक्रियाच नव्हेत, तर एकंदर जीवनाविषयी तर्कशुद्ध आणि विवेक विचार करण्याची त्याच्यापाशी क्षमता होती.

इप्सित साध्य करण्यासाठी लागणारे चातुर्य, स्वतःच्या भावनांचा उद्रेक होऊ न देण्याची संयमी व समतोल वृत्ती यात मी कमी पडलो. स्वतःशी प्रामाणिक राहाण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या मला स्वतःची पुरती ओळखच पटली नाही. वैचारिक आंदोलनं आणि भावना यात पुष्कळदा इमिडिएट गोल च्या तुलनेनं डिस्टंट गोलचं भान सुटत असे आणि छोट्या छोट्या गोष्टींसाठी मी प्रमाणाबाहेर डिस्टर्ब होत असे. निर्भयता आणि भविष्याविषयीची उदासीनता यामुळे एक प्रकारची बेफिकिरी माझ्या स्वभावात आली होती. आणि त्यामुळे हॉस्पिटलचं ध्येय काहीवेळा दुय्यमही बनत असे. निःस्वार्थी वृत्तीबरोबर येणारी अल्पशी बेपर्वा वृत्तीही माझ्यात होती. पण या अल्पस्वल्प दोषांचा देखील हॉस्पिटल विषयीच्या माझ्या दृष्टीकोनावर व पर्यायाने हॉस्पिटलच्या घडामोडीवर परिणाम झाला, असं मला वाटतं.

आज मला वाटतं, प्रगल्भ व समृद्ध जीवन जगणं आणि तसं ते इतरांनाही

जगता यावं म्हणून विचार व आचरण ठेवणं, महत्वाचं आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात हे करणं महत्वाचं आहे.

शेवटी प्रश्न पडेल की खेड्यात इतरांनी हॉस्पिटल काढावे की नाही ?

खरं म्हणजे कोणत्याही खेड्यात चांगले हॉस्पिटल किंवा दवाखाना काढता येईल व चांगल्या तऱ्हेने चालविता येईल.

ज्या भागात जायचं त्या भागाचा, तेथील माणसांचा व त्यांच्या गरजांचा अभ्यास करून अशा योजना आखल्या पाहिजेत. हॉस्पिटल हा एक मार्ग झाला. कार्याचे इतरही पुष्कळ मार्ग आहेत. स्वतःचे विचार, आचार, क्षमता, कुशलता, मर्यादा, आवडी-निवडी, स्वभाव, स्थानिक लोकांचे सहकार्य व त्यांच्या गरजांचा विचार करून मगच स्वतःची उद्दिष्टे ठरवायला हवीत या उद्दिष्टामध्ये अनेक प्रकारची कामे घेऊ शकतील. अनाथवसतिगृह, अंधशाळा, तंत्रशाळा, औद्योगिक केंद्रे, बालवाड्या इत्यादी इत्यादी !

माझी अशी खात्री आहे की, निःस्वार्थीपणा, उत्साह, धडाडी, बुद्धीमत्ता यांच्या जोडीला विवेक असला तर माणूस संयम, समतोल, इमिजिएट व डिस्टंट उद्दिष्टांचे भान सांभाळून कोणतेही महान कार्य पार पाडू शकेल.

जगाविषयी, आपल्या देशाविषयी, आपल्या राज्याविषयी आपल्या शहरांविषयी, एवढंच काय, पण स्वतःच्या परिसराविषयी देखील विचार मांडण्या इतपत सामान्य माणसाला “सामान्य” ज्ञान नसतं. काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंतचा भारत सोडाच, चंद्रपूरपासून रायगडपर्यंत आणि धुळे-जळगांवपासून सावंतवाडीपर्यंत संपूर्ण महाराष्ट्र फिरून बघणारे सुद्धा विरळाच. मुंबईत राहाणारे मुंबईचा अभिमान बाळगतात पण पंचतारांकित हॉटेल, रात्रीचे क्लबस्, कॅबरे, अध्यात्म, क्रीडा, सिनेमा, राजकारण, कामगार, गुन्हेगारी अशा क्षेत्रातल्या विविध घडामोडीविषयी मुंबईकर म्हणविणारा सामान्य माणूस अनभिज्ञ असतो. मीही त्यातलाच. स्वतःला नेते व महान समजणारे ही आपल्यातलेच.

पण सामान्य ज्ञान कमी असलं तरी त्यामुळे “कॉमन सेन्स” कमी होतो असं नाही. म्हणूनच आपण सामान्य माणसं आपली मतं तयार करतो. आणि शक्य तर ती मांडण्याचा प्रयत्न करतो. प्रामाणिक विचारांविषयी आत्मविश्वास ठेवून असा प्रयत्न

केलाच पाहिजे.

राजकारण, समाजकारण, वैद्यकीय व्यवसाय, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा, रोगप्रतिबंधक व्यवस्थापन, व्यवसाय मार्गदर्शन, आंब्याची लागवड, अध्यात्मिक चिंतन अशा अनेक आघाड्यांवर आम्ही काम करण्याचा प्रयत्न केला.

परंतु छोट्या खेड्यामध्ये प्राथमिक किंवा मूलोद्योगाची शाळा, छोटासा दवाखाना, एस.टी.ची सेवा, पोष्ट, सार्वजनिक दूरध्वनी, तार घर या गोष्टी अधिक निकडीच्या असतात. त्याप्रमाणे ग्रामीण भागात रेशन दुकानं, ग्राहक पंचायतीची दुकानं, घरगुती उद्योग, ग्रामाद्योग इत्यादींची गरज अधिक असते. हे काहीच नसताना हॉस्पिटलची उभारणी अतिकठीण बनते. या व्यतिरिक्त सदसद्विवेक उचलून धरणारी सक्रिय चळवळ अस्तित्वात हवी.

संपूर्ण तणावमुक्तीच्या रूपात आता हे सारं व्हायला लागलय !

आज मला वाटतं की, तीन वर्षे म्हणजे मोठा कालखंड नव्हे, माझी “करीअर” मी झोकून दिली किंवा लाखो रुपयांच्या प्रॉपर्टीवर पाणी सोडलं ही देखील फारसी कौतुकास्पद बाब नव्हे. आडेलीतून बाहेर पडतांना मी एकाही पैशाची अपेक्षा ठेवली नाही. एकही पैसा बरोबर घेतला नाही. परिणामी कर्जबाजारी झालो. अवहेलना आणि अपमान सोसावे लागले. सात वर्षांचा कालखंड केवळ जखमा भरण्यात वाहत गेला. पण हे सर्व क्षुल्लक आहे.

मागे वळून पाहिलं तर आपण सामाजिक व वैयक्तिक दुरावस्थेशी जी धडक दिली त्यामागील हेतू स्वच्छ होता, ह्याच समाधानानं मन भरून येतं. त्याच स्वच्छ हेतूतून आज अठ्ठावीस वर्षांनी संपूर्ण तणावामुक्ती बहरत आहे या विचारांनी मनाला उभारी येते !

DR. SHRINIWAS JANARDAN KASHALIKAR

PROFESSION

Research, workshops, counseling, guest lecturers, writing (research papers, articles and books), radio talks, public talks in the area of TOTAL STRESS MANAGEMENT (TSM).

QUALIFICATIONS

M.B.B.S, (October 1973, Poona University)
M.D., (December 1980, Bombay University, with rank)
F. I. C. G., (Fellow of the Indian College of Gerontology, Bombay)
F. F. F. B. M. S. (Foreign Faculty Fellow in Basic Medical Sciences Medical, University of south Carolina U. S. A)

BOOKS PUBLISHED

English Books

- 1) **STRESS : Understanding & Management - A Way to Total Well Being**
This is the first book that deals comprehensively with the concept, causes, effects, mechanisms, dimensions and management of stress. The contents have been verified scientifically. P195, Price Rs. 125/-
- 2) **Conceptual Stress and its Management**
The first book that identifies the intellectual confusion or conceptual chaos with respect to many issues as a major stressor and systematically explains many important issues lucidly and convincingly. This book can remove the age old burden [and stress caused by it] almost immediately and certainly.
Pages 332, Price Rs. 175/-
- 3) **Smiling Sun : The Story Behind the Total Stress Management**
This is an absorbing account of how the concept and practice to Total Stress Management (TSM) was evolved .

When it is read the scope and potentials of the Total Stress Management become clear. In fact this book is a primer for the comprehension of (TSM). Pages 184 , Price 150/-

- 4) **Holistic Health**
The more complete concept of health important in Total Stress Management is described in a concise manner. Pages 24, Price Rs. 10/-
- 5) **Health in Geeta (1st Chapter)**
Concepts useful in Total Stress Management, Pages. 48, Price Rs. 15/-
- 6) **Namasmaran**
This is the first book that describes the importance of reciting the name of God in Total Stress Management, Pages 96, Price Rs. 100/-
- 7) **Holistic Medicine**
This is a concise book that includes a] exploration of the inner unity amongst concepts in alternative systems of medicine and b] rationale for the urgency to use these systems harmoniously and complementarily, useful in Total Stress Management (TSM), especially for all the healers and doctors, including consultants in different systems of medicine.
- 8) **The Solution of Articles on Sexology**
A compilation of articles useful in overcoming stress resulting from sexual suppression, abuse, misconceptions and dilemmas.
- 9) **The Solutions to social stressors**
A compilation of articles useful in overcoming the emotional and intellectual stress resulting from common social problems.
- 10) **The Art of Teaching Medicine (Co-authored)**
Available in K. E. M. Hospital, Mumbai - 400 012.
- 11) **Textbook of Physiology (co-author, Ed. Bijlani)**
Available in Medical Book Shops.

Marathi Books

- 12) **चैतन्यसाधना**
This is a treatise on holistic health (Total Stress Management) full of all necessary information and concepts relevant physical, emotional, intellectual, spiritual and economic, social, cultural, educational, environment and other various aspects of health. Pages-271, Price Rs. 200/-
Co-author : Dr. Pushkar A. Shikarkhane
- 13) **कामजीवन - ज्ञान आणि समाधान**
Scientific and practical understanding of human sex and solution to overcome the miserable stress, resulting from sexual suppression, abuse, misconceptions and dilemmas. Pages 256, Price Rs. 125/-
- 14) **सूर्यशोध**
A novel on the life of radical youths with inadequate maturity struggling to bring about social transformation. Price Rs. 150/-
- 15) **भोवरा**
The touching, thrilling and invigorating story of medical work in village. Price Rs.: 175/-
- 16) **अमेरीकनांच्या अंतरंगात**
The enlightening exploration of America and Americans. Price Rs.: 150/-
- 17) **सहस्रनेत्र**
A new understanding of the World Famous Hymn Vishnu Sahasranam. Pages - 248, Price Rs.: 150/-
- 18) **संपूर्ण आरोग्यासाठी नामस्मरण**
Traditional method to overcome stress, described in brief, Pages, 28, Price Rs.: 10/-

- 19) **आरोग्याचा आरसा**
Simple ways of finding out how healthy you are, Page 48, Price Rs.: 15/-
- 20) **थकवा घालवा - स्फुर्ती मिळवा**
Scientific Understanding and practical solutions to acquire positive health. Pages - 88, Price Rs.: 100/-
- 21) **वैद्यकीय व्यवसाय - व्यवहार व ध्येय**
The views of a young doctor practicing in a village on the ideas and the practice of medical science. pages- 56, Price Rs.: 15/-
- 22) **नामस्मरण**
Exposition of the value of traditional way to Total Stress Management (TSM) in simple and lucid Marathi. Pages-64, Price Rs.: 50/-
- 23) **मोसमी आजार :**
(Seasonal Diseases and Their Treatment) Co-Authors : Dr. K. P. Kulkarni and Dr. P. A. Shikarkhane. Pages-80, Price Rs.: 75/-
- 24) **म्हणजे काय होते?**
General knowledge in medical science. Pages-80, Price Rs.: 40/-
- 25) **सम्यक वैद्यक**
The concept of Holistic Medicine described for every one, Pages-60, Price Rs. 30/-
- 26) **कामविज्ञान**
Some aspects of sexology, Co - Authored

- 27) **गिनिपिग**
Co - Author: Laxman Londhe, First Medical science fiction in Marathi 13 episode TV serial on this novel was telecast on doordarshan.
- 28) **शांभवी**
A thrilling novel very useful in Total Stress Management as it reflects vividly the panorama of intellectual and emotional cataclysms while in the process of reaching the goal of life, Pages-264, Price Rs.: 200/-
- 29) **तणावमुक्तीसाठी उपयुक्त लेख**
A compilation of Articles and Short Stories
- 30) **The spectrum of emotions while in the process of Total Stress Management.**
A compilation of unpublished poems.
- 31) **स्वास्थ्यसाधना**
A compilation of articles published in a news paper viz. TARUN BHARAT
- 32) **संपूर्ण तणाव मुक्ती.**
- 33) **हितगुज**

HINDI BOOKS

- 34) **आरोग्य का राजमार्ग**
Traditional way of Total stress Management, Pages-66, Price Rs.: 15/-

NEW ENGLISH BOOKS

- 35) **नवग्रहस्तोत्र**
A humble attempt to understand the hymn, Pages-36, Price Rs.: 10/-
- 36) **Be Successful in Examination.**
A simple and effective guide to succeed in a variety of examinations and beneficially modify the examination and education systems, Pages- 46, Price Rs.: 50/-
- 37) **Practical TSM (Total Stress Management)**
The simple and "easy to follow" instructions without complicated theoretical discussion for Total Stress Management Pages-46, Price Rs. 50/-

Website : <http://www.superliving.net>
Email : shriniwasjk@rediffmail.com

POSITIONS HELD PRESENTLY In Charged

Center for Total Stress Management, K. E. M. Hospital, Mumbai 400012

Recognized Postgraduate teacher for M. D. Physiology course.
Recognized University examiner for M. D. Physiology examination.
Professor in Charge of Central Library and Associate Professor,
Seth G. S. Medical College and K.E.M. Hospital, Mumbai - 400 012.
Life Member, Association of Physiologists and Pharmacologists of India (APPI)

RESEARCH

Published presented several original research papers in national and international journals, part of the research work has been entered in current scientific index.

FELICITATIONS

Feliciated at the hands of Mayors of Mumbai and other organizations.

AWARDS AND HONOURS

Host institution and Home Institution awards and certificate of distinction by ECFMG (USA).

GUEST LECTURES

Over 200 guest lectures and public speeches, including those in medical colleges and research institutions for staff and students.

CONFERENCES

Actively participated and attended many international and national conferences, seminars and workshops..

ARTICLES ON PHYSIOLOGY / RELATED TOPICS

1. Disease processes - A Holistic Perspective Medifacts Vol. 14, 1995.
2. Diagnosis : A Holistic Perspective Medifacts Vol. 15, 1995.
3. A Holistic Perspective of possible mechanisms of cars in Homeopathy. Medifacts. Vol. 16, 1995.
4. Holistic Insight into the possible mechanisms of health Promotion & Healing in Yoga Medifacts Vol. 18, 1996.
5. Holistic Insight into the possible mechanisms of health Promotion & Healing in Yoga Medifacts Vol. 19, 1996.
6. Holistic Insight into Locimotion and Health Promotion Medifacts Vol. 20, 1997.
7. Holistic Concepts of Emotions (Part 7) Medifacts Vol. 21, 1997.
8. Holistic Aspects of Promotion of Emotional Health & Performance Medifacts Vol. 22, 1998.
9. Holistic Concepts of Health in Geeta, Chapter 1 Medifacts Vol. 23, 1998
10. Holistic Medicine Medicine Medifacts Vol. 12, 1994
11. Human Existence - A Holistic Concept Medifacts Vol. 12, 1994.
12. Yoga in Health, Disease and other phases of life Havyaka (Medicine)

13. Physiological Aspects of Hyper Tension Medifacts Vol. 2, 1989.
14. The Significance of Physiological Consideration in the Study of Tuberculosis Medifacts Vol. 1, 1998
15. Physiological Mechanisms involved in secretion of HCl in stomach Medifacts
16. All important sex Manas times
17. The sshh topic Manas times
18. Guild spoils sex Manas times
19. Sex can be rejuvenating Manas times
20. Is Celibacy harmful Manas times
21. Maximising pleasure Manas times
22. Love Vs Lust Manas times
23. I am short but can I be sexy?
18 articles in Tarun Bharat on Holistic health.
5 articles in Lokaprabha on Holistic medicine.

PAPERS

1. A Common Denomination in the Pathogenesis of Asthama. Medical Hypotheses, (1988) 27, 255-259, Longman Group U. K. Ltd., 1988.
2. An explanation for the Development of Decussations in the Central Nervous System. Medical Hypotheses (1987), Longman Group U.K. Ltd., 1988.
3. The teaching of Physiology for medical students-A perspective. The Indian Journal of Medical Education Vol. XXVIII No. 2-3 May-December, 1989, Page 3-7
4. The Pathological Aspects of Malethion Carbaryl, Lindana and Pyrethroids.
5. An Evaluation of two of the available studies on pesticides poisoning.
6. Role of Mn⁺⁺ in Ouabain Induced Cardiac Arrhythmias. Issues in Environment Health. The case of Pesticides.

ABSTRACTS

1. Repelling activity in neuronal loop. An important determinant in organisation of neurons in central nervous system. Volume - 27, Number 5, XXIX A. C. APPI.
2. Olfactory system influences immune system and its development Indian Journal of Physiology & Pharmacology, Vol. 32, No. 5.

3. Yoga in medical education
I.A.A.M.E 1st Annual Conf. Mumbai - 27th/29th Jan., 1992.
4. A comparative study of the absolute eosinophil count in full term and premature infants at Birth and at the end of one month. Indian Journal of Physiology & Pharmacology, Supplement -1 Vol. 29, No. 5.
5. Fitness Clinics - A teaching method
F : IC : 68, 42nd Annual APPI 1996 Conference.
6. Practical courses in Physiology
F : IC : 68, 42nd Annual APPI 1996 Conference.

GUEST LECTURES

1. Staff Society, KEM Hospital - "Stress"
2. Holistic Health (IMA) Miraj.
3. Health in Geeta - Khamgaon
4. Holistic Health - Sangli (Medical Association of Alternative therapy)
5. Holistic Health - Dombivali (Ashray)
6. Holistic Health - Dadar (Yogavidya Niketan)
7. Over 20 Lectures on All India Radio (Doctor Apylya Bhetila)
8. Holistic Health - Lions Club - Sawantwadi.
9. Holistic Health - Ayurveda College - Sawantwadi.
10. Compering Health Programmes - Doordarshan, Mumbai.

CONFERENCE ATTENDED ETC.

1. International Conference on Neuroscience, 14th Sept. 1996 (Washington, USA)
2. Panel Member, Workshop on Assessment in Medical (Physiology) AIIMS, 14th to 16th Dec., 1987.
3. LIFE programme, Mumbai.
4. APPI - National Conference - presented a paper BJMC, Pune.
5. Update Ayurveda - CGM College, Mumbai- Nov. 26-27, 1988.
6. ISHA - course for health administrators, Bangalore - Sept. 11-15, 1989.
7. APPI - National Conference - SCB Med. College, Cuttack.
8. AVPI - presented a paper - 25-28 Dec., 1996. Annual Conference 27-29 Dec., 1985 - Culcutta, Presented paper.
9. National Course on Educational Science Technology for the

teachers in Health Professionals, PGIMER - 4th March - 13th March, 1992, Chandigarh.

ACTIVITY OF SOCIAL BENEFIT

Gave medical and social services

1. 1975 to 1978 - Adeli (Village in Sindhudurg district)
2. Mill workers during strike 1982.
3. School for blindness.
4. Madan Cottage Slums - Bhandup (W).

OTHER ACADEMIC ACTIVITIES

1. Fellow of Indian College of Genontology
2. Foreign faculty fellow in basic medical sciences with certificate of distinction and luncheon in honour, MUSC (SC), ECFMG (USA)
3. Feliciated at the hands of Mayor 1985, 86, 88.
4. Professor in charge of Library (GSMC & KEMH)
5. M.D. with a special certificate of rank.
6. Examiner and Teacher for M.D. (Physiology)
7. Feliciated by Dnyanadhara Education Institute, Mumbai.

OTHER WORK

Several articles and interviews on social issues published in newspapers, magazines, weeklies etc. from time to time in Hindi, Marathi & English.

PHONE

(R) 249 32732, 249 82529

(O) 241 36051 EXT. 2448, 2151

WEBSITE : <http://www.superliving.net>

EMAIL : Shriniwasjk@rediffmail.com

ALL THE BOOKS ARE AVAILABLE WITH

Dr. Jayaprakash J. Kashalikar, M.S. Plastic surgeon and
Dr. Jaya Jayaprakash Kashalikar, M.N.A.M.A. [I], M.B.B.S., B.Sc.
[Gynecologist], **Dr. Kashalikar Hospital, Miraj, 416410,**
Phone - 0233-212230.

Dr. M. J. Kashalikar, M. A. [Sanskrit and Pali], M. A. [Sociology], M. A.
[History and Ancient Indian Culture], Ph. D. [Sociology] and
Dr. Mrs. Vrunda M. Kashalikar, M. A., Ph. D. [Sociology] **Directors, Center for Total Stress Management [SPONSORED BY ROTARY INTERNATIONAL - SANGLI MIDTOWN], Haripriya Apartment, Bapat Mala, Sangli, 416416, Phone 0233-322955**

Smt. Sunita P. Kalghatgi, M. A. [Sanskrit], M. A. [History and Sociology],
Director, Center for Total Stress Management, 244/66 Fulbaug Galli,
Belgaum, 590001, Phone 0831-434767.

Dr. Shripad J. Kashalikar, B. A. M. S. [Senior family physician],
Narayan Niwas, 37 B ward, Sawantwadi - 416510,
Phone 02363-72140.

Mr. Aniruddha S. Kashalikar, automobile engineer, Industrial estate,
Mazgaon, Sawantwadi

Dr. Subodhan S. Kashalikar, B. A. M. S. and
Dr. Madhavi S. Kashalikar, B. H. M. S. **Directors, Center for Total Stress Management, Salaiwada and Gandhi Chowk, Sawantwadi - 416510,**
Phone - 02363 - 74375 [R] and 02363 - 75985 [Clinic]

Mr. Jayant Khandke Editor, **Weekly Jidd, Khopoli, Dist Raigad,**
Phone : 64096.

Mr. Abhay Mrs. Vandana, Asit and Gauri Desai, **Mitra Medical Stores,**
Mitramandal colony, Saras Baug, Pune,
Phone 4446870 [Shop] and 542 5236 [R]

Dr. Amey Poyekar, **Naturopath and Director, Center for Total Stress Management, Mobile : 9820196693**

Dr. Sudhaunshu and Dr. Mrs. Mehta, **Mehta Clinic, Laxmi Chowk,**
Ratnagiri . Phones : 02352-23696 [Hospital] and 23419 and 21957 [R]

Dr. Pradeep Gondhale, M. S. [ENT], **Abhyankar Plaza, Nashik,**
Mobile : 09869058236

Mr. Vijay Barge, 101, **Sadichha Apartment, P. G. Marg, Sitaladevi Temple, Mahim, Mumbai 400 016. Phone : 244 57290**

Dr. Pushkar Shikarkhane, B23, **Twin Towers, Prabhadevi, Mumbai - 400 025, Phones : 242 21523 and 243 26646**

Dr. Satyaprakash Rane

3B-401, Hema Park, Veer Savarkar Marg, Bhandup (East), Mumbai - 400 042.

Phone : (R)590 5682 Mobile : 9821 270063.

Mrs. Prerana Rasam

B/104, Vasishtha, Panchrishi Apartment, Gograswadi, Dombivali (East), Dist. Thane.

Phone : (R) 9522 - 430 804

Mrs. Rekha Parande

B/11, Maimoon Apartment, Kashinath Dhuru Street, Prabhadevi, Mumbai - 400 025.

Phone : 243 09754.

Dr. Dara Rupa

Bio-predict (India)

Biorthythm software

5, Sharifa Mansion, 10th Kohinoor Road, Dadar (East), Mumbai - 400 014.

Phone : 416 46 84, 412 83 92

Dr. Prakash S. Kulkarni

E6 - 103, Landmark Co-op. Hsg. Society

Poonam Nagar, Mahakali Caves Road,

Andheri (East) Mumbai - 400 093.

Tel.: 28386158

Dr. V. S. Bhat

Vasai

Resi.: 952502 / 322501

Mobile : 9869126478

Dr. Sayaji Desai

Mobile : 2821757424